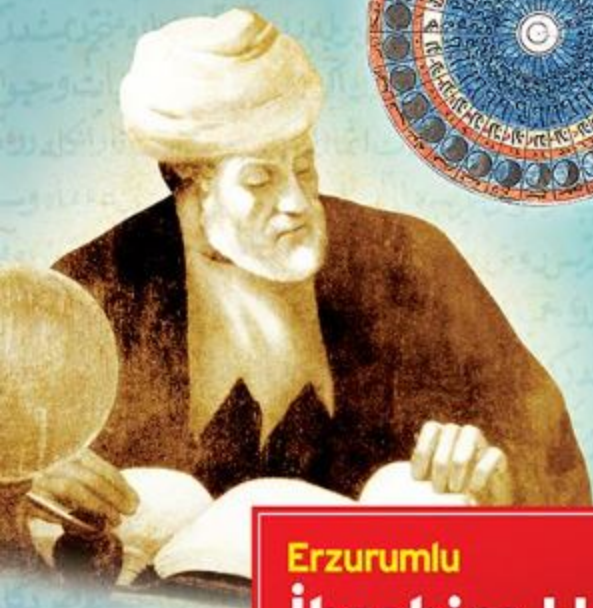
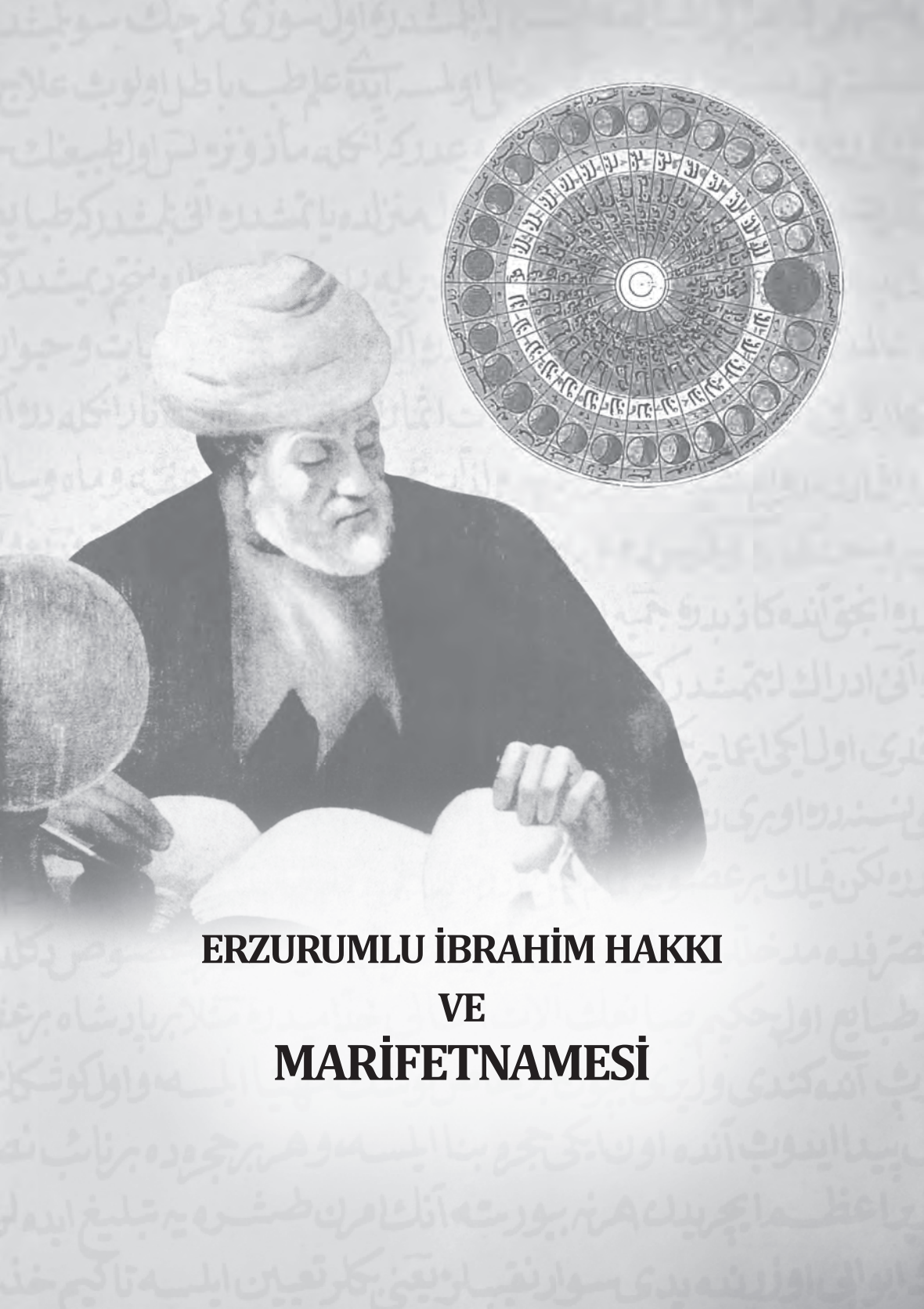

CEMALEDDİN SERVER
REVNAKOĞLU

Erzurumlu

İbrahim Hakki ve Marifetnamesi

**ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI
VE
MARİFETNAMESİ**

©İlk Harf Yayınevi, 2011

Kitabın tüm yayın hakları "İlk Harf Yayınevi"ne aittir.

› İlk Harf Yayınevi, 7

Tasavvuf Serisi, 7

› ISBN

978-605-5457-25-9

› Genel Yayın Yönetmeni/Editör

Ersan Güngör

› Hazırlayanlar

İsmail Dervişoğlu

Hasan Sevil

› Sayfa Düzeni

İrfan Güngörür

› Kapak Resim

Halil Dikmen

› Kapak Tasarımı

Sercan Arslan

› Basım Tarihi

1. Baskı, İstanbul, Temmuz 2011

› Baskı / Cilt

Şenyıldız Yay. Hed. Eşya ve Tekst. San. Tic. Ltd. Şti.

(Sertifika No: 11964)

Gümüşsuyu Cad. No:3/2 - Topkapı / İstanbul

Tel: 0212 483 47 91-92

› İLK HARF YAYINEVİ

Genel Dağıtım

Çelik Yayınevi

(Sertifika No, 14710)

Ticarethane Sokak No: 59 Cağaloğlu - Fatih / İstanbul

Tel: +90 212 511 28 11 - 513 73 19 • Fax: +90 212 511 28 12

www.celikyayinevi.com • info@celikyayinevi.com

Cemaleddin Server Revnakoğlu

**ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI
VE
MARİFETNAMESİ**

Hazırlayanlar
İsmail Dervişoğlu
Hasan Sevil

İçindekiler

› Cemaleddin Server Revnakoğlu'nun Hayatı ve Eserleri.....	7
› Önsöz	13
› Eseri Sunarken	21
› Cemaleddin Server ve Eseri	29
› Büyük Türk Değeri İbrahim Hakkı'yı Tanıtan Eser	35
› Esere Giriş.....	39
› Erzurum ve Hasan Kal'ası Konferanslarından.....	49
› [Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Hayatı]	57
• <i>İbrahim Hakkı'nın Doğumu</i>	57
• <i>Babası Derviş Osman Efendi</i>	58
• <i>Rıza Tevfik [Bölükbaşı] Beybaba Merhum</i>	62
• <i>Şeyh Eyüp Efendi Yerine Molla Suhranî</i>	73
• <i>Osman Efendi'nin Bundan Sonraki Hayatı, Fakirullah Mektebinde Olgunlaşmakla Geçiyor</i>	78
• <i>Osman Efendi'nin Son Günleri ve Vefatı</i>	80
• <i>İbrahim Hakkı'nın Kendisine Gelince</i>	84
• <i>İbrahim Hakkı İstanbul'a Geliyor</i>	96
• <i>Müellifliği ve Eserleri</i>	103
› Marifetname.....	121
• <i>Marifetname'nin Çeşitli Baskıları</i>	129
• <i>[Erzurumlu İbrahim Hakkı Marifetname'de Ne Anlatıyor?]</i> ...	133

• [Musiki Bahsi] Dinle Uddan.....	200
• Amerika'nın Keşfi Haberi.....	204
• [Zelzele ve Yeraltı Suları]	207
• Aslı "Cuğurcuk" Olan Sığircık Kuşları, Sığircık Şeyhleri.....	209
• Ölüm, Hayatı Bitirmez; Evden Eve Göçtür.....	215
• Tıbbın ve İlmin En Büyük Muamması: Uyku	219
• Hayatın Sonundaki Çocukluk Halleri	222
• Kadının Sevilecek Yerleri ve En Güzel Tarafları	229
• Çocuğumuz Oğlan mı, Kız mı?	238
• Kıyafetname.....	244
• Göz, Kulak İçin	253
• Kadınlar Hakkında.....	253
› İbrahim Hakkı Portresi	281
• Türk Resminde İbrahim Hakkı.....	288
› İhtilaçname	297
› Özün Özü	313
› İbrahim Hakkı'nın Vefatı.....	315
› Eserlerinin Yazılış Tarihleri.....	317
› Şükranlarımızla Birlikte Birinci Cildi Kaparken	319
› Dizin.....	321
› Resimler	329

Cemaleddin Server Revnakoğlu'nun Hayatı ve Eserleri

Cemaleddin Server Revnakoğlu'nun asıl soyadı Üstünbaşoğlu'dur. İbnü'l-Muhtar olarak bilinen eski bir İstanbul ailesine mensup olan Revnakoğlu, 27 Mart 1909'da İstanbul Rumelihisarı'nda dünyaya geldi.¹ Babası, zamanın Posta Telgraf İstanbul Merkez Muhabere Dairesi müdürlerinden Server Emin (Üstünbaşoğlu) Bey'dir. Onun da babası, çevresinde zenginliği ve cömertliği ile tanınmış ticaret adamlarından

¹ Revnakoğlu'nun doğum tarihi hemen bütün kaynaklarda farklı verilmektedir. Murat Uraz *Türk Edip ve Şairleri*'nde 1914; yine Murat Uraz, Revnakoğlu'nun *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi*'nde yazdığı biyografide 1328 (M. 1912); mimar Prof. Erdem Yücel, Revnakoğlu ile ilgili *Hayat Tarih ve Edebiyat Mecmuası*'nda ve *Eyüp Sultan Sempozyumu*'nda vermiş olduğu tebliğde doğum tarihini 17 Mart 1909 olarak vermektedir. Revnakoğlu'nun nüfus kayıtlarına ulaşamadığımız için hangi tarihin doğru olduğunu tespit edemiyoruz. Yalnız Sayın Prof. Erdem Yücel, ayrıntılı bir tarih olarak 27 Mart 1909 tarihini vermektedir. Revnakoğlu'nun yakın dostu olduğunu bildiğimiz Erdem Yücel'in vermiş olduğu tarihin bir araştırma sonucu olduğunu tahmin ediyoruz.

Revnakoğlu'nun hayatı için bkz. Murat Uraz, *Türk Edip ve Şairleri*, İstanbul, 1939, s. 133; Cemaleddin Server Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi*, İstanbul, 1961, s. 11; Erdem Yücel, "Üstad Cemaleddin Server Revnakoğlu", *Hayat Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, Temmuz 1979, sayı 7/163; Erdem Yücel, "Cemaleddin Server Revnakoğlu'nun Eyüp Çalışmaları, *Eyüp Sultan Sempozyumu*, c. IV, s. 284.

ve eski telgrafçılardan Şeyh Mustafa Cemaleddin Efendi (Cemaleddin Çelebi)'dir. Revnakoğlu'nun Annesi ise Çerkez asıllı Ahmet Şah kızı Şerife Revnak Hanım'dır.²

Revnakoğlu, ilköğrenimini özel hocalardan aldı, daha sonra İstanbul Fatih'te Fethiye semtindeki Çandarlı Kara Halil Paşa Numune Mektebi'ni bitirdi. Sonra Galatasaray Lisesi ve Güzel Sanatlar Akademisi'nde okudu. Dönemin ünlü din adamlarından eski Âyan Reisi Mustafa Asım (Yörük)'ten Doğu kültürü konusunda yararlandı. Osmanlıca ve Fransızca'yı babasından, sarayda özel hocalardan ders almış olan annesinden de lügat, tarih ve İslamî bilimleri tahsil etti.

² Revnakoğlu'nun annesi Şerife Revnak Hanım, Osmanlı sarayında Sultan II. Abdülhamid'in kardeşi Şehzade Kemaleddin Efendi'nin kızı Münire Sultan ile büyümüştür. "Deli Saraylı" ve "Saraylı Sultan" diye tanınırdı. Erdem Yücel, Revnakoğlu'nun annesiyle ilgili şu olayı anlatıyor: "Deli Saraylı diye tanınan Şerife Revnak Hanım'ın bazı acayip davranışları olduğundan söz edilir. Kocasını Server Emin Bey'e 1934 yılında Milli Piyango'dan büyük ikramiye çıkmış, bundan birkaç gün sonra da kocasına kızan Şerife Revnak Hanım bütün parayı makasla kesip yok etmiştir. Zamanın gazeteleri bu olaya geniş yer vermiş, Şerife Revnak Hanım'ın resimleri peş peşe basılmıştır." Bkz. Erdem Yücel, "Üstad Cemaleddin Server Revnakoğlu", *Hayat Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, Temmuz 1979, sayı 7/163. Murat Uraz, Şerife Revnak Hanım için "Münevver, musikişinas olup, ustalıklı ud ve piyano çalardı. Hattat gibi de yazı yazardı" diyor. Bkz. Cemaleddin Server Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi*, İstanbul, 1961, s. 11. İstanbul Fatih'te kendisiyle komşuluk eden Sayın Feyzi Eren bir görüşmemizde Şerife Revnak Hanım'ın mahallede ayaklarına "halhal" takarak gezdiğinden ve bu durumun komşuları tarafından yadırgandığından bahsetmişti. Şerife Revnak Hanım, 1947 yılının baharında 58 yaşında olduğu halde vefat etti. Silivrikapı'da Seyyid Nizam çevresinde yatıyor.

Revnakoğlu'nun babası Server Emin Bey, İstanbul'un en eski muhtarlarından bulunmasıyla kendisine "Şeyhü'l-muhtaran" unvanı verilmişti. İttihat ve Terakki Partisi'nin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ileri gelenlerinden. Kendisine "Beybaba" denildiği için ismi pek kullanılmazdı. Güzel yüzlü, güzel ahlaklı olduğundan bahsedilen Server Emin Bey, 1942 kışında, altmış üç yaşında iken İstanbul'da vefat etti. Kabri Topkapı civarındadır. Bkz. Cemaleddin Server Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi*, İstanbul, 1961, s. 11.

Kendisi hakkında yazılmış az sayıda hatıratından edindiğimiz bilgiye göre kültüre ve sanata karşı son derece meraklı olan Revnakoğlu, çocukluğundan itibaren birçok bilgin ve kültür adamının sohbetinde bulundu. Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nin eski müdürlerinden İsmail Saip Sencer, Felsefeci İsmail Fenni Ertuğrul, Diyanet İşleri eski başkanlarından Ömer Nasuhi Bilmen, Kilisli Muallim Rıfat Bilge, Darülfünun hocalarından Ömer Ferid Kam, eski bürokratlardan olup kültür tarihimize çeşitli yönlerden önemli katkılarda bulunmuş olan Hüseyin Kazım Kadri ve ünlü Mevlevilerden Ahmet Remzi Akyürek, Tahirü'l-Mevlevi ve gazeteci Hakkı Tarık Us bunlardan birkaçıdır.

Revnakoğlu, 1941 yılından itibaren Türk Tarih Kurumu adına Türk ve İslam kitabelerini tetkik ve tespit heyetinde önemli çalışmalar yaptı. Ayrıca İstanbul Belediyesi'nde Eski Eserler, Tarihî Arşiv ve Kitabeler Uzmanı olarak çalıştı.

1928 yılında *Milliyet* gazetesin bir tiyatro tenkidıyla yazı hayatına başlayan Revnakoğlu, son nefesini verinceye kadar tasavvuf tarihi ve tarikatlar, folklor, biyografi, edebiyat tarihi, Türk temaşası gibi alanlarda yüzlerce yazı yazdı. Dergi ve gazetelerde kalmış yazılarının önemli bir kısmı da askerlik dolayısıyla gittiği ve daha sonra “mübarek şehir” ifadesiyle meftun olduğu Erzurum şehri hakkındadır. Bundan dolayı Revnakoğlu, en yakınındaki dostları tarafından bile yanlış olarak Erzurumlu zannedilmiştir.³

Revnakoğlu 1928 yılından itibaren *Galatasaray, Servet-i Fünun-Uyanış, Yenigün, Yeni Sabah, Vakit, Haber, Kurun, En Son*

³ Cemalettin Server Revnakoğlu'nun ölümünün ardından dönemin muhafazakâr bir gazetesinde “Âlim Cemaleddin Server Revnakoğlu Vefat Etti” başlığıyla kısa ve manidar bir haber verilmiştir. Haber şöyledir: “Şehrimize bir ziyaret için gelmiş bulunan Erzurumlu âlim Cemaleddin Server Revnakoğlu vefat etmiştir. Kendisine Allah'tan rahmet dileriz.” Bkz. *Bugün*, 25 Eylül 1968.

Dakika, Son Telgraf, Zaman, Ramazan, Aylık Ansiklopedi, Tarih-Coğrafya Dünyası, Din-Tarih Dünyası, İslam, Kızılay, Yeşilay, Tarih Yıllığı, Basın Yıllığı, Tarih Konuşuyor, Tarih Yolunda Erzurum gibi gazete ve dergilerde yazılar yayınlamıştır.

Yazılarında bazen gerçek adını, bazen de “Şeyh Cemalullah”, “Revnakullah”, “Ecmel Bülend”, “Neyyir Sabih”, “İbnü'l-Muhtar”, “Muhtaroğlu”, “Üstünbaşoğlu”, “Galatasaraylı”, “Hiç” ve “Hiçi” müstearlarını kullanmıştır.

Revnakoğlu'nun sağlığında ikisi sağlığında, biri ölümünden sonra bizim tarafımızdan hazırlanmış üç kitabı neşredilmiştir. Bu kitaplar şunlardır:

1. *Yemen Elllerinde Veyssel Karenî*, Uğur-Olcay Yayınları, İstanbul, 1960 (Bu eser “Şeyh Cemalullah” adıyla yayınlamıştır). Eserin ikinci baskısı *Veyssel Karenî ve Üveysilik* adıyla yayınlandı. (Hazırlayan: İsmail Dervişoğlu), Köprü Yayınları, İstanbul, 2011.
2. *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi*, Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği, 1961.
3. *Eski Sosyal Hayatımızda Tasavvuf ve Tarikat Kültürü*, Hazırlayanlar, M. Doğan Bayın, İsmail Dervişoğlu, İstanbul, 2003.

Revnakoğlu'nun bu kitapları dışında Türk kültür tarihinin en zengin arşivlerinden birini oluşturan notları, ölümünün ardından önce Divan Edebiyatı Müzesi'ne verilmiş, oradan da birkaç yıl önce Süleymaniye Kütüphanesi'ne nakledilmiştir.⁴

⁴ Türkiye'de bürokrasinin akıllara durgunluk verecek kadar kültürel gelişmenin önünde nasıl ciddi bir engel teşkil ettiği Revnakoğlu'nun arşivinin serencamı göz önüne getirildiğinde anlaşılır. Birçok kişinin yıllarca uğraşmasına rağmen, Revnakoğlu arşivi araştırmacılar için hâlâ tamamiyle hizmete açılmamıştır.

Askerlik vesilesiyle gittiği Erzurum’la ölümüne kadar bağıni koparmayan Revnakoğlu, yukarıda ifade ettiğimiz gibi Erzurum tarih ve kültürüyle ilgili birçok yazı kaleme almıştır. Revnakoğlu’nun çeşitli dergi ve gazetelerde kalmış yazıları dışında Erzurum’la ilgili çalışması, elinizdeki *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi* adlı kitabıdır.⁵ Kitabı neşre hazırlarken bazı hususları okuyucunun dikkatine sunmak ihtiyacını hissediyoruz ki, onları da kısaca şöyle zikredebiliriz:

Revnakoğlu, ilk baskısı 1961 yılında Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği tarafından yayınlanan kitabı iki cilt şeklinde tasarlamış; ancak ikinci cildini neşredememiştir. Bu sebeple kitapta, ikinci cilde yapılan birçok atıf vardır. Biz, eseri yeniden neşre hazırlarken diline dokunmadığımız gibi ikinci cilde yapılan atıfları da araştırmacılar için bir veri olabileceği düşüncesiyle olduğu gibi bıraktık. Kitabın imlasını da günümüze uyarladık. Parantez içinde verilen açıklama ve kelime anlamlarını dipnotlarda yeniden şekillendirdik. Hicrî takvimin karşılığı olan Miladî takvim tarihlerini köşeli parantezle belirttik.

Kanaatimizce kitap, Türk yayın hayatında Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri’yle ilgili yapılan en iyi çalışmadır. Revnakoğlu, eseri hazırlarken okuyucunun da ilerleyen sayfalarda tanık olacağı gibi, Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın torunlarıyla görüşmüş, onun bulunduğu mekânlara gitmiş, hayatına ait en küçük ayrıntıyı, titiz inceleme ve araştırmalarıyla aydınlatmaya çalışmıştır.

Kitabı neşre hazırlarken yardımlarını esirgemeyen sevgili dostum Yusuf Turan Günaydın’a teşekkürlerimizi arz etmek isterim. Eserin yeniden neşri dolayısıyla hem eserin

⁵ Allah izin verirse Cemaleddin Server Revnakoğlu’nun Erzurum’la ilgili yazıları tarafımızdan derlenmiş olup yakın bir zamanda kitap olarak neşredilecektir.

› Cemaleddin S. Revnakoğlu • Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi

yazarı olan Cemaleddin Server Revnakoğlu'na ve hem de Erzurumlu İbrahim Hazretleri'ne Cenabı Hakk'tan rahmet diliyoruz.

İsmail Dervişoğlu
Bulgurlu, Mayıs 2011

Önsöz

I

Şumhuriyet Türkiye’sinin izale etmek gayretini sarf ettiği, kültürel bir eksikliği hepimiz biliyoruz. İstanbul’un devlet merkezliğine muvazi olan, inhisarcı, merkezîyetçi kültür politikası, 1923 Türkiye’si, devlet merkezini değiştirirken kültür ve fikir faaliyeti merkezliğini de hiç değilse ikiye çıkardı: İstanbul, Ankara. Ankara Hukuk Fakültesi’nin kuruluşu, yavaş yavaş Ankara Üniversitesi’ni hazırladı. Türkiye’nin dört bir tarafından bu iki merkeze koşan fikir gençliği, yeni Türkiye’deki sosyal değişmelerin en çok dikkati çeken bir tebeddülüdür.

Yeni Türkiye’nin kültürel merkezîyetçiliğinde başlayan bu başkalık, yani matbuat, üniversite, yüksek öğretim, nihayet sanat ve temaşa hayatına sahip İstanbul ve Ankara, İmparatorluk Türkiye’sinin muzdarip olduğu “kültür hayatında âdem-i merkezîyet”, belli bir maarif ve hars politikasının neticesi olarak belirmedi. Daha ziyade devlet merkezinin Boğaziçi’nden Anadolu içerilerine götürülmesinin tabii neticesi olarak kendini gösterdi. Bununla beraber inkılâbın ta ilk günlerinden itibaren bir “Doğu Üniversitesi” hayalinin nasıl vakit vakit zihinleri işgal ettiğine bakılırsa, 1923-1950 arasındaki

Türkiye, memleketi fikrî ve harsî hayatta âdem-i merkeziyete kavuşturma siyasetine yabancı değildi. Nihayet 1950-1960 arasında bu hayaller gerçekleşme yoluna girdi. Türkiye'nin başlıca mıntıklarında birer yüksek öğretim yuvası vücuda getirmek istendi. Bizde sosyal hareketlere rehberlik eden kanun yapma mekanizması, bu iş için de kullanıldı. İzmir'de "Ege", Erzurum'da "Atatürk" adlarını taşıyan üniversitelerden birincisi birkaç seneden beri faaliyette ve Batı Anadolu'nun gençliğini kendisine doğru celp etmektedir. Diğerinin üzerinde nasıl durulduğunu biliyoruz. Nihayet Orta Anadolu için bir "Selçuk", Şimal Anadolu için de bir "Karadeniz" üniversiteleri tasavvuru, bir gazete haberine göre "Önümüzdeki yirmi beş yılda üniversite sayısının on beşe çıkarılacağı" düşüncesi de bu kadro içinde mütalaa edilmelidir.

II

1950-1960 devresinin fabrika kurma hamlesine muvazi olan bu fakülte ve üniversite kurma hamlesinin öteden beri mevcut üniversitelerimizin noksanlarından bahsedildiği bir zamanda ne derece muvaffakiyete götüreceği gibi bir mesele-nin bulunduğunu kabul ediyoruz. Fakat meselenin münakaşa yeri burası değildir. Bizim işaret etmek istediğimiz nokta, İmparatorluk Türkiye'sinin "kültürde merkeziyet" patolojisini, Cumhuriyet Türkiye'sinin tedavi etme iradesidir.

Bütün imparatorluğa şamil bir "kültürde merkeziyet" hükmü ele alındığı takdirde bazı tashihlerin yapılması zarureti vardır. Böyle bir hüküm doğru mu? Doğru değilse tashih ameliyesine nasıl girişmeli? Gerek Selçukoğulları, gerek Osmanoğulları devirleriyle düşünülecek bir tarihî devrede ileri cemiyetlerin fikir hayatında görülen ve bir memleketin bütün sathına yayılan bir tefekkür, tedris ve yetiştirme âdem-i merkeziyeti mevcut değil mi idi? Bu sorunun cevabını vermeye çalışırken ne kadar ihtiyatlı bulunmaya mecbur olduğumuzu

söylemek isteriz. En azından Tanzimat’a kadar olan devre içinde büyük şehirlerimizin medrese gibi tekkeleri de kendi ölçü ve çaplarında birer fikrî ve harsî merkez idiler. Kıymet ölçülerimizi, medeniyet nevine ve kültür çeşidine göre tayin ettiğimiz ve böylece bugünün mantığından kurtulduğumuz takdirde çoğu yerde harabeleri bulunan, bazı mahallerde ancak yerleri zorlukla ve yaşlı nesillerin müphem hafızalarına dayanılarak tespit edilebilen medreseler, hatta cami kürsüleri, zamanlarının fakülte ve üniversiteleri mesabesinde idiler. Fakat ne yapalım ki, tarih çarkı, Şark’ta, Garp’taki gibi işlemedi; bir samyeli çarkın dönüşüne tesir etti. Garp’ın bugünkü üniversiteleri, fakülte ve seminerleri, hep Ortaçağ devresinin Hristiyan medreseleri içinden çıktı, daha doğrusu aynı müessese içinde bir tefekkür ameliyesi istihalesi vukua geldi ve düşünme, devam eden bir uzviyet gibi ömrünü sürdü. Sadece, bugünkü Paris Üniversitesi’ni adlandıran Sorbon’un vaktiyle mesela Bursa’daki Yeşil Cami’ye benzer bir Ortaçağ kilisesinin adını yaşattığını, kilisenin hâlâ üniversite mahallesinde yaşatıldığını söylemekle kalalım. Bizim kültür hayatımızda, bir uzviyeti ikiye bölen trajik bir kesme hareketinin her nasılsa vukua geldiği görülmektedir. İçtimaî uzviyetimizdeki marazların çoğu, bu kesme işi ile alakalıdır. Sosyolojik teşhisler ve tedaviler, daima bu kesme üzerinde sarf edilecek derin araştırmalarla mümkün olabilir.

III

Fakat bir eser için yazılan bu önsözde niçin bu kadar uzaklara giden düşünceler ortaya atıyoruz? Zira bize tanıtilen mütefekkirle eseri, ancak böyle bir tarihî kadro içinde anlaşılabilir.

Türkiye’nin kültürel hayatını gösteren bir tablo içinde Erzurum ve mıntokası, 1071 senesini takip eden uzun devrede bir taraftan Orta Asya Türklüğünün Küçük Asya’ya geçmesine

köprülük yaparken, öbür taraftan Selçuklu-Osmanlı devrelerinin tefekkür hayatına da sahne oldu. İslamî ilimlerden her birinin tedrisatına mahsus ve fakülte manasına gelen “dâr”lardan birçokları Erzurum medreseleri içinde vardır. Bu müesseselerin ne Türkiye’ye şamil bir umumî tarihi, ne de mahallî ve mıntıkavî mahiyetteki hususi tarihi -ve bu arada Erzurum medreseleri- tetkik edilmiş değildir. Bunları tetkike başlayan, çalışmaları az zamanda Garp âlimlerinin de takdirini celbeden dostum ve meslektaşım, kıymetli tarihçi Abdurrahim Şerif’i [Beygü], felek elimizden aldı. Yeni işçilerin zuhurunu beklerken, talih karşımıza, Erzurum çevresinde “Erzurum’un hâk-i pâkine âşık” diye tanınan ve sevilen bir ilim fedaisini çıkarttı: Revnakoğlu. Daha sonra onu destekleyen bir teşekkül vücuda geldi: Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği.⁶ Bir ilim emektarı ile işbirliği eden derneğin, bize İbrahim Hakkı Hazretleri’ni tanıtmakla işe başlamasını, müstakbel çalışmaları için bir uğur ve muvaffakiyet nişanesi saymaktayız.

İbrahim Hakkı ve Marifetname’si son zamanlarda kendiliğinden beliren bir arzu ile uzak ve yakın mazinin kültürel varlığını öğrenmek isteyen gençliğin ihtiyaçlarını mükemmel

⁶ Derneğin çok etraflı olan nizamnamesinin altıncı paragrafı, Erzurum kültür tarihi için şu maddeleri sıralamaktadır:

1. Eski maarif müesseseleri;
 - a) Mahalle mektepleri, hocaları ve tedrisat,
 - b) Medreseler, dersler ve tedris metotları,
 - c) Medreselerden yetişen değerler.
2. Yeni maarif müesseseleri;
 - a) Cumhuriyetten önceki devre,
 - b) Cumhuriyet devri ve mektepleri.
3. Erzurum’un yetiştirdiği âlimler ve müellifler;
4. Erzurum’un yetiştirdiği müellifler.
5. Erzurum’un yetiştirdiği şairler ilh...

Revnakoğlu’nun eseriyle Dernek, nizamnamesinin bu paragrafındaki 3, 4 ve 5. maddelerine misal teşkil eden bir mütefekkirini seçerek işe başlamış demektir.

surette karşılayacaktır. Ortaya atılan ve yorucu tetkiklerin mahsulü olan eser, Cumhuriyet Türkiye'sinin tedaviye çalıştığı ve bizim yukarıda anlattığımız hastalığın, yani memleketin bütün kültür hareketlerini Dersaadet'te toplama ve diğer memleket köşelerini fikrî durgunluğa ve uyuşukluğa düşürme davranışının, öyle zannedildiği gibi, bütün tarihimiz boyunca mevcut olmadığını ispat ediyor. İstanbul'a başvurmadan da Hasankale'den Erzurum'a gelen bir genç, Erzurum'da ve çevresinde bir taraftan yazılı, öte taraftan ehl-i heyet, ehl-i hikmet, ehl-i irfan ve ehlullah tipinde yazısız istifaza kaynakları bulabilir ve nitekim bulmuş ve yetişmiştir de. Revnakoğlu Cemaleddin Server Bey, bize işte İbrahim Hakkı Hazretleri'nin yetiştirme tarzını anlatıyor ve bu vesile ile bir kültür ve tefekkür merkezi olan Erzurum'unun uzaklarda değil, bize yakın bir sırada, XVIII. asırdaki manzarasını çiziyor. Erzurum'la küçük vatan alakası olanlar, İbrahim Hakkı'yı kendi topraklarında yetişen bir fikir yıldızı olarak, bütün Türkiye ve hatta Türklük bakımından İbrahim Hakkı'yı düşünenler, kültür tarihimizin kansızlaştığı bir anda âdeta ona yeni bir kan verme teşebbüsü olarak Revnakoğlu'nun eserini sevinçle yoklayacaklardır.

IV

Eserin bahis mevzuu ettiği şahsiyetin teşekkülünü, formasyonunu, feyiz aldığı kaynakları yakından takip ederken, aynı zamanda *Marifetname* hakkında bir marifet, bir bilgi ediyoruz. İbrahim Hakkı'nın şahsiyetinde, müstesna biyografya sahibi olanlara mahsus taraflar vardır. Aile psiko-sosyolojisi ile meşgul olan içtimaiyatçılar, bu biyografyanın poligami ile alakalı kısmı üzerinde bir hayli duracaklar, bir taraftan zevcelerinden birine İstanbul'dan yazdığı mektupta: "Firdevs o saçların sevim, o başın sevim, o gözün sevim. Sakın benden küsmiyesen. Benim doğanım çiftçi eline düşmüşsen seni çantada habsetmişem. Senin yerin İstanbul'dur" derken aynı

muhabbet psikolojisi ile ikinci zevcesi Zeliha'ya: “Benim küçük kadını, benim âşık paşam, benim gözü ne keyfdesen ne demdesen, neylersen, nişlersen. Tanrı seni bana bağlasun, bir dahi dünya gözü ile görüşmek müyesser eylesün” diye hitap ediyor. Aynı neviden ifadeler diğer iki zevcesi Fatma ile Belkis'e gönderdiği mektuplarda da görülmektedir. Bu taşkın, fakat sosyal nizama bağlı “eros” ve “libido”, *Marifetname* adlı fikrî harikayı yaratan “logos” ile kudret ve derinlikçe yarış etmekte ve müstesna büyük insanların ruh âlemleri için müşterek olan ölçüyü hatıra getirmektedir.

Büyük bir şahsiyetin biyografyasındaki bu gibi incelikleri nazarlarımızın önüne yayan Revnakoğlu'nun *Marifetname*'ye ait bibliyografik tahlilleri ayrı bir ehemmiyet taşır. İbrahim Hakkı'nın eserini bugünkü Türk gençliğine vereceğimiz ana kadar -ki Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği'nin vazifelerinden biri de bu büyük işi başarmaktır- kıymetli arkadaşımız Cemaleddin Server'in tanıtıcı sayfeleri aynı zamanda terbiyevî bir hizmet de ifa edecektir.

İbrahim Hakkı'nın gerçekten bir abide olan eserinin ağırlık mevzuu olan mesele, büyük feylesofların “Bilgi nazariyesi” (=Théorie de connaissance) dedikleri saha ile alakalıdır. Feylesof İbrahim Hakkı, insanın varlığının asıl gayesini teşkil eden “bilgi-marifet”i önce “Marifet-i nefis, Nefs bilgisi” (=Connaissance de soi-meme)'ne bağlıyor. Fakat bundan evvel bir başka marifete ihtiyacımız vardır: “Marifetullah, Tanrı bilgisi” (= Connaissance de Dieu). Yalnız şu var ki, müessire eserden başlayarak gitmek gerekir. O hâlde “Marifet-i âlem” (=Connaissance du monde)'u bize verecek müspet ilimlere başvurmaya mecburuz. İbrahim Hakkı, bu ilimleri şöyle sıralamaktadır:

1. İlm-i heyet (Astronomi).
2. İlm-i hikmet (Fizik).
3. İlm-i teşrih (Biyoloji - Anatomi).

Bu üç ana müspet ilmin yanına bir manevi ilim daha ilave edilmelidir:

4. İlm-i irfan. Feylesofumuzun lisanında “ilm-i irfan”, bugünkü tabirle “hars” (=kültür)’e tekabül etmektedir. Ancak bu ilimlerin marifetinden sonradır ki, “Marifet-i âlem”den “Marifet-i Mevla” veya “Marifet-i Yezdan” a giden yola girilmiş olacaktır.⁷ Bu karışık yolda yürümüş ve bir arı gibi marifetleri toplayarak *Marifetname*’sini yazmış olan İbrahim Hakkı’nın geçtiği kanalları, çektiği zevkli zahmetleri, ancak Cemaleddin Server gibi Şeyh İbrahim Hakkı’nın âlim tarafını anlamakla kalmayan, onun “kâl, kelâm, söz”lerini “hâl”leri ile mezcetmesini bilen araştırmacılar gösterebilirler.

V

Eserlerin kaynaklarını anonim olarak “ehl-i heyet, ehl-i hikmet, ehl-i teşrih”, nihayet “Ehlullah demişlerdir ki...” ile gösteren İbrahim Hakkı ve eseri karşısında her araştırmacının ve kültür tarihçisinin soracağı mesele, mütefekkirimizin ne nispette toplayıcı, ne nispette yoğurucu ve orijinal olduğu noktasında toplanır. Fakat bu ağır işe girişmeden önce uzvî bir mevcut gibi aile, medrese, kütüphane, sosyal çevre, hatta cami ve tekke muhitlerinden ne gibi besleyici gıdalar aldığını, ne gibi şahsiyetlerden istifaza ve istifade eylediğini ilmî surette bilmekliğimiz lazımdır. Ancak bu hedefe yönelmiş araştırmalar neticesinde *Marifetname*’nin bazı unsurlarını çevreye mal edeceğiz. Ancak o zaman mal edemeyeceğimiz kısımlar kalırsa bunların mütefekkirin hüviyetine mal etmek zarureti hâsıl olacaktır.

⁷ Önsözün bazı noktalarını tavzih için gereken notlarla önsözü daha da uzatmak istemedik. Yalnız İbrahim Hakkı’nın, ilimleri tasnif eden diğer feylesoflar yanındaki tasnifçi hüviyeti için İstanbul Hukuk Fakültesi’nce neşredilen *İçtimaiyat: Metodoloji Nazariyeleri*’ne bakılması, *Marifetname* müellifinin anlaşılması için, faydalı olabileceğini kaydetmek isteriz.

Revnakoğlu'nun peşinden gidecek diğer araştırmacıların Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği'nin hazırlayacağı maddî ve malî imkânlardan faydalanma suretiyle Erzurum'un bölge kültür tarihini vakit vakit bizlere hediye etmelerini temenni ederken, eserin sahibi olan Cemaleddin Server'i, onu cesaretlendiren dernek reisi Dr. Zeki Başar'ı ve arkadaşlarını candan tebrik etmek isterim.

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu

1961, Erenköy

Eseri Sunarken

Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği'ni kurarken, Erzurum'un değerlerini tanıtmayı amaç edinmiştik. İdare kurulu olarak yıllardan beri hep bu amaca bağlı kalmaya ve bağlı kaldığımız amacı gerçekleştirmeye çalıştık.

Erzurum değerleri bahis konusu olunca, Hz. Hakkı'nın, başta hatıra gelmiş olması tabii idi ve nasıl ki böyle olmuştur.

İbrahim Hakkı, Erzurum'un güzel ilçelerinden birisi olan Hasankale'de doğduğu sıralarda (18 Mayıs 1703) biz tarihimizin gerileme devrini yaşamaya başlamış oluyorduk (1699-1703).

Erzurumlu İbrahim Hakkı yetmiş yılı aşan hayatı içerisinde devlet ve milletimizin bilhassa ahlâkî ve manevî dayanaklarının her yıl biraz daha bozulup sarsıldığını, tereddide uğradığını yıl yıl yaşamış ve kendi yakın çevresinde misallerini görmüş olmasına rağmen, hiçbir zaman mütereddi olmamıştır. Mütereddi olmak şöyle dursun, bilakis müceddit olmasını, ilim ve fikir sahibi olarak eser vermesini bilmiştir.

İslam felsefesini bilen, tasavvufun derinliklerine dalan, tarikat (Kadirî) adamı olan İbrahim Hakkı insaniyetçiliğin, hümanizmin de hakkını vermiştir.

Bir sosyolog gibi cemiyete seslenerek onun ahengi ile ilgilenmiş, bir psikolog veya karakterolog gibi insanların

ruhlarını tahlile, fizyonomilerini inceleyerek karakterlerini tayine çalışmıştır.

İbrahim Hakkı'nın devrinde, bugünkü anlamı ile Türkçülük bahis konusu değildi. Yine o devirlerde Arapça ve Farsçadan başka dillerle yazı yazmak da ilim ve irfan adabına aykırı bir hâl sayılırdı. Böyle olduğu halde, o, temiz Türkçe ile eserler vermiş olmakla, tıpkı Erzurum'un kendisinden yüz yıllarca evvel yetiştirdiği hemşehrisi *Siyer-i Nebî* sahibi Mustafa Darir⁸ gibi Türkçeye hizmet etmiştir. Türkçeye hizmet etmekle muhakkak ki, Türklüğü sevmiş, Türkleri birbirilerine yaklaştırp kaynaştırmıştır.

Hâlâ dillerde dolaşan manzum parçalarıyla ruhuna yerleşip gönlüne taht kurduğu Türk halkının mistik olmaktan ziyade manevi ve müzikal zevkine ve bir bu kadar da memleketçi duygularının yükselmesine müessir olmuştur.

Marifetname'sinde okunduğu gibi riyaziyeden, kimya ve fizikten bahseden Hazreti Hakkı, bilhassa ayı, güneşi, yıldızları ve gökyüzünün türlü olaylarını konu edinen kozmografya alanında, devrinin anlayış sınırlarını aşan ve hatta kendisinden iki yüz yıl sonra doğup yetişen bir kısım meslek ve memleket adamlarının dahi kavrayamadıkları bir ölçü genişliği göstermektedir.

Yine *Marifetname*'sinde görüldüğü gibi tıptan, teşrihten, fizyolojiden ve biyolojiden bahseden İbrahim Hakkı, biyolojinin önemli problemlerinden birisi olan “evolüsyon” (=tekâmül) teorisini hatırlatan bir konu üzerinde dahi durmuştur.

Bu duruşun duyurduğu ihtiyaçla bahsi biraz tafsil etmemiz faydalı olacaktır.

Bilindiği gibi jeolojik devirlerde bugün yaşayan muhtelif türler (=neviler) aynen mevcut olmayıp İbrahim Hakkı'nın görüşünü okşayan Dessendes Teorisi'ne göre, yapılış bakımından daha basit olan diğer türlerden meydana gelmişlerdir.

⁸ H. 779 [M. 1377]'de Mısır'a gidip, H. 784 [M. 1383]'te hükümdara takdim olunmuştu.

XVIII. asır sonlarında “Tabiî sistem”i ortaya atan Linné’in, yaratıldığı kadar tür (=nevi) olduğunu kabul etmesine karşılık, 1807’de Lamarck, evolüsyonun tedrici tekâmül neticesi daha basit nevilerden teşekkül ettikleri fikrini ortaya atmıştır. Bu konuda İngiliz âlimi Darwin (1809-1882) tür (=nevi)’lerin tekâmülü hakkında başka bir hypothèse ileri sürmüştür. Bu, Lamarck’ın nazariyesini kabul etmekle beraber türlerin değişmesinde diğer bir faktörün rol oynadığını da düşünmektedir. Kastolunan bu faktör, tabiî istifa “sélection” nazariyesi “tabiatta tesadüfen teşekkül eden ferdî değişiklikler arasında muhite en fazla uyabilenlerin yaşayabildikleri ve diğerlerinin mahvoldukları” şeklinde izah ve ifade olunmaktadır.

Leh ve aleyhlerinde görüşler mevcut olan Lamarck ve Darwin hypothèsesleri, Mendel kaideleri keşfedildikten sonra deneysel yollarla dahi tetkik edilmeye başlanılmıştır. Nasıl ki Baur’un birbirlerinden ayrı ayrı yerlerde yaşayan morfolojik (boyları, renkleri, yaprakları) ve fizyolojik farklar gösteren aslanağzlarında yaptığı tecrübelerle Darwinizm, âdeta takviye edilmiş gibidir. Bu şekilde çeşitli görüşlerin bazen bir birini okşayıp, bazen karşılaştıkları sırada bir de genlerin veya kromozomların sayılarının veyahut yapılanlarının ani değişikliği tarzında ifade olunan mutasyon teorisi ortaya atılmıştır.

Darwincilik ile mutasyonculuğu birlikte temsil eden biyologlar yani Neodarwinistler bir bakıma Darwin’in selectionunu ispata yarayan mutasyon teorisine karşı ileri sürülen itirazları esas itibarıyla kabule şayan bulmamaktadırlar.

Neticede, Darwin’in “muhite daha iyi uyanların seçilerek geri kaldıkları” şeklindeki temel görüşü, umumî bir rağbete mazhar olmuş gibi görünüyor demektir.

İşaret ettiğimiz şekilde üzerinde çok, hem pek çok durulmuş olan “evolüsyon” (=tekâmül) mevzuunu mutlaka yukarıda adlarına temas ettiklerimin izahları manasında anladığı iddia edilemeyecek olan Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın yaşadığı

devir göz önüne getirilirse, bu derece kritik bir meseleye ilgi duymuş olması dahi onun kültürlü, bilgili bir kimse olduğunu ve ilmî kanaate sahip bulunduğunu göstermeye kâfidir.

Bahis konusu ettiğimiz hayatın tekâmülü teorilerini daha geride bırakarak doğrudan doğruya “hayatın sırrı” üzerinde dahi durup düşünenler, çalışıp çabalayanlar hiç de az olmayarak gelip geçmişlerdir. Eserde yer alacak bazı bahislerde dolayısıyla münasebeti olacağını tahmin ederek bu mevzu üzerinde kısaca durmak lüzumunu duymuş bulunuyorum.

Gelip geçtiklerine işaret ettiklerimden birisi olarak Louies Pasteur, “bir canlı yaratığın ancak canlı bir yaratığın tohumundan hâsıl olabileceği” görüşünü ortaya atmıştır. Bu takdirde ilk tohumun nereden ve nasıl meydana geldiği zihinleri haklı olarak işgal etmiş görünmektedir.

Rus bilgini A. İ. Opar’ın yolunda yürüyen Fransız Dauvillie ile Belçikalı Desguin yayınladıkları (1939) bir eserde hayatın doğuşunda güneşin önemini belirtmişlerdir. Nihayet toprak üstünde bir şeyler yokken yağmurların denizlerin dibine sürükledikleri iri moleküllerin burada birbirlerine tesir ederek çeşitli cisimlerin doğduğu, fakat oksijen olmadığı için hidrokarbonların erimeyerek yığıldıktan, aminoasitler proteinlerin canlı mahlûkların hücrelerinin ilk taslağı sayılabilecek molekülleri meydana getirdikleri mütalaaları serdedilmekle beraber ilk canlı hücrenin doğuşu tesadüfe bırakılmış oluyor.

Şu son yıllarda yine “hayatın sırrı” üzerinde duranlardan Florida Eyalet Üniversitesi profesörlerinden Sidney Fox ile arkadaşları olmuşlardır. Bunların deneylere dayanan görüşlerini Amerika’nın *Science* dergisinde yazdıklarını, hatta bizim günlük gazetelerin sütunlarına dahi aktarılmış olmasından öğreniyoruz.

İlk zamanlarda arzı çevreleyen atmosferin hidrojen, amonyak (oksijen yok) gibi gazlardan ibaret olduğunu, bu gazların karışımının bazı kimyevî ameliyeler neticesi bir takım

aminoasitlerin teşekkül ettikleri, tecrübeye dayanılarak ileri sürülmektedir.

Teşekkül eden aminoasitlerin ise proteinlerin husulüne yaradıkları, proteinlerin de hayatın esasını teşkil ettikleri kabul olunmaktadır. Bir bakıma bio-şimik bir mahiyet taşıyan bu izah tarzı, ilmî bir hüviyet taşır gibi görünüyor ise de hakikatte hayat kıvılcımının nasıl parladığını aydınlatmış olmuyor. Yalnız Dr. Fox ve arkadaşları, daha evvel isimlerine işaret ettiklerimizden bazıları gibi muhtemelen kozmik ışınların atmosferden geçerken mevcut gazlardan, hayatın yapı unsuru olmaya namzet aminoasit husulüne sebebiyet verdiklerini, bataklıklar, nehirler, göller ve denizler gibi su birikintilerinde biriken aminoasitlerin ise proteinlerin teşekkülüne yaradıklarını yani hayatın sudan başladığını kabul etmiş görünüyorlar. Böyle bir noktada toplanan bu son görüşün bizlere ve bilenlere “Her şeyi sudan diri kıldık” ayet-i kerimesini hatırlatmış ve tekrarlatmış olması tabiidir.

Orta Asya’dan gelen atalarımızın Küçük Asya’yı yahut doğudan gelen ecdadımızın Anadolu’yu kılıçla fethedip bu yerlerin idaresini beylerbeylerine veya valilere bıraktıklarını biliyoruz. Fakat idaresi valilere bırakılan bütün bu yerlerin gerçek vatan, bu yerleri dolduran insanların gerçek vatandaş olabilmelerinde valilerden ziyade bizzat yine doğudan gelen velilerin hizmetlerinin büyük olduğu unutulmamalıdır.

Bu cümleden olarak uzun asırların gerisinde kalan Yunus Emre’nin seslenişlerinden halkımız ve aydınlarımızla hâlâ manen kuvvet almıyor ve temiz, duru mısraları ile millet olarak zevkimiz ve kalbimizle bir birimize bağlanmış olmuyor muyuz?

“Sultanü’l-Ulema” diye ün salmış bulunan babası Bahaeddin Veled ile birlikte henüz on iki yaşında iken Anadolu’ya gelip Karaman’a ve sonra da Konya’ya yerleşen Mevlânâ Celaleddin’in⁹ bu bakımdan hizmetleri az mıdır?

⁹ M. 1207’de Horasan’ın Belh şehrinde doğmuştur.

Şöhretinin ölçüsünü vermiş olmak için zamanında kendisine “Konyalı” demek az görülerek “Rumî” yani Anadolu’lu denmiş olan Mevlânâ, sadece iyilik ve hayır amacıyla bir sofi olarak kalmış ve yaşamış olsaydı elbette ki sadece kendisi ve kendisinin ahiret saadeti için çalışmış olurdu. Hâlbuki aynı zamanda ince bir şair olan Mevlânâ’nın kemalin vasıtası saydığı musiki ve sema (=ruhanî raks)larla hiç olmazsa ve bir bakıma yaşadığı cemiyette yer alanların estetik zevklerinin ve toplumsal bağlarının kökleşip gelişmesine hizmet etmiştir.

Diğer taraftan “Kadını örten kimseyi, koltuğu altındaki ekmeği gizleyen bir kimseye benzeten” görüşü ile halka yönelip, onun meseleleri ile ilgilenmiş, meşhur *Mesnevî*’si ve *Divan*’ı ile sayısız öğütler vermiş olan Mevlâna, aynı zamanda Sünnî mezhebin müdafii olmakla İslamiyet’imize ve bu yoldaki çalışmaları ile tefrika ve hizipçiliği önlemek sureti ile de millî bütünlüğümüze hizmet etmiş, yararlı olmuştur.

Yukarılarda belirttiğim hizmet ve hususiyetlerine ilaveten camiler dolusu halka yıllar yılı hitap etmiş ve okullar dolusu öğrenciler yetiştirmiş, aradan yüz yıllar geçmiş olmasına rağmen gönüllerde yaşar ve dillerde dolaşır halde kalmasını bilmiş olan İbrahim Hakkı da bu şekilde tesir edenlerden ve gücü çapında hizmette bulunanlardan birisidir.

İbrahim Hakkı’nın ilim bakımından kimliğini olduğu kadar, kültür enginliğini ve geniş halk tabakaları üzerindeki ölmezliğini ve olumlu etkisini kendi adını taşıyan ve muhakkak ki yetki ile hazırlanmış olan bu eserde zevkle, istifade ile okumuş olacağız.

Bir tarihte ilmin vatanı olmadığını bile bile; fakat âlimin memleketi ve milleti olduğunu kabullenerek Erzurum’un büyük evlâdını, bir anma töreni ile yüz yılların ihmalinden kurtarmayı düşünmüştük. Biraz da umumun arzusuna uyarak görüşmeler yapmak ve bir program, hazırlamak üzere 1957’nin şubat ve mart aylarında hâlen Allah’ın rahmetine kavuşmuş

bulunan Avukat Mehmed Veli İbrahimhakkıoğlu'nun müsait olan evinde toplanılmıştı. Toplantıya katılanlar arasında o sıralardaki idare kurumumuz üyeleri ile halktan, türlü mesleklerdeki aydınlardan birçok kimselerle beraber zamanın valisi Niyazi Akı da bulunuyordu.

Erzurumlu İbrahim Hakkı'yı türlü cepheleri ile gençlerimize, hemşerilerimize ve yurttaşlarımıza tanıtmayı hedef tutması bakımından ilmî ve bir bakıma pek ulvi bir maksat güden bu asil teşebbüs, ilimden, irfandan, mefkûreden nasipleri olmayan, memleket ve millet meselelerini yalnız ve yalnız midelerine ve menfaatlerine göre ayarlama itiyadında bulunmakla koskoca bir iktidarın kısa zamanda soysuzlaşarak demokrasi davasında hiyanete sapmasına sebep ve amil olan partizanların yordakçılarıyla, bunlara öncülük yaptığı söylenen o tarihlerde nasılsa Erzurum mebuslarından bulunan bazıların ispiyonajları, sessiz ve sinsî sabotajları yüzünden maalesef muvaffak olunamamıştı. Ve nasıl ki, 3 Nisan 1957'de valimizin Erzurum'dan başka bir tarafa verilmiş olması, söylentileri daha o günlerde teyit etmişti.

Binaenaleyh bu eser, bir taraftan ve bir bakıma Erzurumlu İbrahim Hakkı'yı mazinin karanlıklarından, ihmalin, unutkanlığın, kıymet bilmezliğin hoyrat tesirlerinden kurtarıırken, bir taraftan da onu anmak, tanıtmak ve anlamak isteyenleri ferahlatmış, sevindirmiş olacaktır.

Eserin muhterem müellifi, halkın dilindeki İbrahim Hakkı'yı Erzurum ve Hasankalesi'ndeki müteaddit konferansları, yayınları ve onu türlü cephesi ile ilk defa aydınlığın kafasına ve gönüllerine yerleştirmeye çalışmış ve çalışmakta olan değerli bir tarihçimizdir. Bize bizden yakın olan bu tarih araştırmamız, sadece İbrahim Hakkı'yı ve onun doğum yerini görüp incelemekle kalmamış, yıllar yılı ilçeleri, köyleriyle birlikte bütün Erzurum'umuzu gezip dolaşarak millî ruhumuza, sanat ve edebiyat tarihimize, folklorumuza, çeşitli bilgi

kollarında ilerlemiş değerlerimize büyüklerimize ve her türlü özelliklerimize ait yazma, basma belgeleri derleyip toplamış, şehrin iç tarihini aydınlatan birçok kıymetli kitabeleri, kendi imlâ hususiyetleriyle aynen tespit ve tedvin etmiştir.

İlimizin, yaylamızın Veysel Karenî'si, bir Evliya Çelebi nesesıyla destığı ve dolaştığı bu topraklar üzerinde pek sevdiği hemşerilerimizden sevdiğinden fazla sevgi görmüş ve onların aynı zamanda en yakın dostu ve kafadarı olmuştur. Bundan dolayı aramızdaki bir özel adı da Erzurumiyatçı'dır.

Kendilerinin de pek samimi şekilde söyledikleri gibi, Erzurum'un manevî evlâdı olan Sayın Cemaleddin Server'den ve onun güzel duygusu, geniş bilgisi ile beslenmiş titiz ve temiz kaleminden biz Erzurumlular, yeni yeni daha pek çok eserler bekliyoruz. Bu ilk telifi ile derneğimiz çalışmalarını fazlasıyla değerlendirmiş olan muhterem müellife idare kurulumuzun¹⁰ şükranları sonsuzdur.

Eseri okuyarak faydalanacak ve kütüphanelerinde saklamayı zevk bilecek olan hemşerilerimizin ve şüphesiz yurttaşlarımızdan birçoklarının da sayın müellifin hizmetlerini takdirde geç kalmayacaklarını umuyorum.

Arkadaşlarım ve hemşerilerim adına kalbî tebriklerimi sunarım.

Dernek Başkanı:
Dr. Zeki Başar
Erzurum, 1961

¹⁰ Akutlu Fahreddin, Akgün, Tahsin, Başar Zeki, Kantarcıoğlu Selçuk, Müftügil Mehmed, Polat Hacı Hamza, Savcı Sabahaddin, Seval Fuad, Yücel Mahir.

Cemaleddin Server ve Eseri

Değerli arkadaşım Cemaleddin Server, İbrahim Hakki ve *Marifetname*'si üzerinde geniş bilgisinin mahsulü ve hülasası olan bu kitabı hazırlamakla, ilim âlemine, çok sevdiğimiz Erzurum'a hayırlı, müspet hizmetlerde bulunmuş oldu.

Başarısını övmeyi bir borç ve zevk bildiğim, klasik Türk kültürü, Divan Edebiyatı ve kitabelerimiz hakkında sağlam bilgilere sahip olduğuna inandığım, mütevazı ve sistemli çalışmalarına daima şahit bulunduğum Cemaleddin Server, bu hususıyla Erzurum tarih ve kültür etrafında, yıllardan beri esaslı araştırmalar yapmış, en başta gelen Erzurum kitabeleri, Erzurum şairleri, âlimleri, müellifleri ile bunların çeşitli eserleri, son çağlara kadar eser vermiş Erzurum hattat ve müzehhipleri, meşhur hafız ve hanendeleri, hayır sahipleri, Erzurum vali ve belediye reisleri, müftüleri ve bunların icraatı, Erzurum folkloru, Erzurum matbuatı, halk edebiyatı, mahalli lehçe ve şivenin diksiyon hususiyetlerini gösteren Erzurum tabir ve meselleri, ayrıca şehrin meşahiri (tanınmış şahsiyetler) üzerinde salahiyyetli incelemelerde bulunmuş, geçmiş günlerin birikmiş tozları ve ihmal gölgeleri altında kalmış bulunan Erzurum'un ilmî ve millî servetini aydınlatmak işlerinde yorulmadan çalışmıştır.

Bu suretle ve her yönden takdire değer çalışmalarına, orijinal eserlerine vakıf bulunduğum bu kıymetli arkadaşımın, -kendisini tanıtmak istemeyişine rağmen- biyografisini bir vesile ile yazmaktan kendimi alamadım.

Eski aile adı “İbnü'l-Muhtar” olan Cemaleddin Server, 1328 [1912] yılında İstanbul’da, Rumelihisarı’nda doğdu. Babası Posta Telgraf İstanbul merkezi Muhabere Dairesi eski müdür ve mütehasıslarından Server Emin Bey Baba (Üstünbaş)’tır.¹¹

Annesi, Ahmed Şah kızı Şerife Revnak Hanım, sarayda hazinedar ustası idi.¹²

İlk hususi tahsilini ana baba ocağında yaptı. 1924 yılında Fethiye’deki Çandarlı Kara Halil Paşa Numune Mektebi’ni bitirdi. Sonra Galatasaray Lisesi’nde ve Güzel Sanatlar Akademisi’nde okudu. Eski Âyan Reisi Nasuhizade Mustafa Asım Efendi (Yörük), Muallim Naci, Şeyh Vasfi ve Ali Nazima’nın talebesinden bulunması dolayısıyla Şark kültürünü ve yabancı dili babasından, Osmanlıca’yı ve Fransızca’yı öğrendi. Sarayda

¹¹ Onun da babası, zenginliği, cömertliği ile tanınmış ticaret adamlarından ve eski telgrafçılardan Şeyh Mustafa Cemaleddin Efendi (Cemaleddin Çelebi)’dir. Server Emin Bey, İstanbul’un en eski muhtarlarından bulunmasıyla kendisine “Şeyhü'l-muhtaran” unvanı verilmişti. İttihat ve Terakki Partisi’nin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin ileri gelenlerinden. Kendisine “Beybaba” denildiği için ismi pek kullanılmazdı. Güzel yüzü, güzel ahlakı ile herkesin sevgilisi olmuştur. 1942 kışında, altmış üç yaşında iken İstanbul’da vefat etti. Topkapısı dışında yatıyor.

¹² Eski gözdelelerden, güngörmüş, sarayda tahsil etmiş, asaletli bir hanımefendi olarak bilindiği için “Saraylı Sultan” derlerdi. Münevver, musikişinas olup, ustalıklı ud ve piyano çalardı. “Bando gibi piyano çalıyor... Mızrap elinde konuşuyor...” diye anlatırlardı. Hattat gibi de yazı yazardı. Bilhassa rık’a yazısı güzeldi. Yüzlerce şarkı ve kantoları bir araya toplayan ve bestekârlarından kısaca bahseden “Mızrabıma Gelenler” isimli büyük bir defteri, bir seyahat sırasında ne yazık ki, kayboldu.

1947 yılının baharında, 58 yaşında olduğu hâlde vefat eyledi. Silivrikapısı, Seyyidnizam çevresinde yatıyor.

hususî hocalardan ders almak suretiyle yetişmiş bulunan annesinden de lûgat, tarih ve İslâmî ilimler üzerinde lazım gelen bilgiyi aldı. Galatasaray'daki tahsili sırasında, bilhassa Halit Fahri Ozansoy, Hasan Âli Yücel, Refet Avni, Fazıl Ahmed Aykaç, İsmail Habib Sevük gibi değerli edip ve mütefekkirlerin feyiz ve tesirleri, edebî veçhesinin gelişmesinde ve şahsiyet kazanmasında kuvvetli amil oldu.

Çocukluk yaşından beri yanlarından ayrılmadığı İsmail Saib Sencer, İsmail Fenni Ertuğrul, Küçük Hamdi Yazır, Ömer Nasuhi Bilmen, Ferhengci İzmirli Ziya Şükun, Mehmed Şerafeddin Yaltkaya, Kilisli Rıfat Bilge, Ömer Ferid Kam, Hüseyin Kazım Kadri (Şeyh Muhsin-i Fanî), Ahmed Remzi Akyürek (Üsküdar Mevlevî şeyhi Remzi Dede) ve Tahir Olgun (Tahirü'l-Mevlevî) gibi zamanın büyük din ve ilim adamlarından ve uzun yıllar beraber çalıştıkları Hamamizade İhsan, İsmail Fethi İsfendiyyaroğlu, Hakkı Tarık Us ve Rıfkı Melul Meriç'ten pek çok istifadeler etti.

Cemaleddin Server, bunda sonra kendini tamamen ilme vererek hayatın arşiv ve kütüphanelerde ve gittiği yerlerde tetkik ve tettebbu ile geçirdi.

İlk yazısı 1928 yılında *Milliyet* gazetesinde çıktı. Bir tiyatro tenkidine mütedair olan bu yazı, Otello'nun temsilinde ve Shekespeare'i Türk sahnesinde ilk defa konuşturan Otello Kamil Rıza'nın sanat şahsiyetinden bahsediyordu.

Daha sonra *Galatasaray*, *Servet-i Fünun-Uyanış*, *Yenigün*, *Yeni Sabah*, *Vakit*, *Haber*, *Kurun*, *En Son Dakika*, *Son Telgraf*, *Zaman*, *Ramazan*, *Aylık Ansiklopedi*, *Tarih-Coğrafya Dünyası*, *Din-Tarih Dünyası*, *İslam*, *Kızılay*, *Yeşilay*, *Tarih Yıllığı*, *Basın Yıllığı* vs. gibi gazete ve dergilerde; Bursa, Erzurum vilayet gazetelerinde, son zamanlarda idare etmekte olduğu *Tarih Yolunda Erzurum* dergilerinde orijinal konular üzerinde tetkik mahsulü birçok kıymetli yazıları intişar etti. Bir müddet de bu arada hususî muallimliklerde bulundu. 1932'de kurulan

Fethiye Spor Birliği, Gençler Mahfeli gibi kültür derneklerinin başkanlığını yaptı. 1953'ten itibaren de İstanbul Fetih Derneği azalığında bulundu. Halkevi kurslarındaki dersleri, radyo konuşmaları müteaddit konferansları ile tarih ve irfanımıza hizmet eyledi.

Eski Türk temasası ve tiyatro tarihimize de meşgul olarak bu konularda birçok yazılar yayınladı; yeni ve bakir vesikalara dayanan özlü bilgiler verdi. Halkevi rejisörlüklerini de fahri olarak ifa etti.

Cemaleddin Server, iyi bildiği klasik Divan Edebiyatı ve eski metinler başta olmak üzere tasavvuf kültürü ile de meşgul olmuş, çok çalışmış, bu sahada bir hayli neşriyat yaparak bastırılmaya hazır kıymetli eserler vücuda getirmiştir.

Yazılarının bir kısmı “Şeyh Cemalullah” ve “Revnakullah” müstear adıyla, ilk zamanlara ait fıkralarından bazıları da “Ecmel Bülend, Neyyir Sabih, İbnü'l-Muhtar, Muhtaroglu, Üstünbaşoğlu, Galatasaraylı, Hiç ve Hiç” imzalarıyla çıkmıştır.

“Şeyh Cemalullah” müstear adıyla yazdığı *Yemen İllerinde Veysel Karenî* adındaki geniş tetkik eseri 1960'da bastırıldı. Çok zeki, kültürlü, o nispette de sakin ve mütevazı çalışan Cemaleddin Server'in bundan başka eski klasik kültür hayatımıza, İstanbul'da bulunan birtakım içtimâî teşekküllere ve müesseselere ait bilhassa yıllar yılı uğraştığı tarihî mezarlar, hazirelere ait, keza “Atikatü'l-Meabid” isimli *Hadika*'nın yazmadığı son devir İstanbul camileri, tekke ve türbeleri, namazgâhları, “Erenler Dağarcığı” adında tarikat pirleri, büyük sufiler, tasavvuf ıstılahları; bina ve meşahir kitabeleri, ayrıca eline aldığı biyografi ve bibliyografi, konuları üzerinde esaslı tetkiklerini ihtiva eden henüz bastırılmamış kıymetli eserleri vardır.

1941'den sonra Türk Tarih Kurumu, Türk ve İslam devri kitabelerini tetkik ve tespit heyeti azasından olarak bugüne kadar yüzlerce kitabe derlemiş, bunları çağlara ve meslek

bölümlerine göre tasnif etmiş bulunan Cemaleddin Server, şimdi İstanbul Belediyesi'nde Eski Eserler, Tarihî Arşiv ve Kitabeler uzmanıdır. Ayrıca İstanbul Üniversitesi, İstanbul İktisat ve İctimaiyat Fakültesi Gazetecilik Enstitüsü'nde ilmî müşavir olarak vazife görmekte, millî ruhumuzu ve tarihimizi aydınlatıcı hizmetlerde bulunmaktadır.

Bu değerli dostumun *İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi* isimli kıymetli eserini yukarıda bahsettiğimiz Erzurum'daki tetkiklerine dair hazırladığı diğer eserlerinin takip edeceğini öğrenmiş bulunmamız, bize memleket kültürü namına müjdeli bir haber olmuştur.

Murat Uraz

Büyük Türk Değeri İbrahim Hakki'yı Tanıtan Eser

Türk edipleri ve tarihçileriyle beraber bütün Türk büyükleri hakkında, en körpe çağından itibaren çok devamlı ve esaslı tetkikler yapmış olan ve bunlardan hayatta kalanların bizzat kendilerinden eserleri ve hâl tercümelelerine dair tafsilatlı malûmat toplamış bulunan Cemaleddin Server Revnakoğlu, uzun araştırmaların ve bilhassa mahallinde yapılan incelemelerin mahsulü olarak mühim bir eser hazırlamıştır.

Bu eser, Erzurum'un en kıymetli evlâdından İbrahim Hakki'nın *Marifetname'sine* ait olup, iki cildin içinde toplanmıştır. İlk cildin basılmış formlarını zevkle gördük. Bu suretle birinci cildine kavuşmuş, ilmin millî ve hakikî saadetine hep ulaşmış bulunuyoruz.

Hakiki bir ilim adamına ve Müslüman terbiye ve ahlakına pek yakışan tevazuu, efendiliği, derviş mizacı, mistik ve olgun ruhu dolayısıyla çok takdir ettiğimiz ve esasen Galatasaray Lisesi'ndeki talebeliği zamanından beri pek yakından tanıdığımız Cemaleddin Server'in ulularımızın türbe ve mezarlarına, -Türk ve İslam kültürüne hizmet etmiş ve asırlar boyu yobazlıkla, gerilikle savaşmış- Türk meşayih ve mutasavvıflarına ait derin vukufu gibi, cidden orijinal olan ilmi hüviyeti vardır.

Bütün varını yoğunu harcayarak, bu bilgilerin müşahhas ve mücessem koleksiyonunu toplaya toplaya bir müze hâline getirdiği evi bile, bu müstesna hüviyet ve hususiyetiyle çok cazip ve klasik bir tarih değeri arz etmektedir.

Pek kıymetli mütefekkirimiz Ord. Prof. Fındıkoğlu Ziyaeddin Fahri'nin evvelce *Cumhuriyet*'te yazdıkları ve daha önce Sayın Murad Uraz'ın *Türk Edip ve Şairleri*'nde okuduğumuz veçhile¹³ bu genç ilim adamımızın ana dili gibi bildiği ve kullandığı klasik Divan edebiyatına ve o dilin hemen bütün inceliklerine, kendisinin bulduğu güzel tabirle, bir “açık hava arşivi” olan mezarlık ve hazirelere, “kitabe” dediğimiz taş üstü yazılarına mermer vesikalara, eski metinlere, hatta yine eski bediiyatımızdan tarihî Türk temaşasına, yıllardır *Tarih Dünyası*'nda yayınladığı tarikatlar tarihine, onların usul ve erkânına, kisvelerine, hele ailesinden bulunduğu tasavvuf hayat ve irfanına, -hepimizin bildiği- derin ihtisasından başka, bir de Erzurum'a, Erzurumlulara ve Erzurumluluğa münhasır eşsiz denilecek derecede geniş bilgi hazinesine sahip bulunuyor.

Bu hazine, sadece sohbetlerinden istifade ettiğimiz hafızasında da kalmamış, yılmaz, yorulmaz bir azmin ve ilmî aşkın olanca kudretini sarf ederek birkaç yıl ikamet ettiği Erzurum'a ait yazma, basma bir hayli derlemeler yapmıştır.

Derlediği malûmat, mevzu itibarıyla çok çeşitlidir. Tarih ve edebiyata, folklor, musikiye, lehçe ve şive özelliklerine, abidelere, bilhassa kitabelere, Erzurumluların hususi ve içtimâî bünye ve âdetlerine, hülâsa bütün manevî kıymet ve cevherlerine, Erzurumlu ailelerin ananevî muaşeret adabına ve hatta aslen Erzurumlu olmayıp da resmî vazife ile bu vilayete hizmet etmiş yüzlerce kişiye varıncaya kadar çok şümüllü ve canlı bir bilgi kaynağıdır.

¹³ Murad Uraz, *Türk Edip ve Şairleri*, c. 4, s. 133, İstanbul, 1940.

Maarif tarihimize dair hazırlamakta olduğum bir eserin ikinci, üçüncü ve hatta dördüncü ciltlerini alakadar eden birçok kıymetli malumatı ve bilhassa yüzlerce hâl tercümelerini, bu genç ve faziletli dostumun lütufkâr himmetlerine, vefakârlığına borçlu olduğumu, minnetle söylemek isterim.

Cemaleddin Server'in büyük meziyetlerinden biri de şahsî emeklerle elde ettiği bilgileri, yed-i inhisarında tutmamış olmasıdır. Her zaman her müracaatta o, ilmî sehavet sahibi olduğunu göstermiş ve ganî ruhunu ortaya koymuştur. Bu bakımdan Bayezid Umumi Kütüphanesi'nin fazıl ve kâmil müdürü allâme İsmail Saib [Sencer] Efendi merhuma pek benzer. O da hakikaten böyle idi. Yalnız yerlilere değil, birçok yabancı müsteşriklere de malumat vermekten haz duyardı. Cemaleddin Server'in merhum üstada üstün bir cevheri daha vardır ki, o da birçok gazete ve mecmualarda yüzlerce makale neşretmek ve radyoda en orijinal mevzuları ele almak suretiyle bilgiye teşne kimselerin daima istifadesini düşünmüş bulunmasıdır. Ne yazıktır ki, merhum İsmail Saib Efendi bir tek eser neşretmemiş, büyük ilim servetini kendisiyle birlikte mezara götürmüştür.

Cemaleddin Server'in dört gözle beklediğimiz ikinci cildini ve diğer eserlerini bir an evvel neşir hususunda büyük alaka gösteren, kendisine gıyabî hürmetler beslediğimiz Sayın Dr. Zeki Başar'ı ve memleket irfanına hasbî olarak çalışan kıymetli dernek arkadaşlarını ve kadirbilir Erzurumluları candan tebrik ederiz.

Zeki Başar, bu değerli zat, büyük gayretler göstererek iki yıldan beri neşrine muvaffak olduğu ve Erzurum hakkında birçoğumuzun intiba ve tahassüslerimizi, hatıra ve bilgilerimizi yazmaya imkân verdiği *Tarih Yolunda Erzurum* isimli derginin de sahibi bulunuyorlar. Aynı zamanda Erzurum Tarihini Tanıtma ve Araştırma Derneği gibi faal bir ilmî teşekkülün de başkanındırlar.

› Cemaleddin S. Revnakoğlu • Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi

Kıymetli Revnakoğlu'muzun İbrahim Hakkı ve *Marifetname'sine* ait iki ciltlik eserinin yayınlanması hususundaki unutulmayacak büyük hizmetlerinden dolayı kendilerine şükranlarımızı arz ederiz.

Fethi İsmail İsfendiyaroğlu

Esere Giriş

Bu kitap, küçük bir deneme olmakla beraber, kendi sahasında çıkanların ilki demektir.¹⁴ Bundan sonra yazılacaklara bir başlangıç olması yönünden geniş tutulmamış ve açıklamalara lüzumundan fazla yer verilmemiştir.

Hazret-i Hakki'nın mübarek şahsiyeti, meslekî değeri, edebî, felsefî, dinî ve tasavvufî hüviyeti hakkında derin ve etraflı bilgiler, incelemeler, esere alınmadı. Sadece seçilen parçalar yazıldı. Hiç şüphe yok ki daha yazılması ve yapılması gereken çok şey var. Bu bakımdan yazdıklarımız bunları tamamlamış sayılamaz. Lakin yetersiz de olsa bunu bir başlangıç biliyor ve zamanla gelişeceğini düşünerek, şimdilik bu kadarla yetiniyoruz.

Bu sebeple bu büyük mana adamını bütün yönleriyle kavrayıp, ışıklandırabilecek çapta kuvvetli bir tetkik eserini, bizden daha yetkili olanlara ve sonraya bıraktık. Zaten ne söylenilse ve ne yapılsa, onun irfan deryasından bir damlacık gibidir.

Burada verilen bilgilerin bir kısmı, bundan on beş yıl kadar önce küçük notlar hâlinde kaleme alınmıştı. Önce Erzurum Halkevi'nde, sonra kendi yurdu olan Hasankale'de ve

¹⁴ Bugüne kadar yaptığım inceleme ve araştırmalarda İbrahim Hakki Hazretleri'nin şahsiyet ve eserlerine ait makale ve monografi hacmini aşan yazma basma bir telife rastlamış değilim.

22 Mart 1946'da yapılan İbrahim Hakkı törenlerinde, onun yüce şahsiyeti, manevî büyüklüğü, bilinen bilinmeyen eserleri ve bunların değerleri, bıraktığı izler ve tesirler hakkında verdiğim seri konferansların¹⁵ derli toplu bir özeti olarak hazırlanmıştır.

- ¹⁵ C.H.P Hasankale Halkevi Yönetim Kurulu Başkanlığı'ndan: XVIII. yüzyılın ileri ilim adamlarından büyük hemşehrimiz Hasankaleli İbrahim Hakkı'nın dünyaya gelişlerinin 243. yıldönümü münasebetiyle evimizde bir anma töreni ve seri konferanslar tertiplenmiştir. 22 Mart 1946 cuma günü akşamı saat 20'de ve 24 Mart pazar günü saat 14.00'te, Türk Tarih Kurumu Kitabeleri Araştırma ve Derleme kurulundan ve İstanbul matbuatından, tarihçi Sayın Cemaleddin Server tarafından büyük bilginin hayatı, şahsiyeti ve eserleri üzerinde iki konferans verilecek, konferansın sonunda, İbrahim Hakkı'dan seçme deyişler ve melodiler okunacaktır; herkese serbesttir. Halkevi başkanı: Fazıl Eyüboğlu. 20 Mart 1946, *Erzurum Vilayet Gazetesi*. Gece gündüz devam eden bu tören, Erzurum'da ilk defa tertiplenmiş olduğundan ve zengin programla tatbik edildiğinden çok ilgi çekmiş, bütün Pasin, Erzurum ve çevresi köyleri Halkevi'ne akın etmişti. Halkevi gençlerden de şu şiir ve melodileri dinlemiştik: *Hasankale methiyesi*: Cemil Güneş (Öğretmen.) *"Can illerinden gelmişem..."*: Mahir Yücel (Dil, Tarih, Edebiyat kolundan, şimdi dernek üyesi.) *"Aşk'ın şerâbın vir bana..."*: Salahaddin Ortaç (Öğretmen, Hasankale muhabiri; şimdi Erzurum Maarif Müdürü.) *"Hakk şerhleri hayreyler..."* (Beşlik): Cahide Güneş (Öğretmen.) *"Gel ey rûh-i revân söz tut"* (Öğütleme): Zeki Kraloğlu (Gezici Başöğretmen; şimdi Erzurum - Hafız Ömer Duygun İlkokulu Başöğretmeni.) Bunlar, konferans sırasında, seçilen metinlerden örnek olarak verilmiş, konferanstan sonra da şunlar okunmuştu: *"Vasfide mem gönül seni..."*: Öğretmen Siyadet Kanar ve İbrahim Hakkı torunlarından Asliye Hukuk hâkimi Mehmed Veli Pasinliler. (O zamanki soyadıyla.) *"Su Kasidesi"*: Salahaddin Ortaç (Öğretmen.) *"Bâde-i lebinden nûş iden âşık"* (Melodi): Hafız Behlül Çiftçi (Alvar köyünden, gazelhan, yanık sesli, pek usta okuyucu.) Üç yıl tekrar edilen bu törenler hakkında bilgi edinmek için bakınız, *"Pasinler Halkevi Çalışmaları ve İbrahim Hakkı Gecesi"*, Salahaddin Ortaç, *Erzurum Halkevi Kültür Dergisi*, Temmuz 1946.

* * *

"C. H. P. Erzurum Halkevi Başkanlığı'ndan: 1 Mart 1947 Cumartesi günü 16.30'da, Evimizde, Türk Tarih Kurumu Kitabeleri Tetkik Kolu

Bir kısmı, eski *Envar-ı Şarkîye*'nin devamı olan şehrin *Vilayet Gazetesi*'nde, birkaç parçası da Erzurum Halkevi'nin aylık kültür dergisinde çıkan bu konuşmaların o zaman kitap halinde bastırılması düşünüldü. Halkevi'nce teşebbüse geçildi. Erzurum basınında ara sıra verilen muştulu haberler, yapılan yayınlarla bu hayırlı iş, hemen hemen yurdun her yanına duyuruldu.¹⁶ Lakin beklenmedik bazı engellerin ortaya çıkması, bu güzel tasarının gerçekleşmesini önlemeye sebep oldu. Bütün istek ve özleyişlere rağmen her şey olduğu yerde kaldı.

Aradan yıllar geçtikten sonra bu sefer de derneğimizin güzel kabulü ile lütuflandırılmak talihine erdi.

Şehrin kültür tarihini, folklorunu, bilhassa iç hayatını tarihe mal etme hususunda cidden hayırlı, faydalı, çok değerli bir birlik olan ve gerçekten yurduna bağlı efendi insanlar, seçme aydınlar tarafından idare ve idame edilen Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği,¹⁷bu gecikmiş ve yarım kalmış işi eline aldı. Yapılan ve yazılanların notlar hâlinde kalmasını uygun

üyelerinden, değerli arkadaşımız Cemaleddin Server tarafından büyük Türk filozofu İbrahim Hakkı'nın hayatı, şahsiyeti ve eserleri hakkında önemli bir konferans verilecek, konferanstan sonra büyük mütefekkirin şiir ve melodileri okunacaktır. Herkes gelebilir. Halkevi Başkanı: Sıdkı Dursunoğlu." 27 Şubat 1947, *Erzurum Haftalık Vilayet Gazetesi*.

¹⁶ "Hasankaleli Büyük Filozof İbrahim Hakkı değerli, fazıl arkadaşımız Cemaleddin Server'in bu isim altında hazırladığı büyük ve geniş tetkik eseri, yakında evimiz tarafından yayınlanacaktır." *Erzurum Halkevi Kültür Dergisi*, 29 Ekim 1946, s. 11.

¹⁷ 1955 yılında kurulan derneğin ilk İdare Kurulu ve iş bölümü şöyle idi: Başkan: Dr. Zeki Başar (Dâhiliye mütehassısı, Göğüs Hastalıkları Hastahanesi Başhekimi ve derneğin organı olan *Tarih Yolunda Erzurum* dergisinin sahibi), İkinci Başkan: Kemal Tunçoku (Maarif Müdürü), Genel Sekreter: Tahsin Akgün (İmam-Hatip Okulu Müdürü, Tarih öğretmeni, *Tarih Yolunda Erzurum* dergisinin Yazı İşleri Müdürü), Muhasebeci: Cazım Gemalmaz (Veysi Efendi İlkokulu Başöğretmeni), Veznedar: Hacı Hamza Polad (fabrikatör, hayır sahibi), Üye: Niyazi Akı (Vali), Üye: Mehmet Veli İbrahimhakkıoğlu (eski hâkim ve avukat; 1959 yılında İstanbul'da vefat etti.), Üye: Mehmet Necati Çelebi (tarihçi ve İlim Ocağı Kütüphanesi sahibi.)

bulmadı. Bunun bir cilt içinde toplanmasını istedi. Ve derhal işe başladı. Öte taraftan da gazete, dergi ve konferanslarımızı izlemek suretiyle yakından ilgilenen Erzurumlu dostların ve aydınların zaten iyi bildikleri ve daima sıcak bir benimseyiş gösterdikleri bu yayınlar, konuşmalar, diğer bütün derleme ve çalışmalarımız, dernekçe değerlendirildi ve taptaze bir görüş ve sempati ile yeniden incelendi.

Yeri gelmiş iken bilhassa belirtmek icap eder ki, derneğin himmet dolu ilgisi ile bugün kitap haline getirilmiş bütün bu dokümanları, -yazma basma bir yığın vesikaları ile- yıllardır kendi damında (=ev) zarflar ve sandıklar içinde -mücevher saklar gibi- bir yaprağını bile yitirmemiş bulunan Sayın Sıdkı Dursunoğlu'nun dernek katında giriştiği tanıtıcı ve yapıcı teşebbüsler, eserin bina ve inşası için temele atılan ilk uğurlu harç olmuştur. Kendilerinin dernek başkanlığına ve idare kuruluna yaptıkları bu candan teklif ve takipler dolayısıyladır ki, şimdilik muhtasar gibi görünen, lakin kendi çerçevesi içinde kısa ve özlü bir başlangıç olan bu dağınık notlar, bir cilt içine girdi ve yine Erzurum için hazırlanmış diğer eserciklerimizin de sıra ile bastırılıp kitap hâline getirilmesine karar verildi. (Aralık 1957.)

Bunun üzerine İbrahim Hakkı bahsine birkaç paragraf eklendi ve bugünkü şeklini aldı.

Memleket kültürü için hayırlı ve isabetli olan bu güzel sonucu, böylece hamd ederek, sevinerek yazarken, muhterem Dursunoğlu'nun pek mürüvvetli olan bu aracılığını unutmamak lâzım gelir. Bu itibarla onun bu büyük lütfunu, en belagatli bir ifade ile dile getirme mükellefiyetini ifa zevkinden mahrum kalamayacağımız tabiidir.

Erzurum'un fikir, şiir hayatında ve basınında bilhassa mücadele yıllarının o kutsî günlerinde Kuva-yı Milliye ruhunu, millî heyecanla birleştirip temsil edenlerin başına geçmiş, “şenlik” ve gençliği *Albayrak* altına toplamış, memleket maarifinin

bu en yaşlı Hoca'sına, bu baş münevverimize, Erzurum'un bu bulunmaz büyük insan evladına karşı minnet ve vicdan borcumuz, -söylemeye bile hacet yoktur ki- ödenemeyecek kadar büyüktür. Bu sebeple tavassut ve delaletlerini, yüzlerce defa şükranımıza sezâ kılsak, yine de azdır.

Bu işi aynı himmet ve hassasiyetle başaran derneğin değerli başkanı ve Halkevi Kültür Derneği'nde eski sütun komşum, bu günkü kibar dostum Dr. Zeki Başar'a, bilhassa ince takdirlerinin meclup ve mahcubu olarak sevgi ve şükranlarım sonsuzdur, ölçüsüzdür.

Kurulduğu günden beri yurdun irfanı için çalışan bu muhterem derneğin kıymet bilir Sayın İdare Kurulu'na, eski yeni bütün mensuplarına, lütufkâr teşvik ve takdirlerini gördüğüm İstanbul ve Erzurum'daki fikir ve kalem arkadaşlarıma, bu şehamet şehrinin şerefli mazisi, tarih ve kültür hayatı namına, vicdanımızın hariminden gelen en samimi teşekkür ve tahassüslerimizi, gönül sürurumuza mal edilmiş zevkli bir vecibe sayarız.

Kitabın bastırılması kararlaştırıldığı ve dolayısıyla İbrahim Hakkı'yı anma törenlerinin hazırlıklarına başlanıldığı günlerde, Erzurum valisi bulunan doğuştan edip ve hatip Niyazi Akı'nın, o zamanki acayip havaya rağmen irfanseverliği ve kadirbilirliği ile yüksek bir ideal adamı olarak çekinmeden gösterdikleri gayet necibane hareketler, yine o şüpheli günlerin havası içinde çok dikkate şayan ve mertçe bazı fedakârlıklar, kalbimizin derinliklerine sinmiştir. Hatırlayıp yazmakla, bir vicdan farizasını yerine getirmiş oluyoruz.

Netice itibarıyla en kısa yoldan söyleyeceğimiz şudur:

En önemli tarafı, gerçek değeri, taşıdığı isimden ibaret bulunan şu ilk esercigimi, kendilerini tanıdığım ve kazandığım günden beri daima yakın dostluklarını gördüğüm, sevgi ve hatıralarını unutamayacağım, mübarek ruhlu, çok vefakâr

Erzurumlulara, çözülmaz bağılılığımın candan bir ifadesi olarak veriyor ve -kendi lütufları olan- fahrî, ebedî hemşehriliğimin pek naçiz, küçücük bir nişanesi ve bence de çok değerli bir hatırası olarak sunuyorum.

Erzurum'un hâk-i pâkine çıktığım zaman yine İstanbul matbuatında bulunuyordum. Aynı zamanda Türk Tarih Kurumu Türk ve İslam devri kitabelerini tetkik ve derleme heyetinin bir üyesi olarak, araştırmalar yapmak üzere Erzurum'a gelmiştim. Şehrin iç tarihi, folkloru, edebî verimleri, bilhassa bina ve mezar kitabeleri üzerinde, şüphesiz pek âcizane, fakat büyük bir şevkle devam eden sabırlı çalışmalarım, 1943 Nisan'ından 1947 yılının sonlarına kadar sürdü. Bu münasebetle ve kaderin güzel bir tecellisi ile bu kahramanlar diyarı, ikinci vatanım oldu. O tarihlerdeki mukaddes askerlik vazifemi de yine bu mübarek topraklar üzerinde yaptım.

Bu sebeple ilmî ve askerî vazifelerimin hepsinde bana her kolaylığı gösteren, her imkânı seve seve bahşeden, kelimenin bütün manasıyla münevver hamisi, kendisi de kılınç, kalem sahibi olarak eser vermiş, IX. Kolordu Kumandanı muhterem Muharrem Mazlum İskora'nın (şimdi emekli Orgeneral) büyük insanlık eseri olan candan dostluğunu, ruh yakınlığını ve kalbimi sarmış aziz hatıralarını unutamam; ömrüm boyunca minnettariyım.

Keza Ordu Karargâh Kumandanı, Dere mahalleli Albay Cavid Kökklîç da (şimdi emekli) memleketi olan Erzurum tarihine hizmet edebilmem için, gereken her şeyi yapmış, burada hürmetle anılacak pek çok faziletler göstermiştir.

O yıllarda maarif müşaviri olarak Erzurum'a gelen, sonra Halkevi reisliğinde bulunan ve burada da İstanbul'daki gibi en yakın dostum ve meslektaşım, kıymetli, faziletli eski bir maarifçi olan muhterem Murad Uraz'ın çalışmalarına cesaret verici yardımlarına ve her vesile ile gösterdikleri büyük

insaniyete karşı borçlu bulunduğum minnet, şükran ve saygı hislerimi, burada açıklamadan, geçemem.

Bu arada Hazret-i Hakkı ailesinden gördüğüm sıcak alâka ve yakınlıklar da anılmaya değer.

Ceddinin yazma, basma eserlerinden evinde ve elinde ne varsa önümüze seren, hatta birkaçını kopya edip getirmeye üşenmeyen Muallim Mehmed Mesih İbrahimhakkıoğlu, daha konferanslarım devam ederken, lütufkâr mektuplarıyla beni aydınlatmış, minnettar eylemişti. İbrahim Hakkı'yı tanımak isteyenlere kendi çapında ve tek basma ilmî hazırlıklar yapan, bu soydan gelenler içinde, hatta şehrin aydınları arasında yalnız onu gördüm.

Derbederliği, deryadilliği, şairliği, bilhassa serazat halleriyle Hazret-i Hakkı'nın siret ve mizacına en yakın bir neşenin sahibi bulunan Mehmet İbrahimhakkıoğlu ise 1933'de cedd-i alâsının mübarek makamına yüz sürmek için Erzurum'dan Tillo'ya yaya gitmiş bir aşk ve gönül adamıdır. İhtiyak, istiğrak hâline yükselten bu tekkesiz derviş, bu kalenderler sultanı Erzurum'da bir Neyzen hayatı yaşar, kafasından, gönlünden başka serveti yoktur. Şair ve gazelhandır. Halk filozofudur. Lakin mübarek Sıdkı Hoca gibi doğuşlarını, deyişlerini yazmaz ve toplamaz. Böyle olmakla beraber, o da çok ciddî şekilde hizmetler etmiş, elinden geleni, kendine düşeni ihmal etmeden yapmıştır. Kardeşlerinden geri kalmadığı için kendilerine müteşekkirim.

Eski muallimlerden Mehmed Sadreddin İbrahimhakkıoğlu da kalemi, kafası işleyen, memleketi hakkında bilgisi olan ırfanlı bir insandır. Nesi varsa gösterir, ne biliyorsa söyler, çok efendi hâllerleriyle İbrahim Hakkı ailesinin ve Pasin'in asaletini temsil eder.

Bu bir birinden sevimli, sevgili ve ince duygulu kimsele-
rin hepsine ayrı ayrı medyun olduğum şükran hislerimi, bu

çelimsiz kalemle kâğıda geçirecek imkân ve iktidara lâıykıyla malik bulunmadığımı, üzülererek söylemek zorundayım.

Kalbimde yine böyle izler bırakmış, yakın dostluğunu, insanlığını gördüğüm kimselerden, hususiyle dernek üyesi arkadaşlarımızdan, eski Hâkim ve Avukat Mehmet Veli İbrahim-hakkioğlu gibi Allah'ın rahmetine kavuşanlar oldu. Erzurumlu büyük velinin bu veli huylu çocuğu da kendine has safvet ve meziyetleriyle gönlümüzde yer tutanlardan biri olmuştur. Hafızamızı ve gönlümüzü kaplayan hatıraları, unutulmaması için kâfi gelecektir.

Mübarek ceddinin Tillo'daki tarihî türbesini ve gün dönümü dolayısıyla türbenin, orijinal teknik "kozmozografik" özelliklerini, ilk defa onun kaleminden çıkan yazılarda okuduk.

1946'da Erzurum Halkevi'nde tertiplediğimiz Erzurum Şairleri Gecesi'nde ulu dedesinin ilahi sesini ve deyişlerini de yine onun ihlaslı ağzından dinlemiştik.¹⁸

Yine o tarihlerde III. Ordu Kumandanı bulunan, yüksek ahlâk ve faziletleriyle herkesi kendisine meclup eden, dinine, *Kur'an*'ına bağlı, hatta tasavvufla ilgili, irfanlı, imanlı büyük bir asker olan Orgeneral General Kurtcebe Noyan'ı, Sivaslı Yarbay Ömer Lütfi Beyzade İsmail Hakkı Paşa,¹⁹ keza ordunun Kurmay Başkanı ve sonra Kara Kuvvetleri Komutanı iken İstanbul'da vefat eden askerî ve insanî şahsiyeti, biri birinden üstün Orgeneral General Şükrü Kanadlı'yı ve beni Erzurum'a göndermekle -belki bilmeyerek- fakat çok yerinde bir iş gördüğü sonradan anlaşılan Fatih Askerlik Şubesi Başkanı Erzurumlu Albay Yaşar Sokullu'yu, Erzurum'un diğer kıymetli evladından ve Halkevi yâranından, efendi dadaşlığı, mükemmel insanlığı

¹⁸ Kısa hâl tercümesi ve hatıraları için bakınız: Cemaleddin Server, "Veli Huylu Bir Veliyi Kaybettik.", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1 Mart 1959, sayı 2.

¹⁹ Sivas'ta Kadiriye'den Mur Ali Baba Dergâhı'na babası ile birlikte intisabı hakkında bakınız: Cemaleddin Server Revnakoğlu, "Tarikatlar Tarihine Toplu Bir Bakış", *Yeni Tarih Dünyası*, 28 Kasım 1953, sayı 6.

gözümün önünden gitmeyen, Erzurum Merkez Kumandanı Albay Hüsnü Dumlu'yu her hatırlayışımda rahmet ve mağfi-ret dualarıyla anıyorum. Bu mübarek insanların aziz ve çok temiz ruhlarına iki manalı İhlas'larımle Fatiha'lar ithaf eyler, benim için pek şerefli ve dünyalar kadar kıymetli olan bu güzel hatıraları, ömrüm oldukça unutmayacağımı bütün kalbimle bildirir kitabın tamamlanmasını müyesser kılan Allah'ıma şükürler ederim.

Cemaleddin Server Revnakoğlu

İstanbul, Fatih, Fethiye

Mayıs 1961

Erzurum ve Hasan Kal'ası Konferanslarından (1945 - 1946)

İbrahim Hakkı'nın aziz ve muhterem hemşehrileri!

Birkaç yıldır içinde bulunmakla cidden haz ve iftihar duyduğum şu güzel Erzurum'da -kim ne derse desin; Erzurum, mübarektir, güzeldir; bunu inanarak söylüyorum- memleketin irfan tarihi üzerinde çalışırken; fikir verimlerini derlemek ve incelemek için başvurduğum muhtelif kaynaklarda hayretle gördüm ki, doğunun "Yüzük taşı" denilen Erzurum'da, muhakkak bir pırlanta olan İbrahim Hakkı, bu büyük Erzurum'la, gerektiği şekilde yazılmamış, tanıtılmamıştır.

İbrahim Hakkı, eserleri ve şahsiyeti üzerinde ciddi, esaslı tetkikler yapılmadan, öyle rast gele birkaç satırlık hükümlerle bırakılacak adam değildir.

Bütün bir doğunun ve çevresi halkının, bir ağızdan, bir gönülden "Hazret-i Hakkı" diye tanıdığı, kutladığı, seve seve okuyup arkasından gittiği İbrahim Hakkı, yalnız eser sahibi değil, kitap sahibidir. Bir bakımdan Abdurrahman Camî'nin, cenab-ı Mevlâna için söylediğine benzer: "*Nîst peygamber velî dâred kitâb*"²⁰ sözü, onun da hakkında kullanılırsa haksızlık

²⁰ "Peygamber değildir amma; kitabı vardır."

edilmiş olmaz. Zira biliyoruz ki, İbrahim Hakkı da pek çok bakımlardan insanlığın bir başka Mevlâna'sıdır.

İbrahim Hakkı, sadece bir kitap veya hitap değil; harcı, temeli iman ve irfanla yoğrulmuş, yıkılmaz bir abide vücuda getirmiştir.

Onun başka mazhariyetleri de var... *Mesnevî-i Şerif*'i herkes okuyamaz. Çünkü o, yüksek şiir ve tefekkür kitabıdır. Fakat doğunun diğer bir "*Mesnevî*"si sayılan ve en ücra köylerin tereklerinde,²¹ gözlerinde gördüğümüz *Marifetname*'yi, bütün bir Erzurum ve çevresi, kısmen ezber bilir; yediden yetmişe kadar herkes saygı gösterir. Mukaddes bir kitap gibi başının ve kalbinin üstünde taşır. Bunaldığı, daraldığı zamanlarda ondan "medet umar", sahifelerini çevirip içinden "ahkâm" çıkarmak suretiyle tefeül eder.²² Bu, daima böyledir.

Bu bakımdan *Marifetname*, bilhassa Erzurum'da *Kur'an-ı Kerim*'den sonra en çok okunan kitaptır. Tutunması, sevilmesi, ellerde ve dillerde dolaşması; *Mevlid-i Şerif*'i de geçmiştir. Mesela şiirde bir şahika, hicivde harika olan büyük hemşehrîsi Nef'i, gazelde, kasidede, hele en verimli ve kuvvetli tarafı olan hicivcilikte sanki "fütuhât" yapmış, "sahib-kıran" olmuştur. Fakat o, muazzam ihtişamıyla köylere giremez; girse de geri döner. Zira -bodur münevver gibi- köylü de ondan bir şey anlayamaz.

Kısaca arz etmek lazım gelirse; İbrahim Hakkı mühim bir filozoftur. Bilhassa İslam felsefesinde gayet derinlere dalmış, bunu hemen her eserinde, parmağına ve kalemine dolamıştır. İbrahim Hakkı, ileri bir mutasavvıftır. İslam tasavvufunda müstesna şahsiyeti, geniş şöhreti vardır.

Mukaddes Müslüman akidesine, kitabî bilgilere bakarsak; İbrahim Hakkı, büyük velilerdendir; "Evliyaullah" zümresine dâhildir; kendisiyle "teberrük" olunur.

²¹ Raflarında.

²² Yorumlar.

Şark tarihçileri, ondan şöyle bahsederler: “El-âlimü’l-âmil, el-fâzılü’l-kâmil, câmiu cemîi’l-fezâil, tâcü’l-ulemâi’l-muhakkıkîn, sultânü’l-ârifîn, bürhânü’l-âşıkîn, kutbü’l-kâmilîn, gavsü’l-vâsılîn, el-münkadû bi’t-ta’zîmi li-küllî evâmirillâh, el-mu’tâdû bi’s-şefekati alâ cemîi halkıllâh, el-ârifü billâhi’l-Hallâk, el-ma’rûfû beyne’l-halâiki fi’l-âfâk, a’nî bihî Hazreti seyyidenâ ve mevlânâ ve min külli’l-vücuhi mevlânâ, es-Seyyid, el-hâcc, eş-Şeyh, İbrahim el-Hakkiyyü’l-Kâdiriyyü’l-Üveysiyye’l-fakîr, el-halîm, es-selîm, rahîmehu’llâhu’r-Raûfu’r-Rahîm... Halîfetü Hazreti’s-şeyh, Kutbi’l-vakt, gavsî’l-a’zam, Seyyidinâ İsmâili’l-Aleviyyi’l-Kâdiriyyi’t-Tillûvî Fakîrullâh kaddesa’llâhü esrârühümü’s-şerîf ve efâda aleynâ min fuyûzâtî envârihim...”

Yani toplu olarak şunu demek istiyorlar: Âlim ve amil, fazıl ve kâmil, bütün faziletlerin hepsini cami,²³ muhakkik ulemanın²⁴ başının tacı, âriflerin sultanı, âşıkların burhanı,²⁵ vasılların gavsı,²⁶ Allah’ın bütün emirlerinin hepsine tazim ile inkıyat eden,²⁷ Allah’ın bütün mahlukûna şefkatle muameleyi, âdet ve ahlak edinen, Yaradan’ı iyi bilen, afakta²⁸ yeryüzünde, yaratılmışlar arasında, maruf olan...²⁹

“Bu tavsif ve tarif ettiğim zattan muradım; seyyidimiz³⁰ her vecihten evlâmız, her bakımdan üstünümüz halim, selim ve fakir olan, yani dünya malına rağbet etmemeyi, Allah’tan başkasına gönül vermemeyi meslek edinmiş bulunan³¹ es-Seyyid,

²³ Üzerinde toplamış.

²⁴ Hakikatlere vâkıf büyük bilginlerin.

²⁵ Dayandığı, güvendiği kesin delili ve senedi.

²⁶ Allah’a ulaşanların en büyüğü, son zirvesi.

²⁷ Olanca varlığı ile uyan, boyun kesen yahut kendisine tazim suretiyle inkıyat edilmiş bulunan.

²⁸ Ufuklarda.

²⁹ Bilinmiş, tanınmış.

³⁰ Ulumuz, efendimiz.

³¹ Sofiyenin alaikten ve sivadan tecerrüt etmek; Allah’ın dışında kalan her şeyden çıkmak, soyunmak Allah’tan başkasını, kalbin içine sokmamak diye tarif ettiği şeydir ki, tasavvufta büyük bir makam teşkil eder.

eş-Şeyh el-Hacc İbrahim Hakkı Hazretleridir. Rauf ve Rahim olan Allah, ona rahmet etsin. Şahsiyeti, sıfatları aziz ve kerim olan bu zat, zamanın kutbu,³² asrının feridi³³ efendimiz Tillolu Şeyh İsmail Fakirullah hazretlerinin baş halifesidir.³⁴ Allah, onların her ikisinin esrar-ı şerifesini takdis buyursun; ³⁵ yine onların nurlarının feyizlerinden bizleri ifada buyursun.”³⁶

Bunları, çağının kitabeti icabı sanmayın... Mesela Vakıdî'nin *Fütuhü's-Şam*'ını, H. 784 [M. 1383]'te, Mısır'a giderken *Kitab-ı Siyer-i Nebi*³⁷ tercümesiyle ve en güzel Türkçe ile dilimize çevirmiş olan anadan doğma görmez Yusuf oğlu Kadı Mustafa Darir de Erzurumludur ve Mevlevî tarikatına müntesiptir.³⁸

Azeri edebiyatının o devirde en özlü ve kuvvetli nesrini içinde bulunduran bu önemli eseri, eski hafız-ı kütüplerden başka kaç aydınımız görmüş ve incelemiştir. Hele tetkik gözüyle okunup, üzerinde durulması yalnız tarih ve edebiyat adamlarıyla, yazma kitap meraklılarına mahsus kalmış gibidir. Bundan dolayıdır ki, İbrahim Hakkı'nın mazhariyeti, buna erişemeyenleri tabiatıyla kıskandırabilir.

İbrahim Hakkı tarikat adamıdır. Kendi tarikatı olan, Kadirilik, ayrıca Nakşibendilik, başta gelmek üzere diğer tarikatların da edeplerine, usul ve rükünlerine, tamamıyla vâkıftır.

“Meydan” ve “erkân” görmüş erenler, evliyalardan sayılan bir “ulu sultan” bilinir. Her manada “rehber”dir. Her hususta mürşittir; yetiştiricidir. Bunun için Kadirî ve Nakşiliğin hususiyle Veysiye şeyhlerinin büyüklerinden, ileri gelenlerinden olarak

³² Merkez ve mihveri.

³³ Çağının bir tanesi.

³⁴ Yerine geçen vekili.

³⁵ Şerif olan yüksek ve güzel sırlarını, kalbinin gizli taraflarını kutlasın, mukaddes ve muhterem kılsın.

³⁶ Feyzlendirsın; feyizler yağdırsın.

³⁷ Siyer-i Nebvî.

³⁸ “Erzurumlu Müellifler ve Telifleri” adlı eserimizde kendisinden ayrıca bahsedilecektir.

tanınmıştır. Bu yolda sanki “kol” sahibi olmuş, yeniden düzen kurmuş, ayrıca “içtihat” yapmış sayılır; o derece işin künhüne, inceliğine vâkıftır.

Fakat ilave edelim ki, o, dünya fikir tarihindeki yerini, asla bunlarla değil; kendi müstesna şahsiyetiyle yapmıştır. Ona, devri içinde; “allâme”, “fehhâme”, hatta “vaktinin kutbu” dedirten, şeyhliğinden, şairliğinden ziyade eşsiz ve ölümsüz eserleridir. Bundan başka insanlığa daima iyilik, doğruluk telkin eden derslerini, orijinal yazılarını, besleyen ve yetiştiren fikirlerini, kitaplara geçmiş, gönüllere sinmiş feyizli, bereketli, irşatlarını, ayrıca birer kıymet ilavesi olarak gösterebiliriz.

O kuvvetli bir mütefekkindir. Kalemine taktığı, eserine geçirdiği bahisler, konular her yönden derin ve şümullüdür. Felsefî sistem hâlinde dünya düşünürlerini ilgilendirecek kuvvettedir. Yazdıkları, söyledikleri, bilinmesi, öğrenilmesi lazım gelen şeylerdir.

İbrahim Hakkı, sosyologdur. Daima cemiyete ve onun ahla-kına seslenir. Eserlerinin umumi cephesini teşkil eden tasavvufî teşrihler, tahliller, hep bu maksatla kaleme alınmıştır.

İbrahim Hakkı, psikologdur. İnsanın ruh haletleri üzerinde ciltler doldurmuştur. Fizyonomiyi insanoğlunun ezeli karakterini ayrı ayrı inceler, ibret alınacak misaller verir.

Marifetname’de bu konunun hususî bir yerini görüyoruz.

İbrahim Hakkı, hümanizmin sadece taraftarı değil; bizzat mürevvicidir.³⁹ İnsancı ve insanîyetçi oluşundan “insan-ı kâmil”⁴⁰ hakkında ayrı bir risalecik kaleme almıştır.

İbrahim Hakkı, felekiyat âlimidir; kozmografyacıdır. Gökten, aydan, güneşten, gök gürlemesinden, şimşekten, yağmurdan, yıldızlardan bahseder. Eskilerce “tabakat-ı semaviye” denilen,

³⁹ Yayıcı ve duyurucu.

⁴⁰ Olgun adam tipi.

gökyüzü tabakalarından, “hadisat-i cevviye”den,⁴¹ “edille-i akliye”ye⁴² dayanarak, akl-ı selimi şahit gösterir ve yine ona hitap ederek tecrübeli bilgiler verir ve bunların fizikî birer hadise olduklarını söyler. Her bahsi, ayrı birer konu hâlinde yeniden inceler. Bunlara ait tasavvurî, itibarî mahiyette resim ve şekiller çizmeyi bile unutmamıştır ki, o devirde mühim bir cesaret ve anlayış meselesiydi.

İbrahim Hakkı fevkalade müceddittir; yeniliği seven adamdır. Türkçüdür, Türkçecidir. Yaşadığı asırda Arapça ve Farsçadan başka dillerde eser vermek ilmi örfü münafi sayılırken, yani sürüp giden gelenek ve göreneğe hiçbir suretle uygun görülmez; hatta ayıplanırken o, cesaret ve celadet göstermiş; kitaplarının çoğunu, halis Türkçe ile yazmıştır. Bunların içinde sayısız yerli tabirler, teşbihler, unutulmuş kelimeler, kitaplarda kalmış nice sözler ve sözlükler vardır.

Hâlbuki o tarihlerde ilim adına Türkçe yazmak, “inde’l-ulema”⁴³ küçük düşmeyi bile göze almak demektir. Teferuat nevinden Arapça yazdıkları, daha ziyade klasik İslamî eserlerdir. Ve kolay anlaşılacak Türk - Osmanlı Arapçasıyla yazılmıştır.

İşte bu yüzdendir ki, İstanbul’da yetişen Kâtip Çelebi bile, meşhur *Cihannüma*’sını, Türkçe yazmış olduğu hâlde bizde ilk biyografi, bibliyografi kitabı olan *Keşfü’z-Zünun*’u, Arapça yazmak zorluğunda kalmıştı. Yine bunun içindir ki, Gustave Le Bon, Arapların medeniyetine dair meşhur eserinde, Kâtip Çelebi’yi aldanarak Arap bilginleri arasında gösteriyor.

Bu böyle olmakla beraber üzülmemeliyiz. Zira bu hâl, en değerli Avrupa müelliflerine bile sirayet etmiş yanlış âdet ve telakkilerden biridir.

⁴¹ Bulutlarda, hava boşluklarında görülen değişik hâllerden.

⁴² Akli delillere.

⁴³ Çağının bilginlerince.

İbrahim Hakkı, mütefennindir;⁴⁴ tıptan, teşrihten, jeolojiden, biyolojiden, hatta hukuktan, riyaziyeden, hikmet ve kimyadan, hendeseden yalnız birer birer bahsetmekle kalmamış, bunların yayımını, lüzumunu telkin ve müdafaa etmiş; kıymet ve ehemmiyetleri hakkında bir hayli malûmat vermiştir.

İbrahim Hakkı'ya mısra yapma kudretinde ileriye varmıştır diyemeyiz. Fakat divan sahibi şairdir. Ne tuhaftır ki, -sırası geldiği için söylüyorum- mesela Muallim Naci merhumun şairliğini kabul etmek istemeyen cimri kalemlerden birkaçının, aynı haksızlığı İbrahim Hakkı'ya karşı yaparak onun şairliğinde, şiir ve sanat taraflarında tereddüde düştüklerini görmekteyiz. Bu meselenin tetkikini, kitabın ikinci cildine bırakıyoruz.

İbrahim Hakkı'nın tanınmış kelâmcılardan olmadığını biliyoruz. Bu sebeple doğrudan doğruya "mütekellim" sayılmadığı hâlde, İslam tefekkür ve akidesinde pek önemli bir mesele olan "zat" ve "sıfat" bahislerini, sindire sindire vicdanlara yerleştirmenin başarısını, tam bir yetki ile elde etmiştir.

Büyük İslam allâmesinin kendi zamanı, tahsili ve yetiştirme şekli bakımından dinî hükümlere ve geçmişe bağlı bulunmakla beraber o kadar da yeni kafalıdır. Hele muasır bulunduğu Kant'ın asrında, yine kendi kafasından o kadar yeni fikirler getirmiştir ki, bugün bizim ve bütün dünyanın "Darwinizm" dediği tekâmülüye felsefesinin esaslarını, bu nazariyenin önderi sayılan İngiliz tabiiyetçisi Darwin'den hemen bir asra yakın zaman önce ortaya atmış olduğu görülür. Darwin'e, bu hususta rehber olduğunu, hiç değilse ona ilham verdiğini, kabul etmek lazım gelir. Bu cihet, kitabımızın *Marifetname*'yi inceleyen parçalarında gösterilmiştir.

İbrahim Hakkı, bununla beraber Erzurum ve çevresi halkı çocuklarının, yüz yıllardan beri "akait" (=ilm-i hâl) hocasıdır.

⁴⁴ Fen adamıdır.

Dinin esaslarını, kaidelerini öğretmek ve belletmek için yazdığı, 110 beyti tutan ve:

*Hudâ Rabbim Nebîm hakkâ Muhammed'dir Resûlullâh
Hem İslam dinidir dînim, kitâbımdır kelâmullâh.*

Mısralarıyla başlayan Ehl-i Sünnet ideolojisini, Doğu'nun birkaç nesli; kalbinin içine; hem de kafasına yerleştirmiştir; okumaya doyamaz.

Pek çoğu bakir mevzular, işlenmemiş konular üzerinde yirmiye yakın eser vermiş bulunan İbrahim Hakkı'nın, hepsinden önce ele alınacak bir şairlik ve müelliflik tarafı vardır ki, işte bu tarzda müteaddit cephelerden, türlü yönlerden incelenmesi, derinleştirilmesi icap eden bu büyük Erzurum-lunun, huzurunuzda yalnız bu iki yüzüyle; müelliflik ve şairlik taraflarıyla meşgul olacağız.

[Erzurumlu İbrahim Hakki'nın Hayatı]

İbrahim Hakki'nın Doğumu

Skilerin “Menabi-i mühimme”den saydığı “muhallemat, müşteşhedat” dediği köklü ve kuvvetli kaynaklar başta gelmek üzere İbrahim Hakki'yi anlatan kitaplardan çoğunun, nasılsa yanlış yazdıklarına bakmadan önce; kendini kendisinden dinlemek; kısa, fakat doğruca bir monografisini, birkaç satırla belirtmek yerinde olur.

Şimdi elimizde bulunan en doğru, en yeni ve sağlam belgelere göre; Erzurum'un bu bulunmaz evladı, “ey nur-i mahz”, “hadim-i ısk”⁴⁵ ve “Hakk'a rıza” terkiplerinin ayrı ayrı gösterdiği 1115 [18 Mayıs 1703] hicret yılında Erzurum ve çevresinin “evvel bahar” dediği ilkbahar sonlarına rastlayan bir Muharrem ayının ilk cuma sabahında, Pasin ovasına bağlı Hasankalesi'nin⁴⁶ Nefi Mahallesi'nde, Zühre yıldızının hâkim olduğu saadetli bir saatte güneşle beraber dünyaya gözlerini açtı.⁴⁷

⁴⁵ “Eser-i ısk” terkihi de Şeyh Galip'in 1171 [1752]'deki doğuşuna tarih düşürülmüştür.

⁴⁶ İbrahim Hakki'nın yazdığına göre; Hasankalesi, o zaman Erzurum-ı rifat-lüzumun canib-i şarkisinde (doğu tarafında) altı saat mesafede, bir vüsatli (geniş) sahranın evsat-ı şimalinde (kuzey ortasında), Pasin-i ulyanın payitahtı (Yukarı Pasinler'in hükümet merkezi)'dir.

⁴⁷ Doğduğu ev, babasına aitti. Fakat hangi ev olduğu bugün için bilinmiyor.

Babasının her şeyden geçerek sıdk ile istihareye yatması, uyanıncaya kadar hayırlı rüyalar görmesi ve hayırla müjdelenmesi sayesinde ismi, resmi İbrahim Hakkı olan bu çocuğun can u cismi, o anda aşk u şevk ile dolmuş, cismanî kederlerden, ruhanî afetlerden, üzüntülerden Allah'ın inayeti ile selamet bulmuştur. Babanın sevincine payan yok.

Bu doğum günü için kendisinin yıllarca sonra söylediği “tarih” beytini, *Marifetname*'de buluyoruz:

*Hicretin târihi bin yüz on beş oldu ol bahâr
Kal'a-i Ahsen'de İbrahim Hakkı doğdu zâr.*

Tarihin bazen hazin olduğu kadar garip tarafları, acı rastlayışları vardır. *Marifetname* sahibinin dünyaya geldiği bu tarihte, Erzurum'un yine büyük bir evladı âlim, müellif, hayırlar sahibi, Şeyhülislâm Seyyid Feyzullah Efendi⁴⁸ meşhur Edirne Vakası'nda isyanı hazırlayan yeniçeriler tarafından korkunç bir şekilde boğduruluyor. Cesedini Tunca Nehri'ne atıyorlar. Tarih, çok az yazdığı felaket ve şeametlerden birini kaydetmekte...

İrade-i külliye, sanki bu büyük kaybın acısını dindirmek, azaltmak emelindedir. Erzurum'u, dolayısıyla bütün insanlığı teskin ve tesliye etmek için, gidenden âlâsını veriyor. Yurdun öbür ucunda, şeametler diyarında doğan bu altın parçasının adı İbrahim Hakkı'dır.

Aynı yılın içindeyiz: H. 1115 [M. 1703].

Babası Derviş Osman Efendi

İbrahim Hakkı'nın “hilm ü hayâ madeni” diye övdüğü ve vasıflandırdığı mübarek babası Derviş Osman Efendi (Hasenî Hakirullah) ecdadı gibi Hasankalesi'nin yerlilerinden, “konak sahibi”, tanınmış simalarındandı.

⁴⁸ Kitabın sonundaki “Erzurumlu Meşhurlar” ilavemize bakınız.

Oğlu gibi o da evvel bahar aylarının birinde; 1801 Rebiülevvel'inin 14. Pazartesi günü dünyaya geldi.

Bu hayâ hicaplı, yüzü nikaplı, sevimli çocuğun, sağ salim yeryüzüne gelmesi, bütün ev halkını sevince boğmuş, hele babasını tarifsiz şekilde mahzuz etmiştir.

Bu suretle muradına eren, Tanrı Teâlâ'ya hamd ü senalar ederek şükürler secdesine varan babası Dursun Mehemmed oğlu Molla Bekir, Kale ahalisine günlerce ziyafetler vermiş, fakirlere, muhtaçlara yardımda bulunmuş, öksüz garip giydirmiş, daha birçok hayırlı işler yapmıştır.

Zaten "Misafire ikram, fukaraya itam,⁴⁹ dervişan ve kalenderana⁵⁰ ihtiram ile mevsuf, divan-ı vüzera ve ümerada, rey ü tedbir ile umur-ı izam-ı ammeye nizam vermekle meluf bir zat-ı kerimü'l-haslet"tir.

Mahdum Çelebi'yi, yirmi yaşına varıncaya dek yanından ayırmamış, tahsil ve terbiyesi ile yakından meşgul olmuştur.

Oralarda maddî, manevî olgunluğu, kerametleri bilinen Kara Şeyh oğlu Seyyid İbrahim Efendi'yi ona hoca tutmuştur. Küçük Osman, ondan evvela mollalığın ilk dersi olan sarf ü nahve, kavaide⁵¹ başlamış, sonra şerî ilimlere geçerek sırası ile fıkıh, feraiz, tefsir, hadis, akait, kelam⁵² okumuş, zamanın diğer yüksek ve mutat bilgilerinden hiçbirini ihmal etmemiştir. Bu suretle otuz yıl okuyup yazıp, -oğlunun kullandığı tabirle- tam bir "Çelebi Efendi" olduğunu öğreniyoruz.

İbrahim Hakkı; babasının bu yolda yazılmaya değer başarısını anlatırken diyor ki: "Lutf-i tab-ı hudadad ve hüsn-i hulk-ı maderzad ile mümtaz" olup, Derviş Efendi namıyla şöhret bulmuştur.

⁴⁹ Yedirmek, içirmek.

⁵⁰ Seyyah dervişlere, Özbeklere.

⁵¹ Gramer, dil kuralları.

⁵² Felsefe.

Yine oğlundan dinlediğimize göre Derviş Osman Efendi, o derece sıkılgan, çekingen, “hayâsı galip” insandır ki, evlendiği gece şenlikten utanıp minarede saklanmış, zıfak akşamı ortalarda görölmemişti.

Bu muhterem kadın, Hasankalesi’nin Kındığı köyünden⁵³ ve Sadat-ı Kiram’dan⁵⁴ Şeyh Oğlu Dede Mahmud’un⁵⁵ kızı Şerife Hanife Hatun’dur ki, İbrahim Hakkı’nın “valide-i müşfika”sı oluyor.

H. 1122 [M. 1710]’da ahirete giden bu hatundan İbrahim Hakkı’nın başka kardeşleri olmuş; fakat bunlar, üç dört aydan fazla yaşayamamış, boğmacadan “mehd içinde”⁵⁶ vefat etmişlerdir. Bu hâle göre; Hazret-i Hakkı, ana tarafından seyyiddir; öz kandan Peygamber evladır.⁵⁷

⁵³ Bu köyden yetişen Gedaî’ye göre Kındığı, erenler meskenidir; Hazret-i Hakkı’nın kudümüyle şereflenmiş bir mekândır:

*Bu karye-i Kındığı bir hoş mekândır
Erenler meskeni râhat-i cândır.
Hususâ Hakkı Sultân-ı velâyet
Kudümüyle müşerref bir mekândır.*

⁵⁴ Peygamber neslinden.

⁵⁵ “Pasinli Mahmud -Derviş Mahmud da derler-, yine bir şeyh kızı olan; “Anşa hoca” lakaplı Aişe (Ayşe) Hatun’un oğludur. Kındığı’da doğup büyüyen Dede Mahmud’un mezarı da orada köyün doğusunda, cami-i şerife bakan “Büyük Mezarlık”ın kuzeyinde, “Küçük Mezarlık”ın batısı kenarında, araziye göre yüksekçe geniş bir çevirmenin ortasında yatıyor. Kabrin etrafında 5 metre karelik “Ketvan” taşlarından yapılmış boy-suz bir duvar görülür. Dedenin sol yanında kim olduğu bilinmeyen bir hatun sırlıdır. Bunun da çevresi aynı taşlarla örülü bulunuyor. İkisinin de kitabesini bulamadık. 1915’te şehit edilen Yardımcıoğulları’ndan mutasavvıf halk şairi Kındığılı Hüseyin Gedaî Efendi’nin küçük oğlu ve yine Erzurum’un en yaşlı halk şairi Alvar imamı Mehmed Efendi (Küfrevizade halifesi Şeyh Hacı Mehmed Lütüfî Temizel) merhumun küçük kardeşi “Vehbi Hoca”, (Mahmud Vehbi Efendi) merhum, köylerde gördüğümüz birçok hayır eserleri arasında, Dede Mahmud’a ait çevirmeyi de bizzat yenilemiş, düzene koymuştur.

⁵⁶ Beşikte.

⁵⁷ Bunu vesikalandıran şecere sureti için bakınız: Cemaleddin Server Revnakoğlu, “İbrahim Hakkı’nın Soy Kökü ve Ana Tarafı”, *Erzurum*

Osman Efendi'nin sehası, mürüvveti, elinin açıklılığı, dillere destan olmuştu. Yaradılışı icabı misafirden pek hoşlanır, âdetla kapıda bekler, her akşam sofrasında en aşağıya yirmiden fazla misafir bulunmazsa rahatsız olurdu. Hele yoldan gelmiş garip bir kimseyi sofrada görmeyecek olsa hüznülenir, yeislenir; o geceyi neşesiz, huzursuz geçirirdi. Üzüntüsünden o akşam yemek yemeyip aç yattığı olurdu.

Sonbahar aylarında bir akşam, Derviş Zekeriya isminde Özbekli bir seyyah gelmişti. Nasılsa hastalanıp bütün bir kış orada kaldı. Derviş Osman'ı, babası ol aziz misafirin hizmetine verdi. O da bu hizmeti kendisine nimet bildi. Canla, başla gece, gündüz yanında bulunarak hizmetlerinde kusur etmemeye çalıştılar.

Bahar ayları gelince, -çamur, nemini çekince- hasta misafir, sıhhat buldu. Kendisine bakanlara minnet dolu kalbiyle dualar etti. Meğer bu zat kenz-i mahfi⁵⁸ imiş, erenlerden haber getirmiş. Ayrılacağı günü, kapıdan çıkarken Derviş Osman'ı önüne çekti. Dudaklarını, bütün sıcaklığıyla kulağının içine yapııştırarak onu tarikat, marifet ve hakikatin sırlarından ağâh eyledi.

Bir örtü altında, hemdest ve "ikrar-bend" olup,⁵⁹ Allah'ın dediğinden, doğru yoldan ve elden geldiği kadar insanlığa, insanlıktan ayrılmayacaklarına, hadlerini ve işlerini bilip "edep", "erkân" dışına çıkmayacaklarına dair ahd ü peyman eylediler; ikrar verip ikrar aldılar.⁶⁰ Bu suretle biat⁶¹ ve hakikate girmiş ve ermiş oldular.

Halkevi Kültür Dergisi, 1 Mayıs 1945, Sayı: 7, s. 31-38.

⁵⁸ Bir gizli hazine.

⁵⁹ El ele, diz dize, göz göze gelip.

⁶⁰ Yemin ettiler, söz verdiler.

⁶¹ Tarikat mensuplarınca biat etmek, hakikate girmektir. Onu veren şeyh ile alan salık ve dervişin arasında, biri birini şeyhliğe ve dervişliğe kabul etmiş olduklarına dâir; diz dize, el ele tutuşmak suretiyle ve kendine mahsus töresiyle yapılan bir muahede (sözleşme, anlaşma ve bir nevi alış-veriş)'dir ki, bir talip veya mürit, ancak bu taahhütten sonra o şeyhin ve tekkenin "şerbetli" yahut "inabeli derviş"leri sırasına geçer.

*Gönülden dost olduk hemdest olunca
Gözlerine baktım sermest olunca.*

Rıza Tefvîk [Bölükbaşı] Beybaba Merhum

İlk ders olarak istiğfar, salâvat ve Fatiha'dan sonra on bin Kelime-i Tevhid-i Şerif çekmesini, “La ilahe illallah” diye zikretmesini, ona usulünce telkin eyledi.

Dervîş Efendi, ol azizin bu tembih ve telkinini, “hırz-ı can ile tutup vird-i lisan kılmış, gece gündüz bu minval ve usul üzere” tekrar ederek, onun zevkiyle meşgul ve meşul olmuştur.⁶²

Bu sıralarda babası Molla Bekir, Azak Seferi'ne çıkıyor. Ne yazık ki, kısa bir müddet sonra vadesi tamamen erip ahirete geçiyor, oradaki Ulu Cami-i Şerif'in haziresine gömülüyor. H. 1110 [1698].

Yine tarikat terimlerinden olup aynı manaya gelen “inabe” kelimesi de böyledir. Mümkün olduğu derecede kötülükleri bırakıp, fena huy-lardan vazgeçerek tekrar işlememeye yürekten tövbe ettikten sonra insanı adam edici, insan yetiştirici bir mürşide intisap etmek, onun “telkin ve terbiyesine bağlanmak” demektir. Onun için bazen “icaze” veya “icazetname” yerine bu kelimeyi kullanarak “Fülandan inabe aldım” denilmesi yanlıştır. Buna karşılık “Fü-lana inabe ettim” denilirse, doğru olabilir. Çünkü gramer kuralları bakımından bu deyim “almak”la değil, “etmek” mastarıyla söylenilmesi gerekir. Nitekim Kitabullah'da “Ve ileyhi ünfb” buyurulmuştur.

Bâb-ı Hayder'den duhûl et bil inâbet sırrını
(Üsküdar, Nalçacı Halil Efendi Tekkesi şeyhi: Mustafa Enver-i Şabanî)

Dönmem ahdimden ana verdim ezel ikrarımı.
(Bayburtlu Zihni)

Tuta gör bir mürşid-i kâmil elini.
Nice nice yüce dağlar aşırır seni.
(Halk Tasavvuf Edebiyatından)

Biat bire, hizmet bine...
(Tarikat ve Tasavvuf İstılahları, Cemaleddin Server)

⁶² Dolmuş, taşmış, yanmış ve tutuşmuş.

Osman Efendi, bu tarihte otuz yaşındadır. Ondan geriye kalan ziraat, ticaret, işleri, hizmetkâr, mürabi⁶³ çift, kotan, araba, hanman, konak, gelen giden fukara ve mihmanın⁶⁴ seyyah dervişlerin, “tedbir-i umur-ı giranı ve hanede bulunan ihvan ü sübyanın feryad ü figanı, sebab-i vücudu olan peder-i pür-cudunun mevtinin hasreti ve firak-ı niranı...” Derviş Efendi’nin zikir, fikir ve huzuruna engel olduğundan, onun “tab’ı beste, ruhu haste, kalbi şikeste”, mahzun ve müteallim her saat, her an “giryân ü nalân olup hümm ü gumum bahrine” dalmıştır.

Yine oğlunun anlattığına göre; o sırada bir mürşid-i kâmil bulamamıştır ki, onu gönlünün içine ala, ondan deva bula... Bir taraftan Kelime-i Tevhid’in kavuran ateşi, bir taraftan baba acısının, şiddetli elemi, biçareyi yatağa düşürmüştür.

Bu güzel huylu, asil soylu adam, ömründe kızmak, sinirlenmek nedir bilmez iken hastalığın tesiriyle her şeyden, her ses ve sedadan huylanır, hiddet eder olmuştu. Biri birini tutmayan bu değişik, acayip hâllere, kendi de hayret etmekte, bundan dolayı ayrıca üzüntü duymaktadır.

Bu sebeple sevdiği oğlundan, belki canından geçip, gerçek bir mürşide kavuşmak ihtiyakıyla seyahate karar vermiş, ailesini endişeye düşürmemek, onların rahat ve huzurlarını bozmamak için bir gece kimseye, görünmeden gizlice Kale’den Erzurum’a inivermiştir. Maksudı, burada “binalı” kalmaktır.

Erzurum’un tanınmış, muhterem simalarından Gümrükçü Derviş Efendi’yi, maruf lakabıyla “Sarı Gümrükçü”yü,⁶⁵ oğlunun yanına hem hoca, hem hami, hem de mürebbi olarak bırakıyor.

Görülüyor ki, evini, barkını terk ederek basını alıp diyar diyar gezmeye karar vermişti. Kendisini bu derecede teessüre

⁶³ Maraba, urupçu.

⁶⁴ Yatılı, garip misafirler.

⁶⁵ Kitabın sonundaki “Erzurumlu Meşhurlar” ilavemize bakınız.

kaptırmış olduğu hâlde Sarı Gümrükçü'ye yapılacak ikram ve ihtiramdan başka ona ayrıca okutma ücreti olarak aydan aya verilmesi lazım gelen otuz kuruşu, sağlama bağlamağı unutmuyor.

Osman Efendi'nin üzüntülü, buhranlı saatlerinde bile yine tedbirli, dirayetli bir insan olduğu görülür.

Osman Efendi, artık şehre inmiş, Erzurum'da Mehdiabas (Mehdi Efendi) mahallesine yerleşmişti. Şimdi onun bir arzusu, bir ihtiyacı var... İçini açacak, ruhuna şifa verecek bir gönül adamı lazım.

Bu hasretle yanıp yakılırken, “Mürüvvetlü Habib Efendi'yi arayıp buluyor. Yine oğlundan öğrendiğimize göre; bu “merhamet kâni” ve irfan membaı insanın harim-i feyzine girip, ondan tasavvufa, seyr ü süluka dair kitaplar okumuş, tamamıyla bitirmiştir. “Ol Habibü'l-kulub”da, bu “mahremine mahabbet kılıp” kendisine ihtiram ve yaptırdığı cami-i münife imam eylemiştir.⁶⁶

Rahatsızlığı dolayısıyla imamlık vazifesine uzun müddet devam edemeyen Osman Efendi'nin, daha olgun bir “irşatçı” bulmak arzusu, zavallının “aramın kesip”⁶⁷ aklını fikrini yitirmişti. Bu sırada Lala Paşa Cami-i Şerifi'ne⁶⁸ mürşit olduğu

⁶⁶ Bu cami-i şerif, Erzurum'da, “Yukarı Habibefendi” denilen çevrede, Mehdiefendi Mahallesi'ndedir. Meşayihin füzalasından Habib Efendi tarafından, bilhassa Osman Efendi için yaptırılmıştı. Hazreti Hakkı'nın kendisi, babası, büyük oğlu İsmail Fehim Efendi, burada sırasıyla imamlık etmişlerdir. Hâlen yerinde duran bu tarihî mabedin genişliği: 4.09 metre, uzunluğu: 9.90 metre, sathî mesahası (yüzölçümü): 70,20 m²'dir. “Erzurum Camileri” hakkındaki tetkiknamemizde malumat vardır.

⁶⁷ Huzur ve rahatını altüst edip.

⁶⁸ Erzurum'da, Cumhuriyet Caddesi üzerinde gördüğümüz bu güzel mabet, Osmanlılar idaresinde yaptırılan camilerin ikincisidir. Planını Sinan çizmiştir. Kanuni devrinin ve koca mimarın son eserleri arasında, mükemmel sayılanlardan biridir. Bunun için Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk devir mimarlığı, Erzurum'da Lala Paşa Camii ile göze çarpar. Erzurum'a gelen valilerin beşincisi olan ve ancak iki yıl valilik eden (H. 947-949) [M. 1540-1542] Sultan II. Selim'in lalası, Kıbrıs fatihi, So-

söylenilen Özbekli bir vaizin geldiğini duyunca, hemen yanına varıp ve onu tenhaya çekip hâlini anlatıyor. Onu mürşit bilip kendisiyle beraber gitmeye razı olduğunu söylüyor.

kullu soyundan Lala Mustafa Paşa tarafından 970 [M. 1562]'de yaptırılmıştır. Bu zata “Kara Mustafa Paşa” da derler.

Meydana getirildiği tarihten beri önünde zaman zaman padişah fermanlarının okunması ve içinde icazet cemiyetlerinin yapılması itibarıyla bir “Devlet Camii” olarak ayrı bir kıymet ve hususiyeti vardır.

Merhum Mehmed Nusret Efendi Hoca *Tarihçe-i Erzurum*'unda, Lala Paşa Cami-i şerifinden bahsederken; mihrap üstündeki kitabede, “Le-mescidün üssise ale't-takvâ” ayet-i celilesinin yazılı olduğunu ve buna binaen camiin H. 915 [M. 1509]'da yapıldığını yazar.

Hâlbuki bir defa mihrabın en üstünde yeşil, sarı çiniler üzerinde istifi, sanatlı güzel bir “celi” yazısıyla tertiplenmiş bulunan ve bundan dolayı pek kolay okunamayan Arapça kitabenin sonundaki bu küçük ibare, Tevbe Süresi'nden bir ayet bildiğimiz: “Le-mescidün üssise ale't-takvâ” değildir. “Binâü'l-mescidi üssise ale't-takvâ” sözüdür. Başında “ve ülhime li bünyâni târîhihi” denildiği için; camiin yapılış tarihini gösterir; şu demektir: “Camiin yapılış tarihine (mescidin binasına) -Üssise ale't-takva: “Takva üzerine tesis kılınmıştır” ibaresi ilham olundu.

Lakin Nusret Efendi hocanın söylediği gibi *Kur'an-ı Kerim*'den alınmış Allah kelamı değil, insan sözüdür. Ebcet harflerinin hesabına göre; bina': 54, el-mescid: 188, üssise: 121, âlâ: 110, et-takvâ: 547; hepsi birden H. 970 [M. 1562] eder.

Tarihçe'nin yazdığı gibi, H. 915 [M 1509] yılını camiin yapılış tarihi olarak kabul edersek H. 912 [M. 1508]'de doğmuş bulunan Lala Paşa, o zaman üç yaşındadır. Zaten bu tarihlerde Erzurum'un Osmanoğulları idaresine henüz geçmemiş olduğunu biliyoruz.

Lala Mustafa Paşa (Babası: Abdü'l-Mukim) 25 Cumade'l-ahire 988 [M. 7 Ağustos 1580]'de İstanbul'da vefat etmiştir. Eyüp Hazret-i Halid Cami-i Şerifi, Bostan İskelesikapısı yanında, Hacımustağa türbe ve sebiline bitişik hazirede, üstü açık, muhteşem mermer sanduka içinde yatıyor. Cesim destarlı, başlıklı, istifi sülüs yazılı, mıstarlı manzum kitabesi sağlamdır. Üzerinde devrin şairlerinden; Bülbülî'nin söylediği üç beyitlik tarih okunmaktadır. Son beyti şöyle:

*Rihletin gördükde dedi Bülbülî târîhini,
Mustafa Pâşâ'ya Adn'i eyleye Hannân'ın mekân.*

H. 988 [M. 1580]

“Erzurum Camileri ve Valileri” hakkında hazırladığımız eserlerde tekrar yazılacaktır.

O kâmil adam, o gece murakabeye varmıştı. Ertesi günü tekrar görüştüklerinde, hakikat-i hâli bildirmek, ona müjdeler vermek için Osman Efendi'ye pek çok iltifat ederek diyor ki:

Ey mümin birader; biz seni kabul ve istishab ederdik. Lakin bizden mukaddem seni sultanımız almıştır. Sana beşaret ki, senin bir büyük sahibin vardır. Ki ol mürşid-i ekmel, altı seneden beri sana iştiaq-ı mukarrerdir⁶⁹ ve iki seneye dek mülâkatınız müyesserdir. Hemen sen bunları ganimet bil ki güzel alamettir ve Mevla-yı Müteal'e tevekkül edip, teyakkun kıl ki, sonu selamettir.

Derviş Osman Efendi, ol kâmil Özbekli'den bu beşaret haberini ve bulunmaz öğütleri alır almaz gayetle mahzuz ve mesrur olmuş, sevincinden ne yapacağını şaşırmıştı. Kendisine kaviyyen vaat edilen bu irfan ve ihsan sahibini bulabilmek için tekrar seyahati kararlaştırmış, "refik-i şefiki ârif-i billah Şeyh Eyüp Efendi Hazretleri"ni, kendisine yol arkadaşı yapmıştır. Bu sebeple onunla da iki sene gece gündüz "yâr-ı gar, mahrem-i esrar ve enis-i gam-güsar..." olup kaldığını görüyoruz.

Bu esnada Osman Efendi'nin ehli Şerife Hanife Hatun, teşrif-i ahiret etmiştir. Küçük oğlu İbrahim Hakkı'yı öksüz bırakmış, Osman Efendi de kendi başına kalmıştır.

Artık geride kalan bu biricik oğlunu, iki kardeşine verip kendisi yol hazırlığı görüyor.

Zira sabr u kararı tükenmiş, dayanılmaz bir hâle gelmiştir. Muradını almak, derdine derman bulmak ihtiyacı gittikçe artmaktadır. Zaten kendisine vaat edilen o Şeyh Efendi de evladından bildiği Derviş Osman'ı, daha şimdiden hizmet ve sohbetine lâıyk ve muvafık bulmuştur. Bu görmeden sevdiğine, bir an önce kavuşmak arzusu, onu da aynı şiddetle sarmıştı. Bir an evvel kendisine "mahrem ve hemdem" edebilmek için, onu kendi tarafına çekmekte devam ediyordu.

⁶⁹ Kesin, essah bir iştiaq.

Osman Efendi ise istihare gecesinden beri kendinde değildir. Dembedem mürşid-i kâmil cazibesi ile sabr u kararı kesilip işi bitmiştir.

Böylece haftalar, aylar geçiyor. Ümit, iştiaak artmakta; arzu ve hasret ziyadeleşmektedir.

Nihayet H. 1122 [M. 1710] yılının içine giriyoruz. Günün tarihi gelmiş, çatmış, Receb-i şerifin iptidasına yetmiştir.

Bizim Derviş Osman Efendi; manada, maddede kendisine salık verilen mürşidi bulmak, onu dünya gözüyle görebilmek için her şeye, amma her şeye katlanmaya o kadar gönüllüdür ki, “rub’-i meskûn” içinde⁷⁰ on yıl seyahat kılmayı bile gözüne almıştır. Refik-i şefiki Şeyh Eyüp Efendi de yanında, beraberce Bitlis taraflarına kadar uzanıyorlar.

Şeyh Eyüp Efendi, buraya birkaç gün önce vardığından Molla Muhammedü’l-Arvasî⁷¹ namında kemalli bir insan ile tanışıyor. Bir müddet yanında kalıp ondan “tahsil-i ilm ü irfan” eylediğini görüyoruz. Bu sebeple burasını her yerden güzel görmüş, hiçbir şeye değişmemiştir. Arkadan Derviş Osman Efendi yetişip bu “belde-i nefise-i Bitlis”e varınca, “onun büyut-i âliyesin ve enhar-ı cariyenin ve eşcar-ı mütevaliyenin ve esmar-ı mütenevviasın...”, yani semaya ser çekmiş yüksek binalarını, selsebil hâlinde şırl şırl akan sularını, bir düziye

⁷⁰ Dünyanın dörtte birini teşkil eden ve üzerinde oturulan kara kısmı.

⁷¹ Bağdat ulema ve müellifleri içinde büyük şöhret yapmış Şeyh Hacı Kasım’ın torunlarındandır. “Memo” (Mehmed) ile “Zeyn” (Zeynep) demek olan: *Mem u Zin* adındaki manzum aşk romanını yazan meşhur şair Ahmed-i Hanî’nin de kız kardeşinin çocuğu oluyor. Hülagû vakasında, Bağdat’tan göç ederek Van’a gelen ve orada Arvas köyünü kuran Arvaslılar soyunun ileri gelen büyüklerinden bilindiği için, o taraflarda kendisine “kutup” diyorlar.

Derviş Osman Efendi ile Şeyh Eyüp Efendi’nin, Molla Arvasî’den ders okuduklarını, *Marifetname* bildiriyor. Yine buna dair diğer rivayetleri kuvvetlendiren bazı hususi yazmalardaki kayıtlara bakılırsa; eserlerinin birçoğu Batı dillerine çevrilen Ahmed-i Hanî de, Arvasî’den ders görmüştür.

devam eden sıra sıra ağaçlarını, cennet meyvelerine benzeyen çeşitli ve lezzetli yemişlerini gördükte, taaccüp kılıp⁷² refik-i şefikine: “Yeğenim; burası cennete giden yol mudur?” diye sormuş, ne yaptı ise zevkine doyamamış; Osman Efendi’nin de aklını çelerek haftayı burada geçirmişlerdir.

İbrahim Hakkı, doğup büyüdüğü, fakat uzaklarda, da-ima hasretini çektiği Hasan Kalesi’ni, bir münasebetle şöyle övmüştü:

*Mübârek mekândır Hasen Kal’ası
Kamu zevke kândır Hasen Kal’ası⁷³
Suyu hoş hevâsı, kışı mu’tedil
İrem’den nişândır Hasen Kal’ası.*

Daha sonra görüp gezdiği yerler arasında pek beğendiği ve “dünya cenneti” olarak vasıflandırdığı Bitlis şehri⁷⁴ için de biraz önce nesir yoluyla söylediklerini bu sefer mısraların ahenginden dinletiyor:

*Bu şehrin bağçelerdir solu sağ
Çü ayn-ı selsebîl akar bulağı⁷⁵*

⁷² Şaşa kalıp.

⁷³ Erzurum Şairleri’nde bu mısraı, “Nîce zevka kândır Hasen Kal’ası” suretinde okuyoruz.

⁷⁴ Bitlis, ilk defa Erzurum eyaletinin Muş sancağına bağlı bir kaza şeklinde idare edilirken, sonra Siirt, Muş ve Genç sancakları ile birleştirilip büyük bir il hâline getirilmiştir.

⁷⁵ Gözesinde bulana bulana kaynayıp etrafına yayılan su demektir.

*Bu dağlar teze dağlar
Yar gele geze, dağlar
Bulaklar şarab olsa
Çiçeği meze dağlar.*

Erzurum’un Tunik-Tivnik köyündeki meşhur “Altunbulak-Gümüşbulak”la Diyarbakır’da, İçkale’de devamlı akan çift lüleli “Erbulak”, halkın dilinde, bu isimle söylenen eski ve tarihî çeşmelerimizdendi. Profesör Mehmed Ali Aynî Bey merhumun *İntikadat ve Mülâhazalar*’ında üzü-lererek yazdığı gibi bu güzel kelimeyi, İstanbul şimdi hiç kullanmıyor.

*Müzeyyendir bulakla her sokağı
Bu dünyâ cennetidir şehri Bidlîs*

Etrafı seyr ü temaşa neşesi, teferrûç ve tenezzüh⁷⁶ sefasıyla bir hafta daha burada meks ü aram eylemişlerdir.⁷⁷

Fakat Derviş Efendi'nin aklı fikri, bir an evvel “canan ili”ne kavuşmakta... Zira hakikaten sabr u kararı sona ermiştir. Bunun için yoldaşı Şeyh Eyüp Efendi ile beraber yüzlerini ol tarafa çeviriyorlar. Niyetleri, Kâbe yolunu tutarak, hacc-ı şerife gitmektir. Bu emelle, bu arzuyla kol kola, baş başa giderlerken, bir bilinmez ilham, onları Siirt tarafına sevk ediyor. Yolları değişmiştir artık... Hem nasıl değişmesin ki? İç âlemlerin sesi “canan ili”nden gelmede... Onlara şu haberi veriyor:

Canan ilinin işte canım dağı göründü.

Osman Efendi Siirt'e giden kervanlarla ahabap olmuştur bile... Tillo köyünde Şeyh İsmail Fakirullah⁷⁸adında Rabbanî maarif sahibi, azizler azizi bir büyük şeyhin mevcudiyetini öğreniyor. Bununla da kalmayarak ol azizin huzuruna varıp ayağın tozuna yüzün sürebilmek için kervan kafilesinden bir ihtiyarla ol tarafa haber salıp destur niyaz ediyor.⁷⁹

İki âşık bir gece daha burada konakladıktan sonra ertesi sabah erkenden yola çıkıyorlar. Haberci ihtiyar, bir gün önce gittiğinden iki Erzurumlu mollanın ziyaretine geleceklerini bildirmiştir.

Olanı biteni, oturduğu yerde zaten keşfeden bu evliyalar sultanı, aldığı habere karşılık diyor ki: “Onların biri, yine Erzurum'a gidüp, biri bunda kalacaktır.”

⁷⁶ Kır gezisi.

⁷⁷ Bir köşeye çekilip istirahat etmişler

⁷⁸ Kitabın sonunda “İbrahim Hakkı'yı Yetiştirenler” ilavemize bakınız.

⁷⁹ İzin istiyor.

Dünya ahret kardeşi bu iki Erzurumlu, Şaban-ı şerifin birinci günü ol azizin yanına can atmışlar; ilkin on yıllık uzakta tasarlayıp istedikleri o başlar tacı “devletlü”yü, on günlük yerde bulup nurlu didarın görende, erişilmez devlete yetmişlerdir.

Huzurda ve ibtida-yı likada⁸⁰ sanki eriyip vücudunun her zerresi titreyen, baştan aşağı hayret kesilip kendinden geçen Eyüp Efendi, bu defa artan ve yükselen idrakiyle Hazret-i Şeyh’i daha iyi anlamış, onu daha yakından tanımıştır.

Bu suretle gerçek mürşide ulaşmanın payansız sevinci içinde, hemen şükür secdesine varıyor. Vuslat neşesinin, dolup taşan coşkunluğu, cananına gönül kaptırmanın cezbesi, onu ruhî ve ruhanî meyhanede adamakıllı sarhoş etmiş, vecd âlemlerine yükseltmiştir. Başını kaldırıncı; “ayahlanan...” sayhasıyla bu sefer de o ölmez ve bitmez zenginliklerin gönülsüz sahibi Fakirullah’ın kadem-i şerifini niyaza kapıyor. O zamanı can kulağı, şeyhin şu müjdesini duymada: “İrfa’ re’seke; hazâ haccûke...”⁸¹

Bunun hikâyesi uzun... Tuhaftır ki Derviş Osman Efendi, -rahatsızlığı dolayısıyla olmalı- ilk zamanlarda ol azizi, marazlı sanıp, “Hurşid-i Enver” olduğunu anlayamamıştır. Bu sebeple “mürşid-i hakîmin ve sahib-i kadimin” bulmuş iken bilmeyip onu aramakta hayli yol gitmiştir. Tıpkı nefsin tezvil etmek için elde keşkül, asa, teber; ayakta demir pabuç, ilahiler söyleyerek, âlemi seyrana ve selmana çıkan seyyah dervişler gibi o yanı, bu yanı dolanıp durmuş, aşılmaz dağlar geçmiştir. Hülâsa bu uğurda epeyce sürtmüş, sürünmüş; fakat bir yandan yine aklı Kâbe yollarında, hayali Siirt’te kalmıştır.

Yoldaşı Şeyh Eyüp Efendi’den ayrılışının üçüncü günü; Tillo’ya varıp görmüş ki, Eyüp Efendi, aradığını ondan önce bulmuş ve “kadrin bilip” yanında kalmıştır. Hiç değilse bayrama kadar cami-i şerifin تنها bir köşesinde, onunla birlikte itikâfa

⁸⁰ Yüzünün nurunun kudreti karşısında.

⁸¹ “Başını kaldır; senin haccın budur.”

çekilmek, Derviş Osman için bulunmaz bir nimet, erişilmez bir saadettir. Bundan dolayı Hazret-i Şeyh'in, ilham kaynağı olan huzurundan -bir lahza olsun- ayrılmaya tahammülü yoktur. O büyüğü ve kudretten sürmeli gözlerden özün, gözün nurlandırmak, onun güzeller güzeli cemalinden muradın almak için, her dakikasını onunla bir arada geçirmeye, "möhkemce" niyet eylemiştir.

Derviş Osman Efendi, arkadaşını bu hâlde görünce, tabiatıyla ona da uymak düşüyor. Camiye girip hayret deryasına batıyor. Günden güne rahatsızlığının azaldığını, gittikçe iyileştiğini sezerek ol azize sevgisi artıyor. Ona bütün kalbini vererek bağlandıkça bağlanıyor. Çünkü gerçeğe kavuşmuş, dilediği olmuştur. Cismi selamet, canı rahat bulmuş, kalbinden gam ve gaflet gidip sürur ve huzur ile dolmuştur.

Nihayet bayram gelip çatıyor. Canan ile vuslatta gecen bu bayram, onun için bir ıyd-i ekber⁸² olmuştur.

Fakirullah, bu iki âşıktan birinin yanında kalıp, diğerinin Erzurum'a geçeceğini, önceden keşfederek söylemişti ya... İşte bu nutuk, haklanıyor. Söz, yerini buluyor. Erzurum'a dönmesi için Eyüp Efendi'ye destur verilmiş⁸³ yola vurulmuştur bile...

⁸² En büyük bayram.

⁸³ Tekke ve tarikat mensupları arasında izin, ruhsat, icazet vermek, müsaade almak ve istemek manalarında kullanılır.

*Baba ocağıdır biz bu dergâha
Destûrsuz pervâsız girenlerdeniz.
(Rıza Tevfik [Bölükbaşı] Beybaba merhum)*

*Ümmîd itdim ki bir pîr-i dil-âgâh
Disûn destûr mihrâb-ı hafâdan.
(Yahya Kemal Beyatlı)*

Keza "nutuk haklama" tabirine az çok yakın manalarda kullanılan bir söz daha vardır. "Nutm'un canı vardır" derler; bu sözle hâl ehli olan arif insanların sözlerinde bir ruh, bir canlılık bulunduğunu bildirmek isterler.

Artık şeyhi ile baş başa kalan, gönlü, gözü aşka boyanıp, derdinin dermanını elde eden Osman Efendi'nin, sevinçten içi içine sığmıyor. Zira sekiz yıldır özlediği, peşinden koştuğu mürşidi, nihayet bulmuş, tam bir teslimiyetle kendini ona vererek nice marifet ve devlete erişmiştir.

Evvela kitab-ı natık⁸⁴ olan mürşidin mübarek cemalini, sonra da evliyaullah irfanını öğreten; seyr ü süluk kitabını okuyup iyice hazmederek ol kâmil ve mükemmilin⁸⁵ sohbetinden aldığı feyizler ve tecellilerle kendi de “olgun insan” mertebesine yükseliyor.

Marifetname'de İbrahim Hakkı, bu saadet ve devletin imrendiren hikâyesini, alıcı ve akıcı bir üslup ile anlatırken, Fakirullah'ın yanında her hastalığına deva bulan babası için der ki:

Niran-ı gumumu, intıfa ve her illetten şifa bulmuştur. Ol azize sıdk u safa ile mihr ü vefa edip hizmetinde mülazemet kılmıştır. Ve zevk ü huzur ile ömrü oldukça onun nezdinde kalmıştır.

Bu kuru anlatış, İbrahim Hakkı'yı kandırmıyor. Arkasından şiirin şeker tadını, güzelden güzelini veriyor:

*Güzel şevk u güzel şevk
Güzel ays ü temennâ
Güzel aşk u güzel zevk
Güzel hüsn ü tevellâ*

*Güzel sûret ü kamet
Güzel rûz-i kıyâmet
Güzel lutf u kerâmet
Güzel sohbet ü ülfet
Güzel nûr-i tecellâ*

⁸⁴ Konuşan kitap.

⁸⁵ Olgunlaştıran, eksikler tamamlayan irşat adamı.

*Güzel yâr ü güzel yâr
Güzel mûnis-i ahrâr
Güzel ma'den-i esrâr
Güzel mansıb-ı a'lâ*

*Güzel nûr u güzel nûr
Güzel râyet-i mansûr
Güzel âyet-i meşhûr
Tekaddes ve teâlâ*

*Güzel tâli'-i mes'ûd
Güzel hâmid ü mahmûd
Güzel vâcid ü mevcûd
Güzel sûret ü ma'nâ*

Bundan sonra hitap ve hatime kısmı:

*Gehî fitne-i cânşın
Gehî şûr-ı cihânsın
Gehî emn ü emânsın
Gehî bahr-i musaffâ*

*Aceb Hakkî-i mahmûl
Aceb illet ü ma'lûl
Aceb kabil ü makbûl
Aceb ism ü müsemmâ.*

Şeyh Eyüp Efendi Yerine Molla Suhranî

Şaban-ı şerifin yedisidir. Derviş Osman Efendi, şeyh eşiğinde yıllar süren hizmetlerinin, candan, gönülden bağlılığının, artık karşılığını görmüş, şeyhin ve tekkenin reisü'l-hüddamı⁸⁶ sayılmak şerefini kazanmıştır.

Yine bu günlerde Molla Mehemmed-i Suhranî denilen zamanın ileri bilginlerinden, tanınmış bir zat, şeyhi ziyarete geliyor.

⁸⁶ Hizmette bulunan vazifeli kimselerin, kıdemli dervişlerin başı ve ileri geleni.

Marifetname’nin, “fünun ü ulumun bahr-ı ummanı” diye andığı ve anlattığı bu mühim adam, bayramdan sonra Erzurum’a dönmüş bulunan Şeyh Eyüp Efendi’nin sanki yerini doldurmaya, Fakirullah tekkesinde, onun yerine ikinci hadim olmaya gelmiştir.

“Ol veli-yi Rahmanî” ve asrın evliyasının sultanı olan Fakirullah’ın huzurunda huzura kavuştuktan sonra masıvayı⁸⁷ terk edip, onunla halvete girmiş, kendince ve gönlünce muradın almış, bütün bildiklerini, onun yanında hiçe saymıştır. Bu sebeple cümle varından soyunup o da Osman Efendi gibi azizin hizmetinde bulunmayı, canına minnet bilmiş, nice müddet sohbet-i sefasında kalmış, ayrıca ve ömrü oldukça Derviş Osman Efendi’nin derviş zevki ve kalender hâliyle hâlleşip, onun tam manasıyla can yoldaşı ve “pirdaş”ı olmuştur.

Aradan bir sene geçmiştir; yine Şaban ayındayız. İbrahim Hakkı, dokuz yaşında bir çocuk. Baba hasreti bağrını kavurmuş... Amcası Molla Ali’nin elinde yola düşmüşler; Tillo’ya varıyorlar. İlk vuslat ve mülakat, ikinci namazı vaktine rastlamıştır.

Hazret-i Şeyh, nedim-i hassı Osman Efendi beraberce namaza durmuşlar; Miraç’a vusul sefasına dalmışlar; etraftan, olandan bitenden haberleri yok bittabi...

“Allah’ın işine karışılmaz, hikmetine akıl ermez” demişler. Gerçekten de böyle...

İbrahim Hakkı, daha ilk görüşmede, kendisinde başka bir hâl seziyor. Şeyh’in didar-ı şerifi ona, babasından ziyade tanış ve biliş gelmiştir. Kalbinden dudağına dökülen ilk söz ve hitap şu:

“Esselamüaleyke ya ruhî...”⁸⁸

⁸⁷ Allah’tan başka her şeyi.

⁸⁸ Ey benim ruhum; sana selam olsun.

Didar-ı şerife vuslat cezbesiyle kendisini kaybeden İbrahim Hakkı, bu hüsn ü cemel önünde nasıl istiğrak duyduğunu, ne derecede hayran kaldığını anlatmak isterken -pek tabii- kelimeleri kudretsiz buluyor:

Tecellinin keyfiyetini duyurmaya çalışırken der ki:

Heman ol demde cezbe-i didar ile gönlüm almıştır. Aklım, onun hüsn ü cemaline ve lutf ü makaline ve hulk-i kemaline erdiği kadar hayran olup kalmıştır.

Yine kendisinin söylediğine göre; peder-i azizinden sonra İbrahim Hakkı'yı, "Kendüye höcredaş" etmiştir.

Hasankale'de ve Erzurum'da ilk derslere ait okuduklarıyla kalan çocuğunu, bu sefer tekrar rahle önüne çekip "hilm ü rıfk" ile⁸⁹ ilim öğretip onu lutf ile terbiye kalmıştır.

Buna pek sevinen ve hayranlığını yenemeyen İbrahim Hakkı, "lahmike lahmî, cismike cismî" neşesi içinde övmesine devam ediyor:

*Sen ayn-ı ayânımsın
Yârim de sen ey rûhî
Bil rûh-i revânımsın
Yârim de sen ey rûhî*

*Sen baht-ı saâdîmsin
Hem va'd-i vaîdîmsin
Bil ömr-i mezîdîmsin
Kârım da sen ey ruhî*

*Sen cân ü cihânımsın
Hem emn ü emânımsın
Bil genc-i nihânımsın
Vârım da sen ey rûhî*

⁸⁹ Sakin, tatlı, yumuşak bir öğretme usulüyle.

*Sen râhat-ı rûhumsun
Hem feth ü fütûhumsun
Bil câm ü subûhumsun
Kârım da sen ey rûhî*

*Sen kadr-ü berâtımsın
Sen âb-ı hayâtımsın
Bil ayn-i necâtımsın
Bârım da sen ey rûhî*

*Sen zevk u huzûrumsun
Hem hüzn ü sürûrumsun
Bil gözdeki nûrumsun
Nârım da sen ey ruhî*

*Hakkî didi dervîşem
Feryâdına dil-rîşem
İmdâdına bî-hîşem
Cârım da sen ey Rûhî*

Marifetname’de, Fakirullah’ın sahifeler tutan sayısız keramet hikâyeleri, arasında, İbrahim Hakkı’nın kendi başından geçmiş yine bu seyahat ve ziyaretlerle ilgili bir vaka dinliyoruz:

Şeyh Ali amcasıyla Tillo’ya varıp, peder-i azizi derviş Osman Efendi’yi görüp, Hazret-i Şeyh’in didar-ı mübarekiyle şereflediği esnada, bir gece, düşünde görüyor ki, gökyüzü beyaz güvercinlerle dolu... Küme hâlinde yere inerek insanların üzerine atılıyorlar, İbrahim Hakkı’nın üzerine doğru gelenleri babası kovalamakla meşgul... Bir kısmı havalanarak şuraya buraya koşuyor. Bu arada bir serçe yavrusu fırsat bulup, İbrahim Hakkı’nın sağ koltuğunun altına sokuluyor ve rast gele yerini gagalıyor. Sabahleyin bu rüyayı babasına açtığı zaman, Osman Efendi; bunun taun⁹⁰ eseri olduğunu söylüyor. İkisi

⁹⁰ Taun, veba (peste), gezen dert. Bulaşıcı hastalıkların en tehlikelisi ve öldürücü olanı; veba, tifüs, kolera, tifo ve samyeli salgını gibi. Bunların içinde en korkulusu, taun-veba denilen iki büyük afettir ki, yaka-

de mahzun ve mükedder oluyorlar. İbrahim Hakkı, gerçekten kendini bilmez hâle geliyor. Beş gün, beş gece her şeyden habersiz, hareketsiz yatıp, altıncı günü gözünü açınca görüyor ki, babacığı başucunda gözyaşı dökmetedir.

Bu sırada yine imdada Hazret-i Şeyh yetişiyor. Hızır gibi kapıdan içeriye girip, İbrahim Hakkı'nın küçücük elini avucu-

ladığını götürür; bundan ölen de şehit sayılırdı. Erzurum'da "taun" yerine "davun" veba yerine de "baba" tabirleri kullanılır. İkisine birden "gezen dert" derler. Mesela: "Davun vura seni", "Davun tuta seni", "Davun yiye seni", "Yediğin davun, baba ola", "Davun boğazan sarıla", "Baba çıha", "Baba dağasice" (değesice), "Seni gezen dert vura" gibi beddualar, hayırsız temenniler, hep bu manalarda söylenmiş sözlerdir. Eskiler, bundan o derece teşeüm ederler (üzerlerine uğursuzluk geliyor, gelecek) sanırlardı ki, ağızlarına alıp lakırdısını etmekten bile çekinirlerdi. Geçmiş yıllarda, bu çeşit büyük hastalık salgınları olduğu vakitte, hususiyle taun-veba âfeti karşısında iki çeşit tedbir alınır. Tıbbî ve fennî çarelere başvurularak lazım gelen koruyucu ilaçlar alınmakla beraber "manevi mualece" yoluyla da hastalığın önünü almak için bazı usul ve âdetlere müracaat edilirdi. Ekseriya elini enseye koyup şu duayı okurlardı: *Li hamsetün utfi bihâ hârre'l-vebâi'l-hâtıme el-Mustafâ ve'l-Mürtezâ ve bnahümâ ve'l-Fâtıme* yahut: *Li hamsetün üfnî bihim nâre'l-cahimi'l-hâtıme; el-Mustafâ, ve'l-Mürtezâ, ve's-seyyideyni ve'l-Fâtıme.* (=Bende bu beş kimsenin aşkı ve muhabbeti vardır ki, bu aşk ve sevgi vebanın cehennem gibi yakıp kavuran ateşini söndürüp, yok eder. Bu muhterem zatlar: Peygamberimiz Cenab-ı Mustafa; damadı İmam Ali; oğulları, seyyidimiz İmam Hasan, İmam Hüseyin; valideleri, Hazret-i Zehra'dır.)

Müstakimzade'nin *Cihazü'l-Ma'cun fi Halâsi't-Taun* (=Taundan Kurtulmak İçin, Tatlı Tarzında Katıca İlâçlar) isimli yazma eserinde, bu bahse dair malumat verilmiştir.

"Pençe-i âl-i aba"nın (Peygamberimizin abasını üzerine çekip örttükleri aile ve evladından beş kişinin) isimlerini ihtiva eden bu duanın, yukarıya yazdığımız Arapça aslı; evvelce İstanbul tekkelerinde, hususiyle "Kıyamî" denilen Rifâi-Sayyadî, Bedevî, Sadî, Düsukî tarikatlarına mahsus usullerle yapılan ayin-i şeriflerde, bu cümleden olarak mesela; "kalbî ism-i Celal"de, "kıyam; ism-i Hayy"inde veya "Devran"da, - "Düyek" usulünde- Rast'tan Şuûl tarzında ilahi olarak okunur; sonunda, bir "el-medet", iki "medet" ve "Ya Resûlullah medet", yahut "Ya Habiballah medet" denildikten sonra karar verilirdi.

Keza sabah salasına benzeyen ve "maye" tabir olunan ayrı bir bestesi daha vardır.

nun içine alıyor. Babasının yüzüne tesirli, şifalı gözlerle bakıp gülümsüyor. Onlara müjde ve ümit veriyor.

Hastalığında olup bitenleri, günü gününe hatıra şeklinde tespit eden İbrahim Hakkı, *Marifetname*'ye bunları da almıştır:

Hazret, Hızır-asa imdadıma erişip, elin kaldırıp, dualar kılmıştır. Heman ol demde canım hayat, cismim şifa, kalbim safa bulmuştur.

İbrahim'in işi bitmiş iken Şeyh Efendi, mübarek ellerini yüzüne sürdükte, Ulu Tanrı, onu yeniden ihya eylemiştir. Bu bahtiyarlık, her kula nasip olmaz elbette...

Osman Efendi'nin Bundan Sonraki Hayatı, Fakirullah Mektebinde Olgunlaşmakla Geçiyor

Yukarıda safhalarını birer birer yazdığımız ve kendilerinden dinlediğimiz veçhile; otuz yaşında canından bezen ve dünyasından usanan Osman Efendi, mürşid-i kâmil hasretiyle Kal'a'dan Erzurum'a inmiş, dört beş yıl orada kalmış ve H. 1122 [M. 1710] tarihinde, tasarladığı on senelik seyahat yerine, on günlük yere gelmiştir. İşte burası, Tillo cennetidir.⁹¹ Yeryüzünde bir eşi bulunmaz o sultanlar sultanını, onda bulmuştur. Onun kanadı ve irşadı altında, elli iki yaşına kadar saadetli günler yaşıyor.

“Hümmüm ü gumumu, sürür u huzura tebdil olmuş”, feyzinin ve doyulmaz sohbetinin bereketleriyle “havass-ı evliya” mertebesini bulmuştur.

Babasının manevi büyüklüğüne İbrahim Hakkı da hayrettedir. Anlatmakla bitiremez:

⁹¹ Kitabın sonundaki ilaveye bakınız.

Ahval-i ehl-i kubura muttali olup⁹² keşifte, mükâşefede ol kadar ileriye varmıştır ki, huzurunda bulunan kimselerin hayali ve ââmîli, onun kalbinde münakis olmuştur.

Denizde, karada yaşayanlar, bütün kurtlar, kuşlar için de böyle... Hepsi emri ve tasarrufu altına girerek onunla konuşuyorlar. Hiçbir suretle karşılık beklemeden hizmetine ve müşkülüne koşuyorlar.

Yine bir kış günü... Hazret-i Şeyh ile Osman Efendi, ikinci namazını birlikte kıldıktan sonra hücreye geliyorlar. Ocakta pelit közü yığılıdır. Lakin ol merhamet hazinesi, dünya ve ahirette efendisi, çırağına şefkatin duyurmak için; “Molla İbrahim üşümesün; höcreye köz götür” diye Osman Efendi’ye emir buyurmuştur.

Babası Şeyh’in emrine “Eyvallah” edip ocağın önüne geliyor. Evliyaullah meydanı bilinen tevhithanelerde bürhan gösteren, ateşle oynayan Rifaî dervişleri gibi “iki elin ateşe salup” abasının eteğini, alev alev yanan korla dolduruyor.

Fakat onlarca, “halkın aciz olduğu umuru izhar eylemek, kendüyi halka satmak” sayıldığından, Şeyh’in işaretiyle bundan vazgeçerek eteğindeki ateşi, demir tavaya boşaltıyor. Zira kemal erbabına yakışan ve onlara şiar olan “havarık-ı âde”yi; yani tabiat kanunları üstünde, insan gücünün dışında kalan fevkalade hâlleri -ki ekseriya nebilerde, velilerde görülür- setr ü ihfa eylemektir;⁹³ yolun edebi, erkânı da bunu icap ettirir. Erenler emreder ki:

*Halka izhâr-i kerâmet derekâtımdandır
Bana ahlâk-ı ilâhî yeter i’câz-ı hasen*

⁹² Toprak altında yatan mevtaların hâlinden anlayıp, durumlarından haber verip.

⁹³ Keramet satmaktan, bilgiçlik göstermekten vazgeçmek, bu hâlleri saklamak.

Osman Efendi'nin Son Günleri ve Vefatı

Yüce himmet sahibi Osman Efendi'nin son bir arzusu var: "Aksa-yı kemal olan zülâl-i visalî"⁹⁴ içerek; Allah'ına kavuşmak... Bunun için artık yüksek makamlardan geçmeyi bırakmış, kendince masivadan sayılan hayal ve emel âlemlerini nazardan salıp koyuvermiştir; gözünde hiçbir şeyin kıymeti yoktur. Tek muradı, maksadı, bu yalancı dünyadan, öbür gerçek âleme göç etmek, o sayede "kemal-i visal"e ererek "vuslat-ı kâmile"yi, "can-ı baki"yi bulmaktır. Nitekim köyün şenliğinden ve yakın tanışlarından mescit imamı Molla Ziyad, bir gün kendisini tenhaya çekip demiştir ki:

Bunca zamandır sen bu azizin yanında, evladından yakın iken daha meramına kavuşmadın mı?

Kavuşmaz olur muyum? Lakin asıl isteğim bu değil. Seninle sözü-müz olsun; aksa-yı muradım⁹⁵ yerini bulduğu, 'Bana dön!' emr-i celili verildiği zaman, haber salayım, sen gereken işi yaparsın.

Aradan on gün kadar geçtikten sonra, Osman Efendi yatağa düşüyor. İmam, sözünün eri... Hemen gelip beş gün, beş gece başucunda hizmete soyunuyor.

Osman Efendi yemekten içmekten kesilmişti. Hâlsiz düşmüş, harareten yanıp kavrulmuştur.

Pek kocamış olmamakla beraber yaşı, elli ikiyi bulmuş, "vadesi yetmiş"tir. Tarih: H. 1132 [M. 1719] Receb'in ortaları... Yine bir cuma gecesi; sabaha yakın bir saat...

Mollası Hakkı, mersiye yazar gibi anlatıyor:

Yâr ü garım, peder ü maderim, gam-güsarım, hücredaşım ve garip yoldaşım Derviş Osman Efendi, dar-ı dünyadan ahirete intikal etmiş, bu âlem-i fenadan, ol dar-i bekaya gitmiştir Hak yolunda can verip kurb-ı visale yetmiş ve nail-i meram olup rahmet deryasına batmıştır.

⁹⁴ Ecel şerbetini.

⁹⁵ Son arzum.

Yetim kalan İbrahim Hakkı'yı o gece misafir odasında yatırıyorlar. Akşamdan hasta bıraktığı babasını, sabahleyin görmek istediği hâlde, hastayı bekleyenler; "Henüz dalmıştır, birazcık istirahat hâlinededir. Sen, namaza var; sonra görürsün" diye oyahıyorlar.

Saf yüreğiyle bu sözleri "essah" sanıp camiye seğırtiyor. Fakat bu hâl, onun içine işlemiştir. O günün hazin hatıraları arasında, bunu da yazıyor.

Cemaati yas içinde, gözleri yaşlı ve acıklı görünce işi sezer gibi olmuştur. Hemen hücreye koşuyor; bir de ne baksın peder efendi gitmiştir. Başka söze ne hacet... Onun da işi bitmiştir. Artık Peygamber mirasından pay alan bu yetim çocuğa, dünya tatsız ve karanlık... Kalbi, kalemi ağlayarak diyor ki:

Gönlüm evi, zulmet-i gumum ile dolup hasret-i firak-ı merhum
ile misal-i virane-i bum olmuştur.

Evliya Çelebi'ye benzeyen bir üslup ile ilave etmede...

Öyle feryad ü figan edecektim ki; sakf-ı hücreyi ref' edip,
sada-yı eninim, semalara varacak idi.

Bereket o esnada merhamet kaynağı, aziz hazretleri, Hızır gibi çıka gelmiş, bir bakışta ortalığın elemiini almış, kalplerdeki hüznü, kederi, yüksek himmetleriyle silip götürmüştür.

Hazret-i Pir-i pür-tedbir, cümleye selam ve taziye den sonra garip oğlunun başı ucunda eller kaldırıp, aşkullah şehidi babasının ruhuna bir Fatiha-i Şerife okumuş ve akabinde murakabeye dalmıştır.

İbrahim Hakkı, ol azizin karşısında ayakta, tam bir der-viş terbiye ve saygısına yakışır şekilde kadem-bend olarak⁹⁶

⁹⁶ "Ayağı bağı, mühürlü ve kayıtlı". Tarikat terimlerindendir. Şeyhin veya bir büyüğün huzurunda hizmette bulunulduğu zaman, sağ ayağının başparmağını, sol ayağının başparmağı üzerine koymak, mühürlemek

dest-i ber-sine⁹⁷ boyun kesik; kalbe yıkılmış... İçinden diyor ki:

Şimdi ayıptır; sabırlı olma gerek... Aziz efendimiz gittikten sonra ne sayhalar ideceğim, ben bilürem...

Şeyh'e ne malum değil. İşi sezdiği için hemen mollasına teveccüh ediyor. Kimya eserli, şefkatli gözleriyle onun masum yüzüne bakıp gülümsüyor; "Molla İbrahim, Molla İbrahim..." diye iltifat ederek yetimi bağrına basıyor, kederine ortak oluyor.

Baba-yı âlem, evlat edindiği yetimini, okşayıcı sözlerle yeniden dinceltmiştir:

Ol demde benim derun-ı sinemde, yüreğim süratle deprenip, hüzn ü elem gidip, yerine sürur u lezzet dolmuştur.

Hiçbir şekilde incinmediği, gücenmediği babasını, dünya gözüyle son bir defa olsun görmek için yüzünü açıyor. Gül cemaline bakarak, ilk işi ona rahmet duası okumaktır:

demektir ki; sülûka girmiş müntesip dervişin baştan ayağa teslimiyet ve merbutiyetini temsil ve ifade eder.

Evvelce tekkelerimizde, umumi zikre açılan hafta günlerinde, ayin-i şerif esnasında, hizmete soyunmuş meydan "nakip"leri, "gözcü dede"ler ve "can"lar tarafından -edeple- ifa olunurdu. Bu hâle "dâr'da durmak" tabir olunduğu gibi, "mühredar, pa-best, pa-beste, pa-bend" de denilir.

*Sultâna kayd-ı saltanat-ı dehr pâ-yi bend
Derviş kendü başına sultân olur gezer*
(Bakî)

Zincîr-i aşkta beni pâ-beste eyledi
(Âzerî)

*İslam imiş devlete pâ-bend-i terakkî
Evvel yoğidi işbu rivâyet yeni çıktı*
(Erzurumlu Ziya Paşa)

⁹⁷ Eller, çaprazlama göğüste.

Hak Teâlâ, peder efendi merhumu, garik-i rahmet eylesin ki, bu garip oğlu, andan ne hayatı hâlinde mağmum, ne de vefatı vaktinde mahzun kalmıştır.

Fakirullah'a olduğu gibi cenaze namazına, cemi Siirt ehli ayrıca üç köy halkı gelmiştir. Dini, mezhebi ayrı olanlar bile, onu kalpten sevdikleri, aziz yerinde saydıkları için, kabileler hâlinde bu mateme katılmışlar, beş yüz kadarı harman yerinin bir köşesine toplanıp ağlamışlardır.

Vefatı günü hayranlarından ve büyük bilginlerden Molla Suhranî hastalanmış, bir hafta sonra o da Hakk'a yürümüştür. İkisinin de namazları Hazret-i Şeyh tarafından kıldırıldı.

Fakirullah, manevi kemaline binaen şeyhlik verdiği, kendisine halife edindiği Şeyh Osman Efendi'nin, gerçekten derin ve olgun bir insan olduğunu, yakından biliyordu. Bundan dolayı o güne kadar gizli tuttuğu yüksek mertebesini ve bunun icabından olan müstesna hâlleri, defalarca üzerinde gördüğü için onun erenler zümresinden bulunduğu, zaten inanmıştı. Cenazesi günü, bu gönüller mahbubunu tezkiye ederken ona ait bu sırrın da açıklanması zamanı geldiğine işaret etmek isteyerek demiştir ki:

Molla Osman; halim ü selim ve mestur u teslim olduğundan hâl-i hayatında, kemale erip havass-ı evliya mertebesine yetmiş ve himmet-i âli olmuştur.

Pek yaşlı sayılmayacak bir çağda ahirete giden babasına İbrahim Hakkı, şu ağıtı, "tarih" yapmış... Maksadı, onu, hayırla yad etmek:

*Yâ ilâhî aşkın ile virdi cân
Vir ana cennette çok hûri-i cinân
Bu cihândan bî murâd olan civân
Hasret ile ağıladı halk-ı cihân
Rahmetin deryâsına gark it hemân
Geldi târih gitti vay Osman civân*

H. 1132 [M. 1719]

İbrahim Hakkı'nın Kendisine Gelince

Babasının kendi hatıraları arasında bildirdiğine göre; daha dört beş yaşında iken “ilm-i hâl”i bitiriyor. Arkasından tecvit okumuş, *Kur'an-ı Kerim*'den cüzlere çıkmış ve “Hel Etâ” sure-i şerifesine kadar ezber etmiştir.

Babacığının bir bilinmez aşka düşüp Bitlis, Siirt ve Tillo gezilerine çıkmadan önce çocuğu İbrahim Hakkı'ya, kendi dizi dibinde “Hoca Baba” olduğu görülür. Lakin baba ocağında öğrendikleri, öğrenecekleri, nihayet bir başlangıç mahiyetindedir. İlerinin büyük âlimine bunlar yetişmez bittabi. Onun bir an önce şehre inmesi, aydın çevre ile tanışması lazım gelir.

Küçük İbrahim, biraz daha büyüyünce hemen bunu yapmış, “Hoca Baba”dan alacağını aldıktan sonra, şehrin içinde yine baba dostu, ata yarısı sayılan meşayihden, tarikat erlerinden, eli yüzü belli ulemadan dinin ve zamanın umumi bilgilerini, esaslı surette tahsil etmiştir.

O devrin ön planda ananevî ana kültürü bilinen Arap dil ve edebiyatını da asla ihmal etmeyeceği tabii idi. Hususiyle yüksek İslam ilimlerini ve onun felsefesini, derinden derine inceleyerek kafasını, kültür dağarcığını, hakkıyla zenginleştirmiş bulunuyor. Ayrıca asrının ilahiyat fakültesi yerine geçen ve “ulum-i nakliye” ismiyle okutulan, klasik şerî ilimleri ve yine bu janrın içindeki şubeleri bir araya getiren mürettep cami derslerini, sonuna kadar takip ve ikmal eylemiştir. Bu tahsil tarzının devamı ve tamamlayıcısı olan, “koltuk dersleri”ni de bırakamazdı.

Bu güne kadar gördüğümüz vesikalarda, elimizdeki diğer kayıtlarda ve hâl tercümesine dair yazılmış çeşitli yazıların hemen hiçbirinde, buna dair bir sarahat ve katiyet mevcut olmamakla beraber, meydana getirmiş olduğu eserlerin kuvvet ve azameti, bütün açıklığı ve aydınlığı ile bize gösteriyor ki, İbrahim Hakkı, seksene yaklaşan hayatının mühim bir kısmını,

sadece bunlarla uğraşmaya vermiş ve bu meşguliyeti, kendisine tamamıyla ilmî, hususi bir meslek edinmiştir. Bundan dolayı biri birini tamamlayan bu bilgiler ve öğretimler üzerinde, büyük iktidar ve ihtisas sahibi olmuştur. Zaten allâme kudretinde bir haysiyet ve salahiyyette, başka yoldan varılamazdı.

Ayrıca tahlil edilmesi lazım gelen diğer eserlerini bir tarafa bırakalım; yalnız bu *Marifetname*, bunları bilmeyen insanın eseri olamaz. Zira böyle bir kitabı yazmak için değil de sadece onu okuyup iyice anlamak için bile bu ilimleri, öğrenmeye kat'î şekilde lüzum vardır. Bunun aksini düşünmek, her şeyden önce ilmin mantığına sığmaz ve gerekmez.

Benzerliği münasebetiyle hatıra geldiği için söze söz katıyorum. Koca Yunus'un güneş gibi aşikâr olan irfan kudreti karşısında nasılsa gaflete saplanıp, onun ümmiliği⁹⁸ üzerinde bilir bilmez söz edenlerin, haksız ve yanlış görüşlerini, tuhafur ki, yerinde bulanlar oluyor.

İbrahim Hakkı'nın yaradılışında, şair ruhunda, eski ve klasik Divan Edebiyatını öğrenmek lüzum ve ihtiyacı elbette ki, bir suretle kendini göstermiş olacaktı.

Bunun da adamını kendi seçti; hemen şehrin müftüsüne koştı. Müftü Hazık Efendi,⁹⁹ zahir ulemasından bulunmakla beraber onun gibi şairdi; ayrıca memleketlisi bulunuyordu.

Şu hâlde rahlesi önünde diz çökülecek, gerçekten eline varılacak şehrin “Benan uleması” içinde, İbrahim Hakkı'ya en yakın, en uygun insandı.

Bir hususiyeti daha vardı. Klasik İslam mistiğinin mühim mevzularından biri olan, tasavvufa karşı kaşlarını çatmıyordu. İnsanı irfan yoluyla zevkan Müslüman eden bu ileri anlayışın, bu hoşgörülük mesleğinin yabancısı değildi, İlmiye sınıfının

⁹⁸ Tahsilsizliği, kültürsüzlüğü.

⁹⁹ Kitabın sonundaki “İbrahim Hakkı'yı Yetiştirenler” maddesine bakınız.

içinde ve çoğunda görülmeyen bu üstün görüş ve ayrılış, İbrahim Hakkı ile aralarında ezelde başlamış bir ruh beraberliğini, bir fikir anlaşmasını meydana getirmişti.

Artık Şeyhler Mahallesi'ne varan cedah üzerinde İbrahim Hakkı, sıkça görülmektedir. Darü's-safa Medresesi'nin¹⁰⁰ taze mollaları arasında, her haliyle dikkati çekiyor.

¹⁰⁰ Hâlen yerinde duran bu tarihî medrese, Erzincan Kapısı çevresinde, kendi adıyla, “Şeyhler” yahut “Müfti Efendi Mahallesi”nde Şeyhler cami-i şerifinin cümle kapısı karşısında, içerlek bir köşe teşkil eder. Eskilerin daha eskilerden nakil ve tespit etmiş olduklarına, bizim de onlardan ayrı ayrı dinlediğimize göre; avlunun içinde saf dipteki üçüncü oda, Hazık Efendi'nin Molla İbrahim'e (İbrahim Hakkı) Farisî okuttuğu yerdir. Yine Erzurum Müftüsü, eski mebuslardan ve bu medresenin tanınmış müderrislerinden; Tortumlu Ödüklüzade Hacı Lütfullah Vehbi Efendi'nin (Vefatı: 19 Şubat 1914, “Erzurumlu Âlim ve Şairler” bahsinde ayrıca yazılacaktır) müftülüğü zamanında bu oda, Fetvahane (Müftülük Dairesi) olarak kullanılmıştı.

Yine halk arasında söylenildiğine göre; İbrahim Hakkı'yı oldum olasıya kıskanmasıyla tanınmış ve ona çatmak için bir takım çözülmez sualler hazırlayarak yanına gelen ve onu bu şekildeki hareketleriyle daima rahatsız eden zamanın ileri bilginlerinden ve Sultaniye Medresesi müderrislerinden meşhur Kadızade Mehemed Efendi; künde buraya gelir, İbrahim Hakkı'yı kızdırmak için tepesinden atlayarak başköşeye geçer, onun manzumelerini alay ederek okur, yersiz ve lüzumsuz sorular sorarmış.

Medresenin cümle kapısı takında, dört köşeli, mıstarlı, beyaz mermer üzerine, düz “nesih” yazı ile yazılmış bulunan tarih kıt'ası, İbrahim Hakkı Hazretleri tarafından söylenilmiştir; tamiyesi vardır. Bu güne kadar doğru dürüst yayınlanmamış olan bu tarih, Nusret Efendi'nin kitabına, (s. 43) yanlış geçmiş. 1943'te tespit ettiğimiz kitabenin aslı şudur:

*Müfti'l-enâm es-seyyidi'l-mevlâ hüve's-şeyh Mustafâ
Tahsil-i ilme medrese yapdırdı bâ-sıdk u safâ,
Muhkem binâ kıldı bunu Allah için ol pür vefâ
Vâhid'le de târihini, hâzihî hünâ dârü's-safâ*

H. 1174 [M. 1760]

İbrahim Hakkı'nın bu medrese ve cami ile ailece yakın münasebetleri bulunduğunu gösteren, taşa geçmiş bir vesika da minarenin kubbe üstünden başlayan kaidesi kenarında ve kible yüzünde gördüğümüz

Hazık Efendi hocadan Farisî dersleri almada.¹⁰¹ Bu aşk

mükemmel sanatlı bir “Basîta” (=güneş saati)’dır. “Eser-i Fehim bin Hakkı” ketebesini taşıyan bu kıymetli eser, İbrahim Hakkı’nın en büyük oğlu heyetten *Mî’yâr-ı Evkât* müellifi, hattat ve musikişinas Şeyh İsmail Fehim Efendi tarafından, H. 1185 [M. 1771] tarihinde buraya işlenmiştir.

(Babasının *Marifetname*’de ve mektuplarında, “Fehîm-i zinde-dil” diye övdüğü ve pek sevdiği bilgili oğlu Fehim Molla’dan “Erzurumlu Âlimler ve Müellifler”e dair olan eserimizde ayrıca bahsedeceğiz.)

Son asrın Erzurum İlmiyesi içinde şöhret yapmış simalarından Çelebizade Mikdad Fehmi Efendi, Solakzade’nin meşhur talebesinden Ödöklüzade Mustafa Sakıb Efendi, onun oğlu yine Ödöklüzade Hacı Lütfullah Vehbi Efendiler, birbirlerini takiben, burada müderrislik etmişlerdir.

¹⁰¹ İbrahim Hakkı’nın Hazık Efendi’den Farisî ders almasını, şöyle bir hikâyeye bağlarlar: Zamanın dar kafalı softa güruhu ve “Rûsum uleması” denilen zahir şeriatçılar, İbrahim Hakkı’yı çekemediklerinden yahut -her büyük adama yapıldığı gibi- yazdığı eserlerini anlayamayıp küfür isnat ettiklerinden, kendisini heyet huzurunda sorguya çekmeye karar verirler.

Kalabalığın içinde zamanın müftüsü, ulemeden geçinen sarıklı sınıfı başköşeye kurulumuşlar; fen ve fikir adamlarına, tasavvuf düşmanlarına elebaşılık ediyorlar. Bunlardan başka, mecliste İbrahim Hakkı’nın meşhur muarızlarından Kadızade Mehmed Efendi, onun birinci sınıf talebesinden olup, “*Beyzavî*” tefsiri üzerine, “*Talikat*” yazan “Kürt Maksud Efendi” hoca da var. Heyetin başkanlığı Müftü Hazık Efendi’ye verilmiş. İbrahim Hakkı içeriye girer girmez, kendisine kötü kötü bakarak, âdeta azarlar gibi sorulan ilk sual şudur:

“Molla; sen bir kitap yazmışsın... Hayli marifetler etmişsin... İçinde yıldızlardan, ay ve güneşten, gökyüzünden bahsederek Allah’ın işine ve hikmetine karışmakta imişsin. Bunun dinsizlik olduğunu, insanı küfre götüreceğini bilmiyor musun? Söyle bakalım ne cevap vereceksin.”

İbrahim Hakkı bakmış ki, bunlara akıl, mantık ve ilim yoluyla lâkırdı anlatmanın imkânı yok. Evvela reisin gururunu okşayıp işi tatlıya bağlamak ister. Mahcup ve nadim bir hâlde Hazık Efendi’nin yanına sokulur; kendisine yavaşça, henüz pek çok noksanı olduğunu, bunları tamamlamak için kendisinin ilminden, fazlından istifade etmek ihtiyacını duyduğunu, bu sebeple yeniden ders almak istediğini, hatalarını, eksiklerini, belki bu suretle düzeltceğini, kendisini minnettar bırakacak olan böyle bir lütfun esirgenmeyerek ihsan edilmesini, kalabalığın içinde ricada bulunur.

Bu tatlı ve mütevazıyane yalvarış, Hazık Efendi’nin, hoşuna gider; ulemalık gururunu kabartır; düşüncelerini hemen değiştirerek İbrahim

ve şiir lisanı sayesinde edebî irfanı, sanat tarafı kuvvetlenmiş, estetik duyguları gelişmişti. Dolayısıyla İran kültür ve edebiyatına nüfuz ederek eski edebî metinleri, ana mahsulleri, takılmadan çözecek, onlarla fikren anlaşıp kudrete gelmiştir. *Divan*’ın muhtelif yerlerinde, dağınık şiir ve manzumelerinde, bu başarının parlak örneklerini buluyoruz.

Fakat bu bahisler konuşulurken, unutmadan ilave etmek lazım gelir ki, Kal’alı mollamızın, böyle kal’a yapılı bir İbrahim Hakkı oluşu ve dünyaca isim bırakmış bulunması, biricik mürşit ve mürebbisi Tillolu Şeyh’in himmetli elinden kanasıya içtiği irfan badesinden sonradır. Yoksa bu iş, çetindi onun için.

Ona, gözünden perdeyi kaldırarak marifetullahı giden hakikat yollarını, ilk defa öğreten, gizli tecellileri gizlice bildiren bu arif-i billah¹⁰² adamın bu rabbanî maarifçinin yanından ayrılmak, bundan ötürü bu “hâss bende”sinin yapamadığı bir iş olmuştur.

Bunu düşünmek, tasarlamak bile, iradesinin dışında idi.

Hakkı’ya sahip çıkar. Heyete karşı yumuşatıcı sözler söyleyerek işi yaştırır. İbrahim Hakkı da bu suretle mühim bir vartadan kurtulmuş olur.

Bu hikâye, tamamıyla yakıştırma değildir. Gerçek bir vaka hâlinde cereyan ettiğini kabul etmek ihtimali kuvvetlidir. Çünkü bir müddet sonra İbrahim Hakkı’nın Hazık Efendi’den Farisî okuduğunu biliyoruz. Zaten Hazık Efendi Hoca’nın, daha önce valinin refikasına yazdığı bir muska dolayısıyla *Marifetname*’den tefeül etmiş, hem de İbrahim Hakkı’nın kerametinden sayılacak bir manevî büyüklüğüne şahit olmuştur. Bundan dolayı İbrahim Hakkı’ya zaten gönül yatmış, ısınmış, onun müstesna bir insan olduğunu kabul etmişti bile.

Yalnız şurada bir yanlış düzeltmek lazım. Müftüzade Mehmed Nusret Efendi merhum, *Tarihçe-i Erzurum*’unda, Hoca Hazık Efendi hakkında malûmat verirken: “Hin-i vefatında kendisine Farisî hocalığı eden meşhur İbrahim Hakkı”dan bahsediyor. (s. 103, Teracim kısmı). Hâlbuki bildiği, gördüğü gibi Hazık Efendi’ye, Farisî hocalığı eden İbrahim Hakkı değil; tamamıyla aksi olarak İbrahim Hakkı’ya Farisî muallimliği yapmış bulunan, Hazık Efendi’nin kendisidir.

¹⁰² Allah’ı bilen, bildiren.

Ömrü boyunca sürecek ve zerrece değişmeyecek bu bağlılığı, bu gerçeğe yanıp kendini verişin, gayetle tabii bir neticesidir ki;

Derviş kendü başına sultân olur gezer

diye diye Hasan Kal’ası’ndan, Erzurum’dan kalkıp Tillo’ya kadar gelmeye üşenmemiştir.

Bu hicret gününden beri “meydan-ı muhabbet” bildiği o sultanın hücre-i reşadet ve inayetinde canlar, gönüller uyandıran irşat şeması etrafında, “gönül ayinesinden benlik gubarın silip” tam bir ihlâs ve teslimiyet rızasıyla “pervane” olmuştur. Ve yine bu yolun icabı olarak “şevk u süruru ve zevk u huzuru” gönülde bulmak için “tedbir ü ihtiyarı salıp”, her umurunda “tefviz ü tevekkül kılıp”, aşk galebesiyle kendinden geçip, nesi varsa üzerinden atıp, derviş hırkasına ve kalenderliğe bürünerek, olanca aşkıyla hizmete soyunmuş, “huzur” da ve hizmette küçücük bir kusur işlememeye, baştan ayağa dikkat kesilmişti.

Keza kendisine karşı da ufacık bir istigña gösterilmemiş olduğundan, tekke çevresinin kendine mahsus hoş tabirleriyle; bir defa olsun ne “postu toplanmış”, ne “paşmakları çevrilmiş”, ne de tekkeden dışarıya “seyyah edilmiş”tir.¹⁰³

İbrahim Hakkı, bu şekilde sülûka girmenin ilk devrelerine ait “nevniyazlık”, “meydancılık”, “nakiplik” gibi nefis terbiyesi için salike öğretilen ve zaman zaman yaptırılan amelî ve ananevî hizmet mertebelerini, pürüzsüz olarak derece derece tamamlıyor.

Zaten Allah vergisi olan ezelî istidadı ve şeyhinden aldığı feyizler, bereketler sayesinde, “ikmal-i merahil” ederek¹⁰⁴

¹⁰³ Dervişlikte seciye tartan bu hâller, askerlikte “üst”ünden sicil almaya benzer.

¹⁰⁴ Az zamanda büyük ilerlemeler göstermek suretiyle.

staj müddetini bitirmiştir. Bu şekilde herkese nasip olmayan mazhariyetlerinden sonradır ki, dervişliğin hususî tabirleriyle; “veled-i kalb”i uyanmış” “keşf”i, “zuhurat”ı açıldıkça açılmış, sezebildiği kadar da birçok şeylerden, kapalı hikmetlerden “agâh” olmaya başlamışlardı.

Bu suretle şeyhinin varlığında, kendi varlığını kaybederek, bazen de bularak kendisinin bile inanamayacağı, açıklayamayacağı, pek imtiyazlı, pek hususi, yüksekte yüksek bir “makam” a ulaşmıştır.

Nihayet şeyhinin hafidesiyle¹⁰⁵ evlenerek, ailesi içine girmek bahtiyarlığını buluyor. Bu güzel vesileyle müritlikten damatlığa geçerek, onun himaye ve alakasına daha çok yaklaşmış oldu.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Kız torunuyla.

¹⁰⁶ Şurada bir noktayı düzeltmek lazım geliyor: İbrahim Hakkı’yı Fakirullah’ın damadı sanırlar. Şeyhinin kızıyla evlenmiş olduğu rivayeti, halka mal olmuş, kitaplara geçmiş eski bir söylenti hâlinde devam eder durur.

Memleketinin ilk eseri olan *Tarihçe-i Erzurum*’dan *Erzurum Şairleri*’ne, ansiklopedilere kadar Erzurum’la, İbrahim Hakkı ile ilgili bütün eserler, -dikkate şayandır ki, merhum Mehmed Ali Aynî Bey’den başka- bu mevzuda yazı yazmış olanların hemen hepsi, İbrahim Hakkı’yı Fakirullah’ın torunuyla değil de kızıyla evlendirirler. Son yazılan Siirt tarihinde bile, aynı zühulün tekrar edilmiş olduğunu görüyoruz: Hazret-i Hakkı’nın üç oğlunun isimleri verilirken: “Bunlar, Fakirullah’ın kızı Fatıma’dan dünyaya gelmişlerdir” deniliyor (s. 110). Yıllarca ve beraberce yapılan bu meşhur yanlış, birbirilerinden alarak yine birbirilerinin yazdığını tekrar ederek, bu şekilde zamanımıza kadar getirmişlerdir.

Mehmed Ali Aynî Bey ise *Marifetname*’yi, esaslı surette okuduğu ve ondan sonra bu bahsi yazdığı için kalemini bu çeşit hatalardan kurtarmış yegâne insan olarak karşımızda bulunuyor. Hâlbuki İbrahim Hakkı’nın kendisi:

Deryâ dildir ol ne kader alsâ da se zen (üç kadın)

Dediğini bizzat yerine getirerek Hasan Kal’a da ve Tillo’da birden fazla evlenmiş, en sonunda yine Tillo’da Fakirullah’ın, kızını değil

Evvela rahlesi önüne oturmak, daima hariminde ve hususî hizmetinde kalmak, sonra da pek çok sevgi görerek ailesi arasına katışmak gibi herkesin erişemeyeceği müstesna saadetler elde eden İbrahim Hakkı, her vesileyle onun irşat izinden yürüyordu.

Yine ondan aldığı ilham ve işaret üzerine, kıymeti gittikçe artan; manası, hikmeti gün geçtikçe daha iyi anlaşılan yüksek değerlerde telifler vücuda getirdiğini görmedeyiz.

Artık sorulanları cevaplandırın, ayakta mesele halleden İbrahim Hakkı'ya, Hasankale'de "hakîm, hekim, hoca", Erzurum'da "Ulu Efe" diyorlar.¹⁰⁷

Çünkü "ol hakîm-i ilahî'den nice hikmet şerbetiyle" terbiye ve temniye kılınmış, "candan izzetli, cihandan lezzetli nimetler" bulmuştu. Bunu kendisi de anlatır:

Ol mürşid-i kâmil, bu cahil ü gafil gulamını (Molla İbrahim'i) irşat edip, iktiza eyledikçe birer ikişer hikmet buyurmuş; nice işaret ve beşaretle gönül ilaçların duyurmuştur. Gönül emrazından sıhhat buldukta, mahabbetiyle onu içeriye almıştır. Ol vecihle tevhid ü tevekkül ve tefviz ü tahammül ve teslim ü rıza riyazına¹⁰⁸ dâhil olmuştur.

de onun büyük oğlu; Şeyh Abdülkadir-i Sanî'nin kızı: Fatimetü'l-Azize'yi almıştır.

Bizzat İbrahim Hakkı Tillo'dan bahsederken bu meseleyi yazar: "Ol Hazret'in hafide-i azizesin alıp, ol huriye ile Tillo cennetinde, enva-ı tenaumla, on beş yıl kalmışamdır."

Görülüyor ki, İbrahim Hakkı, Fakirullah'ın değil, oğlunun damadıdır. Fakirullah vakıflarının mütevellisi ve kızın babası Şeyh Abdülkadir'e, tarikat sahibi meşhur Gavs-ı Azam Abdülkadir-i Geylanî'den ayırmak için, oralarda Abdülkadir-i Sanî derler: Kızı, H. 1192 [M. 1778]'de vefat etmiştir.

¹⁰⁷ "Efe", "Efendi" kelimesinden kısaltmadır. Erzurum'da büyük ilim adamlarına, hâl ve kemal sahibi insanlara, saygı ve sevgi ifadesi olarak kullanılır: "Büyük Efe, Küçük Efe, Can Efe" gibi... İzmir'in efesi değil...

¹⁰⁸ Bahçelerine.

İbrahim Hakkı, bunun içindir ki, bütün ömrü boyunca “mürîd-i Fakirullah” olmakla övündü, övünmekle şeref buldu.¹⁰⁹

Bu arada Kırım, Kazan ve Hindistan gibi Türkçe, Arapça konuşan yerlerden başka Garp ilim hayatıyla da zaman zaman ilgilendiği, seyahatleri sırasında onlarla temasa geçtiği, sağlam bir vesikaya dayanmamakla beraber bize kadar gelen rivayetlerin kuvvetli olanları arasında, gerçeğe en yakın bir ihtimal mevzuu olarak görülebilir.

Ve yine üç haccı dolayısıyla,¹¹⁰ gidiş ve gelişlerin birinde Mısır’a kadar uzandığı görülmektedir. Bir müddet oralarda kalıp tetkikler yaptığı, belli başlı fikir ve kültür adamlarıyla düşüp kalktığı, Mısır’dan göndermiş olduğu mektuplarında okuyoruz. İcaba göre onlarla münazara ve münakaşalara girişmiş olduğunu tahmin edebilmek de mümkündür.

Bu cümleden olarak fırsat buldukça eski Yunan edebiyatıyla, onun içtimâî felsefesiyle yakından meşgul bulunduğu, bunlara ciddî ve ilmî manada önem verdiği, elimizdeki eserlerinden anlaşılıyor.

Mollalığını bitirdikten sonra ilk işi, memleketi içinde “Hace-i halk” olmaktı; halk hocası olarak, halkı okutmak, yetiştirmek istiyordu. Bunun için Erzurum’da kaldığı müddetçe Yukarı Habip Efendi Cami-i Şerifi’nin imam ve hatipliğini yaptı. Bir

¹⁰⁹ Yazma *Marifetname*’lerin birkaçında ve bazı mektuplarında, ketebesî (imzası) şöyledir: “Mine’l-Muhibbi Fî’llah, Hakki bin Hakirillah, Mürîd-i Fakirillah” (=Hakirullah’ın oğlu, Fakirullah’ın müridi, - Allah yolunda sevgisi olanlardan - Hak âşığı Hakkı).

¹¹⁰ Kitabın ikinci cildinde göreceğimiz yazma eserlerinden: *Define-i Ruh*’un içinde, müellifin yazdığına göre, ilk haccı: 1150 [1738] yılındadır ki, şeyhinin göçüşünden üç yıl sonraya geliyor. Kendisinin tarihi var:

*Çü bin yüz elliye târih yetdi
Bu Hakkı o yıl hacca gitdi*

İkinci haccını: 1177 [1764]’te, üçüncüsünü 1181 [1768]’de yapmıştır.

yandan Yeğen Ağa Cami-i Şerifi'nin¹¹¹ Cuma kürsüsünde vaaza, nasihate çıkıyor; dersleri, öğütleri ve baldan lezzetli sözleriyle hem gönül hırsızlığı yapıyor; hem de halkı, Hakk'a çağırıyor, Allah için Allah yoluna götürüyordu.

Asıl maksadı insanları uyandırmak, gerçeğe götürmekti. Bir Peygamber varisine yakışır şekilde boğucu zulmeti nura çevirmek,¹¹² dalâlet çukuruna düşmüş,¹¹³ olanları eliyle, diliyle kurtarmak istiyordu. Meşalesi altına giren, kürsüsünün etrafını saran talip ve salikleri, hele bunlar arasında sözlerini can kulağı ile dinleyenleri -nasipleri istidatları nispetinde- cemiyete yarar hâle getiriyordu. Bunların her yönden, her bakımdan nâsa hayırlı faziletli insan olmalarına iki manasıyla himmet ve hizmet ediyordu.

Bütün gayesi, emeli, Allah'ın, Peygamber'in dediğine uymak, onların gösterdiği yolda yürümek ve tutulacak tek yolun yalnız ahlak ve insanlıktan ibaret bulunduğunu, felahın, necatın ancak bu suretle elde edebileceğini zihinlere yerleştirmek, bilmeyenlere öğretmekti. Şiirin şeker dilinde, bunları talim ve telkin eden yine kendisi:

*Cihan bağında ey âkil budur makbûl-i ins ü cinn
Ne kimse senden incinsin, ne sen bir kimseden incin!¹¹⁴*

¹¹¹ Erzurum eşrafından Yeğen Hacı Ahmed Ağa tarafından 1093 [1682]'de yaptırılmıştır. Vakfiyesi beş sene sonra yazıldı. Yapıldığı tarihte camiin yeri, Hasankale'nin dışında kalmıştı. Erzurum camii, mescit ve namazgâhlarına ait tetkiknamemizde sırasına göre yazılacaktır.

¹¹² Karanlıkta kalmışları aydınlığa çıkarmak

¹¹³ Sapıklığa uğramış.

¹¹⁴ Son devrin hattatları içinde az eser vermiş; fakat kudretli, irfanlı bir sanat adamı olan ve pek zengin bir yazı koleksiyonuna malik bulunan Eyüp Cami-i Kebir baş kayyumu Hafız Cemaleddin [Günter] Baba erenler tarafından nefis bir nesihle levha hâlinde yazılan bu beyit, Nurullah Kazım Tilgen'in 1950'de bastırduğu *Eyüplü Hattatlar* kitabında, Hattatın eserlerinden bir örnek olarak yayınlamıştır. Ketebesi şöyle: "Bende-i âl-i abâ, Cemâlüddîn-i Sâhib-hatâ." Bu yazı için kitabın sonuna bakınız.

Bir başka münasebetle Hazret-i Hakkı yine tekrar ediyor:

*Ne bu can senden incinsin ne de sen nâstan incin*¹¹⁵

Esasen Allah'ın istediği, kitabın yazdığı da, -hülasa olarak- bunlar değil mi?

İbrahim Hakkı da bunun için yazıyordu. Kalbinden gelen sesiyle bunun için haykırdı durdu. Kalem ve kürsü sanki birbiriyle yarışa geçmişti. “Maksad-ı aksa”ya erişmek için canla başla, hem de “pir aşkına” çalıştılar. Yerine göre savaştılar bile.

Fakat bu feragatli didinme boşa gidemezdi. Kafasında kurduğu, içinden özlediği arzuların mühim bir kısmı yerini bulmuş, “aram-ı can”ı olan meramına kavuşmuştu. Bu Kal’a’nın [Hasankale], bu yaylanın çocukları, haklı olarak ona kıymet biçemiyorlardı. Vicahî, gıyabî¹¹⁶ ismini sadece uzaktan işitenler bile, onu kendilerine hoca-baba yapmışlardı.

¹¹⁵ *Divan’ıyla İnsan-ı Kâmil* risalesinde, bu hâkimane nasihat ve telkinlerini daha açıklanmışını buluyoruz:

*Gönül yap, hâtırın hoş tut; sakın incitme bir cânı
Ki her kim her kime her ne ider; kendi bulur ânı
Dilin hıfz eyle, halkın aybın örtüp iyiliğini söyle
Uyûbun setr ider Settâr; alırsın feyz-i gufrânı
Güzel söz söyle halka yüzde, gaybette senâ eyle
Bu boş künbedde cân de, can işit bul canda cânânı
Gönüldür beyt-i Mevlâ, kullarıyla hoş edepli ol
Yakan bil hâzır ü nâzır kamu kalbe o Sultan’ı*

*Revâdır gerçi öldürmek yılanı
Veli derviş isen incitme cânı*

Bunların bir benzerini de son asır Bektaşî şairlerinden Selman Cemali Baba Erenler söylüyor:

*İncinmesin ol; incitmesin ol
Tatlı dil olmuş pirdaştan olsun!*

¹¹⁶ Gören, görmeyen; tanıyan, tanımayan.

Kalplerini iman nuruyla dolduran, gönüller uyandıran, gönülden gönüle akıp yakmasını, suretten sirete geçmesini öğreten bu başlar tacı sultana, Allah her türlü meziyeti bol bol vermişti. O yalnız şeyhinin şöhretli bir halifesi, Fakirullah'ın sadece hayırlı halefi olmaktan ibaret kalmamıştı. Cümle halkın ve gençliğin nazarında o:

*Kenz-i mahfî-yi maârif merd-i dil-âgâh idi,
En ufak bir bendesi, iklim-i şâha mâh idi.*

Bu sebeple çoğunun şeyhi, çoğunun “efe”si olmuştu. Elhâsıl bütün bir memleket, bu “Efendiler Efendisi”ni kendisine “halk mürşidi” tanımıştı. Ona bütün kalbiyle sarılmış, şeksiz, gümansız inanmışlardı. Bu “hakikat imamı”nın irşat ve irfan mihrabı önünde el bağlamışlar; aranılan en makul ve makbul yolu, onda bulmuşlardı. Bunun için seve seve izinden ve arkasından gidiyorlardı.

“Onu doğuran ana bal ile yoğurmuş”

diyorlardı. O da Allah'ına hamd ü senalar ederek içinden şöyle diyordu: Topraktan hâsıl, toprağa vasıl bir fani için bundan yüksek nimet mi ola? Bu çözülmez bağlılık, bu içten vurgunluk asırlar boyu böyle devam etti ve ede geldi. Hâlen de devam ediyor. Çünkü sonu ebediliğe varmada...

Bütün bunlarla beraber o yine derviş adamdı. Derviş postu üstünde yetişmiş; tekke terbiyesi görerek büyümüştü. Meşhur Derviş Osman Efendi'nin oğlu, tabiatıyla babasına çekecekti.

Onun için bütün ömrü boyunca övünmedi, değişmedi. Kendi “hakir nefsi”ni kimseden üstün görmedi. İnsanlığın en büyük zevkini yine insanlıkta buldu. Mahviyet ve hiçlik, gönlünün mabedinde en büyük ibadet oldu. Günlük hayatı, bu ibadetin vecdi içinde geçti.

İnsan-ı kâmilin tarifinde aynen söylediği gibi:

*Halvet ü uzlette gördüm çünkü şöhret âfetin
Hizmet ü sohbetle erdim Hazret-i Mevlâ'ya ben*

İbrahim Hakkı İstanbul'a Geliyor

İbrahim Hakkı'nın üç haccından başka ayrıca pek sevdiği samimi dostu Sarı Gümrükçü ve onun oğlu Hacı Mehmed Sunullah Ağa ile birlikte İstanbul'a geldiklerini biliyoruz. Sultan I. Mahmud'un zamanına rastlayan ve biraz da ilim aşkıyla yapılan bu seyahati, bize haber veren yine kendisi:

*Hakkı; İstanbul refiki sanma Sun'ullâh Ağa
Sânii bil, söyle târih eyle zevk u kıl safâ*

1166 [1752]

İbrahim Hakkı, bu seyahatler münasebetiyle Darü'l-Hilafe'de, zamanın hilafet ve hükümet merkezi sayılan, öteden beri kültür ve medeniyet şehri bilinen İstanbul'da kaldığı müddetçe, ister istemez ilmî çalışma ve araştırmalar yapacağı, elbette ki tabiidir; zaruridir.

Fakirullah'ın göçüşünden sonra "savmaa-i şerife"de görülecek irşat, teslik ve tedris gibi ilmî, manevi vazifelerin kendi üzerinde kalması, bu zarureti arttıran sebeplerin başında gelir. İşte bunun içindir ki, İbrahim Hakkı'nın İstanbul kütüphanelerinde aradığını bulması, bilgisinin artması, dolayısıyla tahsil ve mahsulünün yükselmesi, gelişmesi hususlarında çok feyizli izleri ve tesirleri görülen bu İstanbul ziyareti ve seyahati, şeyhimizin çalışma ve eser verme hayatı üzerinde, gerçekten verimli ve hayırlı olmuştur.

Zaten elimizde hiçbir vesika bulunmasa bile; onar, yirmişer sene ara ile tekrar edilen üç hac seferinden başka, hususi şekilde yapılan bu son seyahatten, şeyhin eli boş dönmüş olduğunu tahmin edemeyiz.

Fakirullah'a karşı büyük saygı ve bağlılığı bulunan, bu sevgisi dolayısıyla ona methedici mektuplar gönderen Sultan I. Mahmud'un,¹¹⁷ onun baş halifesi, pek sevgilisi ve başlı başına ayrı bir kıymet olan İbrahim Hakkı'nın İstanbul'a geldiklerini haber alır almaz kendilerine "davet-i şahane şeref-vakı" olduğunu, hususi misafiri olarak saraya davet edildiklerini biliyoruz.

İbrahim Hakkı'nın bu münasebetle saraydaki Kütüphane-i Hümayun'da gördüğü kıymetli mühim eserleri okuyup, inceleyerek kâfi derecede istifade etmiş olduğu ve olacağı tabiidir.

Hatta kendisini teveccüh ve iltifat-ı şahaneyeye mazhar buyurarak¹¹⁸ İstanbul'da daha bir müddet kalmasını arzu ediyorsa da İbrahim Hakkı, taraf-ı Sultanî'den yapılan bu teklife itizar ederek¹¹⁹ Erzurum ve Tillo'ya dönmek mecburiyetinde bulunduğunu arz eylemiştir.

Keza Trabzon yoluyla yapılan İstanbul seyahati sırasında Maçka'ya uğradıkları, orada, *Kıyafetname*'de karakteri çizilmiş kötü huylu bir adamın damında istemeyerek konaklamak zorunda kaldıklarını, bundan dolayı üzüntülü bir gece geçirmiş olduklarını da yine kendisinden, kendisine ait rivayetlerin rivayetlerinden dinliyoruz.¹²⁰

¹¹⁷ Sultan I. Mahmud'un Arapça yazdığı bu mektuplar için kitabın sonundaki "Fakirullah" maddesini okuyunuz.

¹¹⁸ Padişaha gösterilen hususi bir sevgi, teveccüh ve iltifat.

¹¹⁹ Son zamanlarda bu kelimeye karşılık bir "özür dileme" modası çıktı. Bu tamamıyla yanlıştır. Çünkü "özür", mazeret kelimesinin kökünden gelir. Bir şeyin yapılmasına mâni, engel olan; işlenilmemeğine sebebiyet veren husus demektir. Bazen münasebetsizlik manasına da gelebilir. Binaenaleyh bu keyfiyet, nasıl olur da istenilir veya dilenilir? Belki itizar olunur; yani böyle bir mâniin husule gelmiş bulunduğu, bir münasip şekilde, lisan nezaketiyle bildirilir.

¹²⁰ Şu hâlde "özür dilerim" yerine "itizar ederim" denilmesi daha uygundur. "İbrahim Hakkı İçin Söylenilen Fıkra ve Hikâyeler" isimli broşürümüzde, bu bahis, tafsilatıyla yazılacaktır.

Siirt'in muhterem müftüsü Ömer Atalay, Siirt ve havalisi için yazdığı kıymetli tarihinde,¹²¹ İbrahim Hakkı'nın büyük kudretinden ve İslam âlemine bıraktığı eserlerin ehemmiyetinden, kendisi de muktedir bir irfan adamı olmak münasebetiyle anlayışlı bir lisanla bahsettikten sonra; bu seyahat safhasına geçerek diyorlar ki:

Saraydaki kütüphanede bulduğu eserleri gözden geçirirken *el-İnsaniye* adındaki kitabını, yüz elli eserden iktibas ederek telif etmiştir.

Nasılsa zühule düşmüş bulunuyorlar. Zira yukarıda arz ve tespit edilmiş olunduğu üzere, Sultan I. Mahmud zamanına rastlayan bu seyahat, H. 1166 [M. 1752] tarihindedir ve *Marifetname*'nin telifinden birkaç yıl öncedir.

İbrahim Hakkı'nın ikinci ciltte göreceğimiz yazma eserlerinden *el-İnsaniye fi Marifeti'l-Vahdaniye* isimli 'hoş tuhfe'nin kâğıt üstüne geçmesiye yine H. 1176 [M. 1762]'de olmuştur. Kendisinin lâfzen söylediği şu tarih de, bunu gösteriyor:

*Çü bin yüz yetmiş ü altıda bunun cem'i tamâm oldu
Cihanda senden ey Hakkı bu hoş tuhfe kirâm oldu*

Biliyoruz ki, Sultan I. Mahmud'un zamanı H. 1143-1168 [M. 1730-1754] yılları arasındadır. Ondan sonra tahta çıkan kardeşi Sultan III. Osman'ın saltanatı ise H. 1168-1171 [M. 1754-1757]'ye kadar kısa bir zaman devam etmiştir.

Şu halde *el-İnsaniye*'nin vücuda gelmesi, ancak Sultan III. Mustafa'nın devrine, yani H. 1171-1187 [M. 1757-1773] tarihlerine rastlayabilir.

Nitekim "âriflerin mürşid-i canı" dediği *İrfaniye* mecmuasını da yine bu sıralarda, *el-İnsaniye*'den iki sene evvel tamam etmiştir.

¹²¹ 1946'da İstanbul'da bastırılmıştır.

Ötekinden az bir farkla söylenilen diğer tarih de, işte bu:

*Çü bin yüz yetmiş ü dörtte bunun cem'i tamâm oldu
Cihanda senden ey Hakkı bu mecmûa müdâm oldu.*

Artık bundan sonrasını kendisinden dinleyelim. İbrahim Hakkı Fakîrî der ki:

Hakk Teâlâ'ya hamd ü şükür halavetiyle dolmuşamdır. Ol zaman ki, tarih-i hicretin 1177 [M. 1763] salinde, şehir-i Muharrem'in guresin bulmuşamdır. Tevfik-i Hakk, refikim olup, Erzurum şehrinden gelip, Tillo karyesine duhul edip, şeyh-ı aziz-i dil-pesendim Fakirullah (Nevverallah) Hazretleri'nin hankâh-ı kemalatına gelmişemdir. Ve anın evlad-ı kiramıyla, ana bedel nafile hacc-ı şerife gidip, avdette yine anlarla beyt-i şerifine dâhil olmuşamdır. Ve ol Hazret'in hafide-i azizesin alıp ol huriye ile Tillo cennetinde enva-i tenaumla, on beş yıl kalmışamdır.

Hâlâ ki ol azize ehlim ahirete gitti; ben dahi bu dünyadan vazgeçmişemdir. Bu cihanın izzet ü lezzetlerin ve ziyet ü âdetlerin, bilcümle terk edip, gözden salmışamdır. Ve ol azizin ahfad-ı kiramıyla fûnun u ulumu müzakere hidmetin kılmışamdır.

Dedikten sonra kitaplarından bazıları hakkında, şu malumatı veriyor:

On beş senede on kitap, telif etmiş idim. Ancak beşinden usanıp, beşinin hevesinde kalmışamdır. Amma ol beş kitap ki anların lezzetiyle dolmuşamdır.

Evvela: *Tuhfetü'l-Kiram*'dır.

Saniyen: *Nuhbetü'l-Kelam*'dır.

Salisen: *Ülfetü'l-Enam*'dır.

Rabian: *Urvetü'l-İslam*'dır.

Hamisen: *Heyetü'l-İslam*'dır ki isimlerin kaleme almışamdır.

Zamanede siddîk u sadık ve celis-i muvafık ve enis-i faik ve hayr-ı eshab ve ehabb-i ahab, cins-i kitap olmağla, bunların sohbetlerine meylimi salmışamdır.

Hususa *Urvetü'l-İslam*'a muhkem teşebbüsümle hidayet bulmuşamdır. Ve *Heyetü'l-İslam*'ı tezekkürle sun-i Mevla'yı tefekkürde hayret lezzetine dalmışamdır. Gönül ayinesinden benlik gubarnı, -nefy-i vücud ile- silmişamdır.

Tedbir ü ihtiyarı salıp tefviz ü tevekkül kılıp, bi-murad olup, murad-ı Hakk ile hoş-kâm almışamdır. Ve teslim-i rıza ile şevk u süruru ve zevk u huzuru gönülde bulmuşamdır.

Bu sözlerim fahr ü tefahür değil, tahdis-i nimettir. Ve böyle bilmişemdir. Ve her dostuma, bu devlet ü huzuru dua ve niyaz ile Mevla-yı Müteal'den talep kılmışamdır.

Âmin, ya Muin, ya Mücibe's-sailin, bi-hakki Seyyidi'l-Mürselin...

Vahdetname'nin sonunda tekrar edilen bu kısmın niha-yetine, bir de tasavvuf amentüsü konulmuş...

*Mürşid-i kâmil, âdemî câm-ı cihan-nümâ ider
Câm-ı cihân-nümâ nedir; âyine-i Hudâ ider*

Hazret-i Hakkı, yaşadığı asrın kültürü icabı zamanın bütün bilgilerini, eski ve klasik usullere göre medresede, iptidaî şartlar altında tahsil ettiği ve bunlardan da, inkâr edilemez ki lüzumu kadar faydalandığı hâlde, kafasını geriye ve geriliğe kaptırmamıştır. O yine ileriye gören adamdır. Surette kalan cansız, kuru zihniyetin, her zaman aleyhinde olduğu görülür.

*Gönül; ko medreseyi resm-i hânkâh arama
Bu resm-i râhı bırak, senden özge râh arama*

*Tarîk-ı fakr ü fenâyı tut; ol bekâya revan
Gerüye bakma heman gayr-i pişgâh arama*

Demekten çekinmez. Daima yenilik ve ilerleme tavsiye etmededir; *Divan*'ında, daha açığını söylemişti:

*Hisâb ü hendese ilm olmadı bil ayn-ı nâdânî
Hidâye¹²² okudun amma hidayet sanma sen anı*

*Hidayet ışık bulmaktır, derinden nefsi bilmektir
Ki ol bahr-i nefsdendir bu nefh-i rûh-i insânî*

*O bahrın zevrakı olmuş nizâm-ı hey'et-i âlem
Anın şevkiyle eyler nüh felek bu raks u devrânı*

*O bahr emvâcıdır eflâk ü erkân ü mevâlîdi
Odur mâhiyyet-i eşyâ, odur hikmet anı tânı*

Umumiyetle sanıldığı gibi Müslüman kadınlarının cahil ve irfansız bırakılmasını değil; bilakis okutulup yetiştirilerek her şeyden, her fenden anlaması lazım geldiğini ısrarla söyler. Kocanın karısına otuz vazifesinden ayrı ayrı bahsederken; “Biri de ehline¹²³ okuyup yazmayı öğretmektir” diyor.

Kadın erkek herkesin uyanık, aydın görüşlü, bilgili olması taraftarıdır. Çocuğa gökçek lakap¹²⁴ verilmesini, erkek çocuğun altı yaşına basınca hemen sünnet ettirilmesini, kız evladın anesi yanında, hanımlara has ev işlerini öğrenmesini, bilhassa aş pişirmesini, makas tutmasını, esvap biçmesini, yırtık, sökük, dikmesini, yün çitmesini, yün bükmesini, çorap örmesini; eli değerse örgü ve nakış yapmasını, kilim ve hasır dokumasını, fırsat buldukça hayvanları sağmasını, hatta suvarmasını bir ev kadını, bir köy kızanı için lüzumlu görür ve tavsiyelerde bulunur.

Erkek olsun, kız olsun, yine altı yaşına giren çocuklar için evvela *Kur'an-ı Mübin*, sonra, adab-ı din, sonra da kitabet, remy¹²⁵

¹²² Evvelce medreselerde okutulan iki meşhur kitabın adıdır. *Hidayetü'l-Hikme* ismiyle Ebherî'nin yazdığı; teoloji ve mantıktan bahseder. Fıkıhtan diğer bir *Hidaye* de Merginânî'nin eseri olan pek maruf ve muhteber kitaptır ki, üzerine muhtelif şerhler yazılmıştır. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin kastettikleri birinci kitaptır.

¹²³ Eşine, kadınına.

¹²⁴ Güzel bir isim, bu günün soyadı.

¹²⁵ Silah kullanma, ok atma.

ve yüzme nevinden bir hüner, bir sanat talim edilmelidir. Rızık için çalışmak, ibadettir. Zira hırfet¹²⁶ insanı, yoksulluktan korur, diye sıkı sıkı tembihlerde bulunur. Bunların lüzumuna işaret ederken: “Eğer ilme rağbet ederse, ona hidayet olmuştur” müjdesini verir. Teşvik ve irşatlarına bu suretle devam eyler. Zamanının ilim telakkisine, ilim anlayışına nazaran büsbütün yeni denilecek, tamamıyla ayrı bir nokta-i nazar ve kanaat ileri sürmede; şu öğütleri vermededir:

*Lûgat bil sarf ü nahv ü mantık u âdâb
Hisâb ü hikmet ü hey’et ü suturlâb¹²⁷*

Bunlardan sonra; dehasının büyüklüğü, dünya sınırlarına sığmayan Mevlana’nın;

*İlm-i dîn fıkıh est ü tefsîr ü hadîs
Her ki hâned gayre zin gereded habîs¹²⁸*

Dediğinden belki de mülhem olarak, din bilgisinin esaslarına geçiyor:

*Meânî bil; usûl-i dîn şer’at¹²⁹
Hadîs ü fıkıh ü tefsîr ü tarîkat.*

¹²⁶ Sanat ve marifet.

¹²⁷ Güneşin, yıldızların ve yüksek yerlerin irtifalarını ölçmek, ufuk üzerinde yerlerini tayin etmek için müneccim ve muvakkitlerin kullandığı eski bir âlettir. Vaktiyle yerlerin derinliğini de bununla ölçerlerdi. Aslı “usturlab” olan bu kelime, Yunanca, Rumcadan Arapça ve Farsçaya geçmiştir.

*Işk-ı üsturlâb esrâr-ı Hudâst
(Mevlâna)*

İstanbul’da, Üsküdar Şeyh Camii karşısında bir sokağın adı Üsturlab’dır.

¹²⁸ Din ilmi tefsir, hadis, fıkıhtan ibarettir. Her kim bunları bilmez, başka şeylere müptela olursa, o adam habîs sayılır.

¹²⁹ Bastırılmamış ilk eserlerinden *Tertibü’l-Ulûm*’da gördüğümüz bu beyit, sonradan yazılan *İlâhîname* ile *Marifetname*’ye de alınmıştır. İlk mısraı, küçük bir değişme ile şöyledir:

Meânî bil, usûlün şeriat

Müellifliği ve Eserleri

Erzurumlu mutasavvıf şairler, müellifler içinde, halkın gece gündüz okuduğu, kutladığı, bundan dolayı da memleketinde ve yurdun her tarafında mümtaz bir yeri bulunan İbrahim Hakkı Hazretleri, yalnız şairlik, nâzımlıkta kalmamış, yetmiş geçen mübarek hayatında; derlenmiş, derlenmemiş; basılmış, basılmamış verdiği ölmez eserlerle, ayrıca kuvvetli bir ilim ve fikir adamı olduğunu da göstermiş; kabul ettirmiştir.

Hepsi de önemli ve değerlidir. Ancak tasavvuf tarihi ve tefekkür hayatımızla ciddî şekilde meşgul olanların daha iyi bildiği bu kitapların, sayısı, nihayet 15'i geçmediği hâlde, bize bu hususta ilk defa malûmat veren Bursalı Tahir Bey merhum, -aldanarak- bunları 39'a çıkarıyor.

İbrahim Hakkı'nın, esasen bu güne kadar şahsî hayatı, ilmî cephesi ve eserleri üzerinde; yazma, basma kaynakların verdiği bilgiler, ekseriyetle yanlış ve belgesizdir; düzeltilmeye muhtaçtır.

Şimdi bunları birer birer görelim:

Sefine-i Nuh'un 50. sahifesine yazdığı münacat sonunda bakınız ne diyor:

İbrahim Hakkı der ki:

Tarih-i Hicret'in 1168 [1754] salinde, *Divan*'ımız; *İlahiname* inşat ve tertip kılınmıştır.

H. 1170 [M. 1756] salinde kitabımız *Marifetname*, telif olunmuştur.

H. 1174 [M. 1760] salinde mecmuamız *İrfaniye* cem olunmuştur.

H. 1176 [M. 1762] salinde, yine bir mecmuamız olan *İnsaniye* cem edilmiştir.

H. 1178 [M. 1764] salinde, varidat ve ebyatımız *Mecmuatü'l-Meanî* nazm ü cem olunmuştur.

Bu beş kitap, usul-i hamse¹³⁰ bulunmuştur. Ve bunlar Erzurum şehrinde, dört yüz kitaptan alınmıştır.

Badehu¹³¹ Tillo karyesinde, hazret-i şeyh-i azizimin beyt-i şerifinde, H. 1180 [M. 1766] tarihinde mecmuamız *Tuhtetü'l-Kiram*, telif olunmuştur.

H. 1182 [M. 1768] salinde *Nuhbetü'l-Kelam* intihap edilmiştir.

H. 1185 [M. 1771] salinde *Meşariku'l-Yuh*,¹³² iktitaf ve mün-tehap kılınmıştır.

H. 1187 [M. 1773] salinde *Sefine-i Nuh* nizamlı bulunmuştur.

H. 1188 [M. 1774] salinde *Kenzü'l-Fütuh* nazm olunmuştur.

H. 1189 [M. 1775] salinde *Definetü'r-Ruh*, cem ü nazm olunmuştur.

H. 1190 [M. 1776] tarihinde *Ruhu's-Şüruh* intihap olunmuştur.

Yine ol senede *Ülfetü'l-Enam* tasnif edilmiştir.

H. 1191 [M. 1777] salinde; *Urvetü'l-İslam* tertîb olunmuştur.

Yine ol senede; *Heyetü'l-İslam* telif olunmuştur.

Bu mecmualar furu-i aşere¹³³ kılınmıştır. Evvel zikrolunan; usul-i hamse'den bilinmiştir.

¹³⁰ Beş ana kitap.

¹³¹ Bundan sonra.

¹³² Yûh-Yûhâ: Güneşin isimlerinden biridir. Türkçemizde kullanılmıyor. Elifba sırasıyla yazılmış lügat kitaplarında bulunmaz; unutulmuş bir Arapçadır. Eskiler, dua etmek istedikleri kimseye: “Nuh'tan ömürlü, yuhtan (güneşten) nurlu olasin” derlerdi.

¹³³ Tali derecede on kitap.

Bunlardan sonra, bir de tasnif manzumesi okuyoruz:

*Fakîrî der ki; te'lifâtımız on beş kitâb olmuş
Usûlû beş, furû'u adlarıyla on hisâb olmuş*

*Îlâhînâme nazımındır ve nesrim Marifetname
Ve İrfâniye, İnsâniye mecmûa yazup hâme*

*Bu beşten on kitâb aldım ki; cümle lübb-i ma'nâdır
Beşi, ilm-i şerîattir; beşi ilm-i ledünnîdir*

*Adının âhiri "ha" ise ol, ilm-i hakîkattir
Adının âhiri "mim" ise ol, ilm-i şerîattir*

*Kamunun ibtidâsıdır Îlâhînâme irşâdı
Hem olmuş intihâsı Hey'etü'l-İslam'ın irşâdı*

*Bu ikinin âresinde kamusu zikrolunmuştur
O tertîb üzre kim; te'lifî hem öyle bulunmuştur*

*Hemen seksenle doksan bir âresinde bu on evlâd
Beş anadan doğup; olmuş bu Hakkı, anlar ile şâd*

Nesir ve nazım yoluyla buraya kadar verdiği malûmat ve tasniflerin, bir de Arapçası var ki buna da *İnsaniye*'nin sonunda rastlıyoruz. Fazla olarak, faydalandığı kaynakların sayısını bildiriyor. İfade şeklini değiştirmeden Türkçesini veriyoruz:

İlahiname divanımı, H. 1168 [M. 1754] yılında Türkçe olarak tertitledim. Sonra *Marifetname* kitabımı, yine Türkçe diliyle, H. 1170 [M. 1756]'da telif ettim.

Sonra *İrfaniye* mecmuamı, altmış kitaptan, -mensur olarak- üç dil üzerine H. 1174 [M. 1760] yılında topladım.

Sonra *İnsaniye* mecmuamı, yüz kırk kitaptan, -nazım şekliyle- üç dilde, H. 1176 [M. 1762]'da topladım.

Sonra *Mecmuatü'l-Meanî* beyitlerimi, yine üç dil ile H. 1178 [M. 1764] yılında derlemiş oldum.

Bu beş kitap asıllardır ki, ben bunları, o güzel Erzurum bel-desinde, dört yüz kitaptan meydana getirdim. Sonra Tillo karyesine gittim. *Tuhfetü'l-Kiram* mecmuamı; Arap, Fars dilleriyle H. 1180 [M. 1766] yılında, *Mecmuatü'l-Meanî*'den aldım.

Sonra *Nuhbetü'l-Kelam* mecmuamı, *Marifetname* ile yine *Mecmuatü'l-Meanî*'den aldım. Bunu da, üç dil üzerine H. 1182 [M. 1768] yılında yazdım.

Sonra *Meşarıkü'l-Yuh* mecmuamı, H. 1185 [M. 1771] yılında *İnsaniye*'ye dair 100 kitaptan, üç dille seçtim ve derledim.

Sonra *Sefine-i Ruh* mecmuamı, yine üç dilde ve H. 1187 [M. 1773] senesinde *Mecmuatü'l-Meanî*'den çıkardım.

Sonra *Kenzü'l-Fütuh* mecmuamı, Türkçe, Arapça olarak, H. 1188 [M. 1774] yılında, *İrfaniye*'den aldım; ayrıca düzenledim.

Sonra *Definetü'r-Ruh* mecmuamı, keza üç dil üzerinden H. 1189 [M. 1775]'da, tekrar *Mecmuatü'l-Meanî*'den aldım.

Sonra *Ruhu's-Şüruh* mecmuamı, H. 1190 [M. 1776] tarihinde, Türkçe olarak *İlahiname* divanımdan çıkardım.

Sonra *Ülfetü'l-Enam* kitabımı, yine aynı tarihte, *Marifetname*'den aldım. Bunun telifi Arapça oldu.

Urvetü'l-İslam kitabımı da *Marifetname*'den, Türkçe, Arapça olarak, H. 1191 [M. 1777] yılında yazdım.

Yine o yılın içinde *Heyetü'l-İslam* kitabımı yazdım. Bunu da tefsir ve hadis-i şeriflerden ve yine *Marifetname*'den, Arapça olarak meydana getirdim.

Yirmi dört yılda, bizim teliflerimiz, on beş kitaba çıktı. Bunların aslı beş, furuu ondur.

Furuundan beşi ilm-i hakikat hakkında, beşi ilm-i şeriat üzeredir. Ol beş kitap ki, isimlerinin sonu 'ha' harfidir; o, ilm-i hakikattendir.

Ol beş kitap ki, adlarının bitimi 'mim' harfidir; o, ilm-i şeriattandır.

H. 1180 [M. 1766] ile H. 1191 [M. 1777] tarihleri arasında bu on oğul, o beş anadan Tillo köyünde, şeyhim efendim Fakirullah Hazretleri'nin şanlı, şerefli evinde doğdu, Cenab-ı Hakk, şeyhim sultanımdan defalarca razı olsun ve yerini mak'ad-ı sıdk¹³⁴ kılsın.

Telifatımın ilki, *İlahiname*; sonraki: *Heyetü'l-İslam*'dır.

Salam-ı tamm¹³⁵ yaratılmışların en hayırlı ve şerefli Hazret-i Muhammed Mustafa -sallallahu aleyhi ve alihi vesellem- efendimizin, ehl-i beytinin ve ashabının üzerlerine olsun.

Membalar ne diyor? En başta yine Bursalı Tahir Bey.. Memleketin irfanına çok değerli hizmetler etmiş bulunan bu kütüphaneler kurdunu, zühule düşüren sebepler var.

Şeyhimizin müdevvenatı arasında bablara, fasıllara; fasılların da nevilere ayrılarak küçük parçalar, paragraflar hâlinde ve ayrı birer “bend” şeklinde kalan bazı maddeleri yahut mevzuu itibariyle birbiriyle ilgili ufak cüz serilerini¹³⁶ ve bunlar arasında mesela “Huda Rabbim” gibi tek bahsi ihtiva eden bazı manzumeleri, ayrı birer risale ve esercik sanarak İbrahim Hakkı'nın teliflerini 39'a çıkarmıştır.

Göremediğini söylediği üç beş kitabı da, bu hesaba katarsak; bunların sayısı 45'e çıkmış oluyor.

Kısa bilgilerle beraber önümüze serdiği eserler şunlar:

Marifetname, *Divan-ı İlahiyat (İlahiname)*, *Tezkiretü'l-Ehbab*.¹³⁷

Hısnü'l-Ârifin,¹³⁸ *Kelimat-i Fakirullah, İrfaniye*.

¹³⁴ Hak meclisi.

¹³⁵ Olanca selam.

¹³⁶ Fasikülleri.

¹³⁷ Tahir bey merhum, “Hazret-i Hakkı'nın Veysiye'den olduğu, bu eserde yazılıdır” diyor.

¹³⁸ “Hısn”; Arapçada “kale”, “hisar” manasınadır. Siirt müftüsünün *Siirt Tarihi*'nde, “Hüsnü'l-Ârifin” şeklinde yazılması, her hâlde tertip yan-

İrfaniye:

“Men arefe nefsehû, fekad arefe Rabbehû” hadis-i kudsisinin muhtevi olduğu mezamîne dair el-sine-i selase üzere, manzum ve mensur asar-ı müntehabeyi camidir.

İnsaniye:

Esrar-ı tevhîde dair el-sine-i selasedeki en müntehab asar-i manzumeyi camidir.

Lübbü'l-İrfan:

Tasavvufa dair olmak üzere, ricalullahın ekvalini camidir.¹³⁹

Mürşidü'l-Müteehhilin:

Mensur bir eser olup, matbu ve mütedavil olandan başkadır.¹⁴⁰

Tecvîd:

Meşhur “Karabaş Tecvidi” vadisinde, daha müfit, daha vazihdir.¹⁴¹

lışı olmalı. Eserin tamam adı: *Hısnü'l-Ârifin, min Fiteni'z-Zemani fî Külli Ân*'dır (=Her An ve Zaman İçin de Zuhura Gelmiş, Gelecek Fitnelerden Ariflerin Sığındığı ve Sığınacağı Kale Kuvvetinde Bir Kitap). “Yeri, göğü yaradan Allah'a hamdolsun” diye başlar. Buna benzer isimli kitaplardan İmam Cezerî'nin hadise dair *Hısnü'l-Hasin*'i, Müstakimzade'nin nahivden *Hısn-ı Hasin*'i ulema arasında mütedavil olanlardır.

¹³⁹ Bunların üçü de (*İrfaniye, İnsaniye, Lübbü'l-İrfan*), tasavvuf ve ahlaka dair *Marifetname* yolunda birer eser olup, gayesi; insanlara etrafındaki eşyayı, her gün değişen çeşitli manzara ve tecellileri, en sonunda, kendini ve nihayet âlemleri muhit bulunan kudret-i külliyyeyi, Tanrı Teâlâ'nın büyüklüğünü, yeryüzündeki tesir ve tasarruflarını bildirmektir.

¹⁴⁰ Bu isimde matbu ve mütedavil olanların en meşhuru; H. 885 [M.1480]'de vefat eden; Zeyniye tarikatı büyüklerinden İzniklizade Şeyh Mehmed Muhyeddin'in Arapça yazdığı mühim bir kitaptır ki, Müstakimzade, bunu 1169 [1755]'da Türkçeye çevirmiştir.

Nikâhın, evlenmenin, evliliğin hayırlı ve insanî neticelerinden, ana-baba haklarından, aile hukukundan etraflıca bahseder; faideli bilgiler verir.

¹⁴¹ Pek meşhur olan, asırlarca nesilden nesile okutulan; *Karabaş Tecvidi* risalesi, “Karabaş” lakaplı Şeyh Abdurrahman Efendi'nin eseridir. Bu

Müntehabat-ı Manzume:

Kısım-ı azamı Farisî olmak üzere, elsine-i selasedeki tasavvufî manzumatı camidir.

Kût-i Can:

Mürşid-i ekremleri Şeyh İsmail Fakirullah'ın menakıb-ı âlilerini mübeyyindir.¹⁴²

Cilâü'l-Kulub li Mütecellî'l-Matlub:

Bir mukaddime ile on fasıl ve bir hatime üzere mürettep, Türkçe mensur bir eser olup, isminin delaleti olan 1180 [1766] tarihinde telif olunmuştur.¹⁴³

İnsan-ı Kâmil:

Bir mukaddime ile on yedi fasıl üzere mürettep, Türkçe tasavvufî bir eserdir.

Sefînetü'n-Nuh min Varidatî'l-Fütuh:

Telifi 1186 [1772] tarihinde olan bu manzum eser, kırk varide üzere müretteptir.¹⁴⁴

zat, 940 [1533]'te göçtü. İstanbul'da, kendi ismiyle bilinen; Karagüm-rük, Karabaş Mahallesi cami ve tekkesinin mihrabı önünde yatıyor; taşında tarih yoktur.

Eser evvela 1251 [1835]'de bastırılmıştır. Sonra Hamza Miskin'in *Tecvid-i Edâiye* isimli aynı mevzuda yazılmış kitabıyla birlikte yeniden tabedilmiştir. 1308 [1892], 1315 [1899] yıllarında tekrar yayınlandı-ğını görüyoruz. *Virdü'l-Müfid* adında, bastırılmış bir de şerhi var.

¹⁴² İbrahim Hakkı'nın, yine Fakirullah hakkında *Kitabü's-Şemâil* isimli Arapça bir eseri daha var. Fakat bu risalenin bazı eserlerde: "Kuvvet-i Can" şeklinde yazılmış olduğunu görüyoruz. Bu yanlıştır. Zira "Kût", Arapçada "yiyecek", "gıda" demektir. "Ölmeyecek kadar yiyecek" manasına "kût-i lâyetmût" terkinde görüldüğü gibi... *Keşfü'z-Zunun Zeyli*'nde, (s. 245) bu eser için: "*Mesnevî-i Şerif*'ten seçilmiştir" deniliyor. İkinci cildin yazma eserler kısmında göreceğimiz *Tezkiretü'l-Ehsab fî Menakibi Kutbi'l-Aktab* risalesi de aynı mevzuda yazılmıştır. Fakirullah Hazretleri'nin menkıbelerinden ve hâl tercümelerinden bahseder.

¹⁴³ İbrahim Hakkı'nın kendi fihristinde gördüğümüze göre; 1180/1766'da yazdığı bu eser değil; *Tuhfetü'l-Kirâm* mecmuasıdır.

¹⁴⁴ İbrahim Hakkı, bu kitabı 1187 [1773] yılında, *Mecmuatü'l-Meanî*'den seçtiğini söylüyor. Müellif, "size belli" manasına; "Lenâ zâhir" sözünü,

Mecmua-i Mekâtib:

Kısm-ı azamı, Arabî olmak üzere muhibbanına gönderdiği mekâtib-i ârifanedir.¹⁴⁵

Nuş-i Can:

Mahdumu Fehim Efendi'ye hitaben yazdığı manzume-i tasavvufiyedir.¹⁴⁶

Razname:

Bazı ihvanına gönderdiği ahlak ve tasavvuftan bahis Türkçe bir risaledir.¹⁴⁷

Kitab-i Âlem:

Tasavvufî risale-i Arabiyedir.

Kenzü'l-Fütuh:

Tasavvuf ve ahlaka dair bir manzumedir.¹⁴⁸

Urvetü'l-İslam:

Bir mukaddime, on beş bap ve bir hatime üzere mürettep Arabiyü'l-ibare bir eserdir.¹⁴⁹

kitabın telifine tarih düşürmüştür. Eser, manzumdur; Türkçedir.

¹⁴⁵ Yakınlarına, sevdiklerine gönderdiği bu mektuplar, talim ve telkin maksadıyla yazılmıştır: Dinî ve ahlakî mahiyettedir. Tarikat terbiyesi icaplarını öğretir. Fakat Tahir Bey'in yazdığı gibi bir mecmua içinde toplanmamıştır; dağınıktır. *Marifetname*'nin sonunda, *İlahiname*'nin üçüncü kısmında, yazma eserlerinin birkaçında ve Erzurum'da -ailesi erkânı başta gelmek üzere- muhtelif ellerde ve evlerde ziyaret ettiği-miz bu mektupların, Türkçe ve Arapça metinlerini, kitabımızın ikinci cildinde göreceğiz.

¹⁴⁶ Büyük oğlu İsmail Fehim Efendi'ye gönderdiği manzum bir mektuptur; yazma eserlerinden *Sefine-i Nuh*'un içine alınmıştır. Ayrı bir eser değildir.

¹⁴⁷ Yine *Sefine-i Nuh*'un, içinde görülen üç tasavvufî mektubun üçüncüsüdür; Türkçedir; ihvana gönderilmek üzere yazılmıştır. Ayrı risale sayılmaz.

¹⁴⁸ H. 1188 [M. 1774]'de yazılan bu eser, *İrfaniye*'den alınmıştır. Türkçe ve Arapça altı yüz beyti ihtiva ediyor.

¹⁴⁹ *Marifetname*'den alınmıştır; Türkçe olan kısımları da vardır.

Tertibü'l-Ulum:

İlm-i delâlet, icmal-i âlet, *Kur'an* ü hatt, fıkıh ü lügat ve tarif,¹⁵⁰ nahiv, nazm, adap, meanî, beyan gibi ulumdan bahis manzum bir eserdir.¹⁵¹

Vuslatname:

On esastan bahis Türkçe manzum bir eserdir.

Şükürname:

Türkçe bir manzumedir.

İkbalname:

Türkçe manzum risale-i ahlakiyedir.

İlahiname:

Türkçe manzum risale-i ahlakiyedir.¹⁵²

Manzume-i Avamil.

A'mal-i Felekiyye:

Bir Rub'i'l-Müceyyeb, bir mukaddime, yirmi baktır.¹⁵³

¹⁵⁰ İzah, açıklama.

¹⁵¹ Hazret-i Hakkı'nın ilk manzum eseridir; *Divan'*dan öncedir, H. 1165 [M. 1751]'de yazılmıştır. On iki baba ayrılmış, her babın içindeki bahisler, yüz yirmi beş beyte taksim ve tanzim olunmuştur. "Müstef'ilâtün, müstef'ilâtün" vezniyledir. Tanzimat'tan önceye kadar devam etmiş ilimler tasnifi ananesinin, son manzum vesikalarından biri oluyor.

¹⁵² *Divan'*ın içinde ayrı bir parçadır. Başlı başına müstakil eser değildir. *Nefyü'l-Vücd'*un ikinci faslını teşkil eden *İsbatü'l-Vücd'*un içinde, ayrı bir manzumedir. "Tevhidü'l-Hakkı" başlığını taşıyor. Hazret-i Hakkı burada, "Fakir" mahlasını kullanmaktadır.

¹⁵³ Hazret-i Hakkı'nın yalnız kendi fihristinde gördüğümüz bu eserin, diğer adı; *Rub'u'l-Müceyyebi'l-Âfak'* dir. Ufukları ölçmeye, gölgede vakti tayin etmeye, saatleri ayarlamak işine yarayan tahtadan bir âletin, kullanışına dair fennî bilgiler verir: astronomiye aittir. "Rub'i'l-Müceyyeb" e Türkçede "ceyb tahtası" derler. Dairenin dörtte biri şeklinde kesilmiş ve üzeri birçok bölümlere ayrılmıştır. Rubu tahtası, bundan bozma olarak "Urub tahtası" da deniliyor.

İstihrac-ı A'mal-i Felekiyye:

Oğluna hitaben yazılmış bir manzûme-i fenniyyedir.

Lügatçe:

Elsine-i selase lüğatini mübeyyindir.¹⁵⁴

Kavaid-i Fürsiyye:

Bir mukaddime, dört bab, bir hatimedir.¹⁵⁵

Risale-i Mir'at-i Kevneyn:

Meşayıhten Mustafa Fanî Efendi'ye hitaben yazılmış bir manzume-i Arabiye olup, ehl-i bâtın ile ehl-i zâhirin ahvalini muarriktir.¹⁵⁶

Ediyye-i Measure.

*Süluk-i Nakşibendî.*¹⁵⁷

Bir mukaddime, yirmi bap ve bir hâtmeden ibaret bulunan bu eseri, Hazret-i Hakkı'nın neslinden Şeyh Hacı Şakir Efendi merhum, H. 1269 [M. 1852]'de bir kısmını yazmış ise de hepsini bitirememiştir. Erzurum Cennetzade Kütüphanesi'nin yazma eserler fihristinde bu kitabın altı baptan ibaret gösterilmesi, bir yanlışlık eseri olacak.

¹⁵⁴ Daha ziyade Farsçaya aittir; az kullanılan yüze yakın Farsça lügatlerin Türkçe-Arapça karşılıklarını verir.

¹⁵⁵ Fârisî "Avamil" manzumesi şeklinde tertiplenmiştir. Arapçada "Nahiv" cümlesinin birinci kitabı olan *Avamil*'i, yirmi üç beyitle Farsçaya çevirmiştir ki, Hazret-i Hakkı'nın Türkçe-Arapçada olduğu gibi, Fars dili ve lügatleri üzerinde de büyük kudret ve ihtisasa sahip bulunduğunu gösterir. "Beş anadan doğma fûru eserler" arasında küçük bir yer tutmasına rağmen, dil ve gramer bakımından özlü ve kıymetlidir.

¹⁵⁶ Tillo'daki türbede yatan Şeyh Mustafa Fanî Efendi, Fakirullah Hazretleri'nin torunu ve Şeyh Abdülkadir-i Sanî'nin oğludur. Hazret-i Hakkı'nın kayınbiraderi oluyor. H. 1212 [M. 1797] tarihinde vefat etlemiştir.

¹⁵⁷ Asıl adı *Risale fi Beyanı Tariki'n-Nakşibendiye* olan bu eserin, H. 1206 [M. 1791] tarihinde yazılmış, bir nüshasını, Fatih Ali Emîrî Pertev Paşa kitapları arasında gördüm. 620 numarada kayıtlı bir yazma mecmua'nın içinde beş sahifelik yer tutuyor (s. 147-152). *Marifetname*'nin beşinci faslında gördüğümüz iki yüz kitabın "cevahir-i esrar"ından seçilerek yazılan; "üçüncü fenn"in içinde, yine bu tarikatın usul ve erkânına dair başka bilgiler verilmiştir. H. 1284 [M. 1867] baskısı, s. 508-510.

Tuhfetü'l-Kiram.

Nuhbetü'l-Kelam.

*Ülfetü'l-Enam.*¹⁵⁸

Heyetü'l-İslamiye:

On sekiz tefsir ve üç yüz hadis-i şeriften iktibas edilmek şartıyla telif olunduğu, mukaddimesinde mezkûr olup, yirmi bap ve bir hatime üzere müretteptir.¹⁵⁹

Mecmuatü'l-Vahdaniye fî Marifeti'n-Nefsi'r-Rabbaniye:

Ümmehat-i kütüb-i sofîyeden, elli sekiz kitaptan intihap olunmuş bir mecmua-yı kıymetdar olup; H. 1184 [1770]'de cem ü tertip edilmiştir.¹⁶⁰

Tahir Bey'le beraber bizim de henüz göremediğimiz yedi ciltten ibaret *Lübbü'l-Kütüb*,¹⁶¹ *Nefyü'l-Vücut* gibi fer'î eser-

¹⁵⁸ Tahir Bey, "Manzur-ı âcizi olmamıştır; fakat tercüme-i hâllerini mübeyyin eserlerinde mezkûrdur" diyerek bu eserleri görmediğini söylüyor.
¹⁵⁹ İbrahim Hakkı Hazretleri'nin verdiği isim: *Heyetü'l-İslam*'dır. Yine kendilerinden öğrendiğimize göre; tefsir ve hadis-i şeriflerden alınmakla beraber, bir kısmı *Marifetname*'nin içinden çıkarılmıştır; Arapçadır. H. 1191 [M. 1777] yılında meydana getirildi.

¹⁶⁰ Tasavvufa dair elli dokuz bahsi ihtiva eden Arapça bir eserdir. İlk kısımları, *Kur'an-ı Kerim* ve hadis-i şeriflerden alınmıştır. *İrfaniye* başlığı altında ayrılan diğer kısımlar, İmam Ali'nin sözleriyle başlar. Sırasıyla Abdülkadir-i Geylanî'den itibaren büyük sofilerin, evliyaullahın kelimat-ı kudsiyesinden (mübarek kelimeler ve nasihatlerinden) seçilmiştir. Elli dokuz kitabın özüdür. Fakat cem ü tertibi, H. 1184 [M. 1770]'de değil, H. 1174 [M. 1760] yılında olmuştur. Kitabın sonunda kendisi de bildiriyor:

Çü bin yüz yetmiş ü dörtde bunun cem'i temâm oldu.

¹⁶¹ Tasavvufa dair yedi büyük ciltten meydana gelmiş himmetli bir antolojidir. Arapça, Farsça yüz elli kitabın özünden çıkarılmıştır. İçinde kendi sanihâtını da buluyoruz. Manzum kısımlar, Mesnevî tarzında yazılmış ve bol örnekler verilmiştir. Hazret-i Hakkı, bu kitaba üç isim vermiş: *Lübbü'l-Ulum*, *Lübbü'l-Lübb*, *Sırru's-Sırr*. Müellifin memleketinde ise "Lübler" deniliyor. Eseri, *Lübbü'l-İrfan* ismiyle yazmış bulunan Tahir Bey merhum, bu kitap için, "Ricalullahın akvalini (=sözlerini) camidir" diyor. Eser sahibinin fihristinde göremiyoruz.

lerden başka; aslı teşkil ettiği hâlde yine hesaba katılmayan *Mecmuatü'l-Meanî*¹⁶² ile fûrua dair *Meşariku'l-Yuh, Definetü'r-Ruh*¹⁶³ ve *Ruhu's-Şürûh*¹⁶⁴ adındaki kitaplar da sayıya eklenirse toplamı, kırkı geçiyor. Bunların incelenmesini, kitabımızın ikinci cildindeki yazma eserler kısmına bırakıyoruz.

Yukarıda arz etmiş olduğumuz gibi bu çok değerli kitabiyat üstadını yanıltan şey, çoğu yazma olan bu kitapların içinde görülen fasıl veya bendleri, müstakil birer risale sanmış olmasıdır.

Nitekim merhum İbrahim Alaaddin Gövsa da evvela *Meşhur Adamlar*'ında, sonra onun kısaltılmışı olan *Türk Meşhurları*'nda, aynı zühule düşer; "Sayısı otuz yediyi bulan eserleri..." demek suretiyle Tahir Bey'in yanlışını, -küçük bir farkla- tekrar ediyor.

¹⁶² Erzurum'da yazılmış, Tillo'da tamamlanmış beş ana eserin beşincisidir. Türkçe, Arapça ve Farsça olarak üç dilden meydana getirilmiştir, manzumdur. Müellifin kendisi: "varıdat ve ebyatımız" diye bahseder. 1178 [1764] tarihinde tamamlandığını biliyoruz. Tahir Bey'le beraber bizim de henüz görmediğimiz eserler arasında bulunuyor.

¹⁶³ Tasavvuf mevzuuna ait olup on fasıl, iki hatimeden terekkep ediyor. Mukaddimesi Arapça yazılmıştır. Tahir Bey merhum, "İsminin delâleti olan; H. 1180 [M. 1766] tarihinde telif edilmiştir" diyor da bu tarihte yazılan *Define* değil, *Tuhfe*'dir ve Şeyh Fakirullah hazretlerinin Tillo karyesindeki beyt-i şerifinde tahrir olunmuştur.

¹⁶⁴ Sarf'dan *Maksud*'un şerhi olan meşhur bir eser de aynı ismi taşıyor. H. 1061 [M. 1650] tarihinde vefat eden Tireli Aysî Mehmed Efendi tarafından telif olunmuştur. *Keşfü'z-Zunun Zeyli*'nde (s. 585) müellifin, "Sebrevî İsâ" şeklinde gösterilmesi yanlıştır. *Kâmus* Mütercimi Ahmed Asım Efendi'ye edebiyat dersleri okutan ve onu İstanbul'a gönderen Kilis'in büyük âlim ve şairlerinden Mustafa Medhî Efendi (Vefatı: H. 1213/M. 1798) de *Pend-i Attar*'a mufassal bir şerh yazmış, adını *Rûhu's-Şürûh* koymuştur. Kürtlerin bir taarruzunda eserini yitirmiş olmasından dolayı, "Neyleyim Ruh-i Şürûh'um gitti!" diye içinin acısını ilan eylemişti.

İstanbul kütüphanelerinde birkaç nüshası görülen *Rûhu's-Şürûh*'u felaketten sonra, ikinci defa yazmıştır; fakat *Divan*'ını toplayamamış. *Feraiz*'den *Siraciye* üzerine yazılmış bir şerhin ismi de *Rûhu's-Şürûh*'tur.

Sayın Siirt Müftüsü Ömer Atalay da Tahir Bey merhumun tuttuğu yoldan ayrılmamıştır.

Dördüncü bölümde; Siirt'te yetişen âlimlerin hâl tercemelerinden bahsederken; İbrahim Hakkı'nın eserleri arasında gördüğü, mesela *Vasiyetname*, *Manzum Mektuplar* gibi, kitap metni dışında kalan ek parçaları, müstakil kitap veya kitapçık sayarak fihristine ilave etmiştir.

Fazla olarak Tahir Bey'de görmediklerimiz de yazılmış. Mesela İbrahim Hakkı'nın, fihristte bahsetmediği, *Süluk-i Tarik-i Fena*, *Mahremü'l-Esrar*,¹⁶⁵ *Tevhidü's-Sıfat*, *Şerhü'l-Basita*, *Tuhfetü'l-Uşşak*, *Asa-Musa*¹⁶⁶ *Evzan ve Gazeliyatü's-Şirazi fî Etvari Işk-ı Hakikî ve'l-Mecazî* gibi, başka yerde rastlamadığımız kitap isimlerine, yine bu fihristte tesadüf ediyoruz.

Erzurumlu allâme, her biri birer âlem olan eserlerinin en küçüğünü, en önemsiz gördüğünü meydana getirmek için bile otuz, kırk kitaba başvurmuştur.

Osmanlılar çağında yetişmiş Türk bilginlerinin başta gelenlerinden biri olan İbrahim Hakkı'nın, bizce en büyük değeri, dikkat olunacak en mühim tarafı şudur:

İslam dininin, Türkler elinde yerleşip geliştiği ve yayıldığı günlerden beri hemen bütün bilgi adamları kitaplarını daima Arapça, keza birçok şairler de divan veya divançelerini Farsça yazıyorlardı. Sebebi şu idi: İlmi, sadece havas zümresine¹⁶⁷ mahsus bir şey sanmışlardı. Bundan dolayıdır ki, kütüphanelerimizde her ilimden mevcut kitapların yarısından fazlasını Arapça, Farsça dilleriyle yazılmış eserler teşkil etmektedir. Buna karşılık Türkçe kitaplar pek azdır. İstanbul'da yetişen Kâtip Çelebi bile, -yukarıda arz olunduğu gibi- en önemli verimlerini, -bu da bir kudret olmakla beraber- ister istemez Arapça yazmıştı.

¹⁶⁵ *Sefîne*'nin içinde, Mesnevî tarzında yazılmış tasavvufî manzumedir.

¹⁶⁶ Belki *Asâ-yı Musa*.

¹⁶⁷ Yüksek tabakaya.

Bunlara karşılık İbrahim Hakkı adında sade ve sakin Türk sofisi, bu halkçı ve cemiyetçi adam, rahmetli M. Turhan Tan'ın¹⁶⁸ da dediği gibi: “İlmî yazıların Türkçe ile de vücuda getirilebileceğini düşünenlerden ve öz dil sevgisini, fasit ananelerden üstün tutanlardan...” biri oldu.¹⁶⁹

İbrahim Hakkı, her fırsatta maşeri vicdana seslenen, ilahî, ahlakî ve terbiyevî eserleriyle, yüksek bir âlim-i Rabbanî; mantıkçı, filozof kafasıyla da dünya çapında, dünya üstünde bir düşünür olduğu hâlde ne sözlerinde, ne yazılarında halktan, halkçılıktan ayrılmadı. Şiir ve manzumelerinin büyük bir kısmını, nasıl ki tertemiz, özentisiz, yerli bir halk Türkçesiyle meydana getirdiyse; büyük değer ve fikir taşıyan eserlerinin çoğunu, yine böyle her Türk münevverinin, hatta bir kısım okuryazarın kolaylıkla anlayabileceği şekilde, memleket Türkçesiyle yazdı.

İşte hatıra gelenlerden birkaçı: Rastgele kalemine takıp kitabına mâl ettikleri arasında, mesela; “koçmak, bocalmak, oturmak, suvarmak, kapsatma,¹⁷⁰ sürçmek, seğırtmek, iletmek, yitmek, yitirmek, depremek, yönelmek, dincelmek, yas tutmak, yumak¹⁷¹ ve yorumlamak” gibi arada bir kullanılan mastarlardan başka; “Güz, köz, deprem, bulak, burçak, kırkık,¹⁷² güleş, tanış,

¹⁶⁸ Son neslin kıymetli tarihçisi M. Turhan Tan'ın asıl ismi Mehmed Samih Fethi idi. Sivas eşrafından, hayırlar sahibi Selman Bey'in torunlarından. Yine Selman Bey'in torunlarından Damat Süleyman Paşazade Seyyid Küçük Ahmed Paşa'nın beş oğlundan biri olan; Vezir Alaüddin Paşa, H. 1218 [M. 1803] ve H. 1222 [1807] tarihlerinde, iki defa Erzurum valiliğinde bulundu. Bu sebeple Turhan Tan, ilk şiirlerini, “Alaüddin Paşazade Samih Fethi” imzasıyla yayınladı. Tarihî yazılarında ise oğlunun adı olan “M. Turhan Tan”ı, kendisine isim yaptı ve bununla daha çok tanındı. *Servet-i Fünun*'da gördüğümüz Bedreddin Mümtaz, Halil Rüşdü müstear isimleri de onundur. Önceleri Üsküp Sultanisi (lise) edebiyat muallimliğinde; Akşehir, Çorum. Kayseri ve Üsküdar mutasarrıflıklarında bulundu. Tarihî, edebî otuza yakın faydeli eserler verdi. 1939 senesi sonlarında, İstanbul'da vefat eyledi. Değerli insandı. *Hayat Ansiklopedisi*, c. 5, s. 2114.

¹⁷⁰ İçine alma, ihtiva.

¹⁷¹ Yıkamak.

¹⁷² Kulak kıkırdağı.

tanışık, çermik, mercek, terak, otlak, zibil yoluncul, bunceleğin, sencileğin, imdi, aşkı,”¹⁷³ nihayet bu gün de kullanılan “Bay” nevinden kelimeler, “bilgil, kılğıl, vazget”¹⁷⁴ şeklinde tabir ve terkipler, “Netmişse güzel etmiş - ezel etmiş” gibi gerçekten güzel sözler...

Yine mesela; “Az ye, az uyu, az iç” gibi köylü şivesiyle, ana diliyle verilen öğütler... Keza; “Çörçöp gibidir dil harminde” mısrasında okuduğumuz: “Çörçöp” benzeri çerden, çöpten sayılan ve zamanında hoş görülmeven, bu sebeple de ilim dilinde tutulmayan; rağbet, revaç bulmamış olması dolayısıyla da, zamanın eser veren yazarları, aydınları tarafından kullanılması ayıplanan birçok eski kelimeleri, unutulmuş sözleri, kalemine dolayıp seve seve kullandığını; birkaçını da “bıkr-i mazmun” hâlinde nazma geçirmiş olduğunu görüyoruz.

Fikir yaymak ve anlatmak için bu türlü yazmanın lüzumuna, uyanık kafası ile herkesten fazla inanan büyük Erzurumlu, aşırı bir mistisizme kaçmamak şartıyla İslam’da tasavvuf ahlak ve irfanının yüksekliğini, derinliğini göstermek için kaleme aldığı *İnsan-ı Kâmil* isimli değerli, önemli eserinde, bu kâmil insanın cümleden a’lâ ve müstesna şahsiyetini, onun benzersiz üstün karakterini, ince ruhunu, insanlığa örnek olacak taraflarıyla belirtmeye çalışırken; şu tarif ve tavsiyelerde bulunur:

Kendüye inam olunan meariften, halka da ifade ve ifada eyler.¹⁷⁵
Herkeselazım olan hikmeti, sailin¹⁷⁶ fehmince söyler. Ve bu insan-ı kâmilin nâs ile muamelesinde âdet ve şiarı budur ki; herkesle akl ü izanı kadar mükâleme ve haddi kadar muamele ede... Dünya ve ahiret ehlinde her sınıfın mizac ü meşrebiyle ihtilat edip;¹⁷⁷ daima mülâyim ve muvafık söyler.¹⁷⁸

¹⁷³ Açku.

¹⁷⁴ Vazgele.

¹⁷⁵ Feyiz verir, faydalandırır.

¹⁷⁶ Soranın.

¹⁷⁷ Huyuna, suyuna göre.

¹⁷⁸ Herkesin anlayacağı dille konuşur.

Fakat bu idealist adam, âleme verdiği öğütleri, kuru laftan ibaret bırakmıyor. Gaye edindiği davasını, bizzat gerçekleştirmiştir.

Zamanın bütün yazarları, bilginleri durmadan yabancı dil kullandıkları, Arapça-Farsça yazdıkları hâlde; kendisi, bu dilleri bütün icaplarıyla gayet iyi bilmesine rağmen, onların gidişine ve zamanın modasına uymadığı görülür.

Yakın bir geçmişe kadar Batı'da Latincenin, doğuda kısmen Arapça, kısmen Farsçanın ilim ve edebiyat dili sayılmasından, Şeyh'in de çaresiz kalarak Arapça, Acemce yazdıkları varsa da, bu Arapçalar, dinî, ilahî eserlerine aittir.

Ve kolay okunur, kolay anlaşılır, alışılmış, Türkçede yerleşmiş eski Osmanlı Arapçasıyla kaleme alınmıştır. Esasen bu iki, üç parça eserin aslı da, yine Türkçedir. Kendisinin en çok tanınmış, baş eseri olan *Marifetname*'den alınmıştır.

İbrahim Hakkı, güzel Türk dilini ve onun "hars" dediğimiz manevî varlığını, hatta doğup büyüdüğü Orta Anadolu lehçe ve şivesini, candan benimsemiş; buna gerçekten önem vermiştir. Onu, kendi asaletiyle yaymak, başka dillerden hiç de geri kalmayan üstünlüğünü var kuvvetiyle dünyaya tanıtmak için; -Nevaî'nin yaptığı gibi- elinde eşsiz büyüklü kalemi, koltuğunda ölümsüz kıymetli eserleri, belki de tek başına seferber oldu.

Şeyhimizin verdiği mahsuller, aşağı yukarı iki yüz elli yıl önce yazılmış olmasına rağmen hâlâ bütün dünya için yepyeni, taptazedir. Çünkü bu eserlerde hakikaten dünya durdukça değişmeyecek, yeryüzünde her bilgi kolunu yakından ilgilendirecek birçok esaslar, kök bilgiler, belirtilmiştir. Zaten İbrahim Hakkı'nın büyüklüğünü yapan taraf da budur. İnsanlığı ve insan psikolojisini, bu kadar iyi tanımış; bu derece derinden derine incelemiş olan büyük Erzurumlu, elbette ki, unutulmayacak, ölmeyecektir.

İşte böyle daima ayakta, başı yukarıda, canlı ve imanlı bir eser yaratabilmek, gelecek nesillere örnek olacak, kendi tabiriyle “ölmez bir oğul” bırakabilmek için yollar da gösterir.

Tertibü'l-Ulum'un birinci babında, sahibini hayırla yad ettirecek bir kitabın, “sabit, sahih”¹⁷⁹ ve “tok” dille yazılmasını söyler.

Şeyhimiz, “ilim” denilen sosyal servetin, fertlerden, hatta sahibinden ziyade umuma, maşeri vicdan ve idrake ait olduğunu bildiği için; onun “saklı tutulmasını” istemez.

Onu ebediliğe mal etmek, yaymak, tanıtmak ve unutulmaması için de “şakirt okutmak” suretiyle “neşr-i maarif”¹⁸⁰ yapılması lazım geldiğini, sözlerine ilave eyler. Bu hayırlı işin güzel neticesi, “Sevabın faidesi hep senindir” der. Bu şekilde sözünü dinleyenlerin şevkini, neşesini arttırır:

*Sâbit, sahîh, tok yaz, kitâbın;
Ölmez oğuldur kalsun sevâbın.
Sen ilmi saklı hiç tutmayasın;
Şâkird okut kim; unutmayasın.*

İlmin ve malûmun daima en doğru ve orijinal taraflarıyla uğraşan bu büyük mefkûre adamını, kendi çağındaki meslektaşlarından ayıran ve yükselten hususiyetlerin başta gelenlerinden biri, her şeyden önce yeni, sade ve açık üslubu ve bununla yaptığı irfan inkılabı olduğu gibi, bir bariz üstünlüğü de ilmin münhasıran fertlerde kalmasını kâfi görmeyerek onu, cemiyete yaymak isteyen düşünce ve çalışmalarıdır.

Şimdi, başta gelen eserlerinden bastırılmış olanlarına,¹⁸¹ bir nazar gezdirelim:

En önce *Marifetname* bittabi...

¹⁷⁹ Essah.

¹⁸⁰ Kültür yayımı.

¹⁸¹ Yazma eserlerin incelenme, kitabın ikinci cildine bırakılmıştır.

Marifetname

*Mâ'rifetnâme-i Hakkı'dır bu;
Mâ'rifetnâme'de bil Rabbini Hû!*

İbrahim Hakki hazretlerinin, üzerinde en çok durulması ve incelenmesi lazım gelen eşher asarındandır.¹⁸² Herkesin, hepimizin bildiği, bellediği mübarek bir kitap... Sonra göreceğimiz *Sefine-i Nuh*'un içinde, kendisi der ki:

"İlahiname nazımımdır ve nesrim Marifetname."

Şu hâlde *Marifetname*'nin özünü ve kökünü, nesir kısımları teşkil etmektedir. Manzumeler ise kısmen *İlahiname*'den alınmış; kısmen de büyük sofilerin eserlerinden icaba göre seçilerek nakledilmiştir.

Zaten biliyoruz ki, daha önce bastırılmış olan *İlahiname*, müellifin *Marifetname*'ye giren veya girmeyen şiir ve manzumelerinin divan tertibinde bir araya getirilmiş şeklindedir.

Yazma eserlerinin çoğunda göreceğimiz: "Nefsini bilen, Allah'ını bilir" mealindeki; "*Men arefe nefsehû; fekad arefe rabbehû*" kudsî hadisinden mülhem olarak; başta dinî, ilahî, tasavvufî, sonra felsefî, fennî, daha sonra, ahlâk ve içtimaiyata dair beşerî, maşerî mevzuların inceliklerini, derinliklerini,

¹⁸² En çok tanınmış, tutulmuş olanıdır.

kendilerine ait özellikleriyle bildirmek, açıklamak, icap ve ilcalarını birer birer öğretmek; neticede insanı, insanlığı, telkin, terbiye ve irşat yollarıyla gıpta edilecek bir kemale ulaştırmak ve buna inandırmak... İşte kitabın hemen bütün gayesi ve neticesi, bunlarla başlıyor, bunlarla bitiyor.

Marifetname, hakikaten marifetullah kitabı... İsmiinin sahibi bir eser... “Marifet-i tamme”yi, her manasıyla içinde derlemiş, demetlemiştir.

Derinden derine meşgul olduğu Rabbanî felsefe konularıyla ilgili ilahî edebiyattan ve onun insan ruhunda bıraktığı tesirlerinden, ayrıca hikmet ve kelam meselelerinden, zamanının önemli konularından olduğu hâlde yeter derecede işlenmeyen “felekiyat” (=kozmozğrafya)¹⁸³ kanun ve sistemleri üzerinde uzun uzadıya yaptığı tahlil ve izahlardan başka “çar unsur” da denilen “anasır-ı erbaa”dan¹⁸⁴ ve yine bunlardan çıkan “mevalid-i selase-i mürekkebe”den,¹⁸⁵ “aba-i ulviye-heft aba” yahut “seba-i seyyare” isimleri verilen gezici yedi yıldızdan,¹⁸⁶ ayrıca, “nüh felek”ten,¹⁸⁷ “felek-i-azam”dan, “felek-i-evvel”den ve “illet-i gaiyye-i her dü cihan”¹⁸⁸ bilinen Hazret-i İnsan’dan, onun da ayrı bir âlem olan bedeninden, bu bedenin terkip ve teşekkülünden, yine bunlarla ilgili hülasa ve neticelerden, daha nice nice avalimden,¹⁸⁹ yine bahse lüzum görerek ele aldığı zahit ve avamın bir kuru âdet olan irfansız ibadetinden, buna karşılık ârifin tefekküründen ve bunların ayrılış noktalarından, yetmiş yıllık ibadet yerine bir dem “didar” görme iştiyakından, neticesi olan Hakk’la sohbetten, bu münasebetle âşığın cezbisinden, vecdinden, çok bağlı bulunduğu tarikat

¹⁸³ Astronomi.

¹⁸⁴ Kâinatta dört esas madde: Su, hava, toprak, ateş.

¹⁸⁵ Nebat, hayvan ve madenler.

¹⁸⁶ Zühre, Zühal, Müşteri, Neptün, Utarid, Merih ve arz.

¹⁸⁷ Dokuz felek.

¹⁸⁸ İki âlemin vücuduna bais ve sebep.

¹⁸⁹ Âlemlerden.

sadakatinden, “teslimiyet”in sırrından ve ilahî aşktan, hatta birer birer öğretmeye çalıştığı muaşeret kaidelerinden... Bunların hepsinden bir an için vazgeçelim, sohbet eder gibi söylediği, bir kısmı lirik, mistik, birçoğu da didaktik mahiyette olan şiir ve manzumelerinin; anlatma ve aydınlatma yolu; bilhassa öğretme üslubu, hele şive, neşe ve eda bakımından ayrı ayrı değeri, orijinal manada kıymet ve hususiyetleri var.

Fennî, ilmî bir yığın problemi, paragraflar hâlinde, mukadder cevaplarıyla beraber içinde toplayan, açıklayan bu marifetler kitabı, kendine has bir tasnif¹⁹⁰ yapmıştır.

Her faslın başında, küçücük “sername”ler¹⁹¹ şeklinde: “Ey aziz malum ola ki...” veya “olsun ki...”, “Ehl-i hikmet, ehl-i hey’et, ittifakla demişlerdir ki...” yahut “Ehl-i heyet-i atika veya cedide demişlerdir ki...”, “Ulema-yı fenn-i kadime demişlerdir ki... Felasifeden, ehl-i heyetten, mesela, Nasır-ı Tusî ve ondan mukaddem¹⁹² gelen ehl-i hikmet, ehl-i felsefe, ehl-i kelim, -bilmümle kıyas üzere- demişlerdir ki...”

Keza, “Ehl-i nücum, ehl-i fûnun -veya- tabiiyyun demişlerdir ki...”, “Ehl-i hesap, ehl-i hendese demişlerdir ki...”, “Ehl-i teşrih, ehl-i tıbb ve bazı hükema, -yine- ittifakla demişlerdir ki...”, “Ehl-i edeb, ehl-i irfan, ehl-i dil, demişlerdir ki...”

“Siyyema¹⁹³ “Ehlullah-ı kirâm ve piran-ı izam hazeratı¹⁹⁴ emrederler ki...”

“Ehl-i vahdet, ehl-i halvet, ehl-i uzlet” veya “Ehl-i biat ve tarikat demişlerdir ki...” diyerek söze başlar ve hemen altında şu veya bu meselenin, “Bu kadar nevi ile ahvalin, hakikatin beyan ve ayan eder”¹⁹⁵ tarzında, mevzuu ortaya koyan bir

¹⁹⁰ Ayırma ve sıralama usulü.

¹⁹¹ Başlık.

¹⁹² Evvelce.

¹⁹³ Bahusus, hele hele.

¹⁹⁴ Allah’a ehil olmuş erenler, evliyalar.

¹⁹⁵ İçini, özünü bildirir, açıklar.

ifade şekliyle, çeşitli yerlerden ve yollardan haberler getirir; bir o kadar malumat taşır. Fakat verdiği bilgilerin hiçbirini kendisine mal etmeyi istemez. Ara yerden çıkmış ve sıyrılmış gibidir. Gördüğü tasavvuf terbiyesi, erenler ahlakı, onu; bu hâl ve bu kemal ile yoğurmuştur. Oldum olasıya böyledir. Onun için, pek tabii; böyle yazacak, böyle konuşacaktır.

Bu tatlı hitaplar, haberler altında görüyoruz ki, türlü fenleri inceliyor. Çetin konuları, memleketi diliyle “möhkem” şekilde halle çalışıyor.

Hususiyle İslam’ın, insanlığın ana mevzularından birini teşkil eden ahlak ve itikat bahislerini, bunu takip eden “marifetü’n-nefs”e¹⁹⁶ dayanan hikmet ve hakikat davalarını, bunların neticesinde beklenen ilahî marifeti, Allah’a giden insanlık yollarını prensip hâlinde kafalara, gönüllere, hatta durgun zihinlere yerleştirmek emelindedir. En büyük arzusu, budur. Bunları sağlamak, çekici bir dille cemiyete aşılacak, seville seville dinletebilmek için de seçtiği manzum parçaları, bu sebeple “şevahid” yerine kullanmıştır.

Kolay öğrenilmesini, hatta kendi yurdunda âdet olduğu üzere bir kısmının ezberlenmesini kolaylaştırmak için; böyle her faslın, her nev’in sonunda, o bahsin veya babın mevzuunun özünü, kısaca nazma da çekmiştir.

Bu güzel buluşuyla, okuyanın dimağını yormadan okutabilmek, okuturken de, artan bir zevkle sürüklemek yolunu tutmuş olduğu gibi, şiirin müziğini, onun tatlı akışını, bir de kulaktan vermek ve duyurmak suretiyle, hem lüzumlu, faydalı bir metot benimsemiş, hem de işin zevk ve estetik tarafını düşünerek eserini, tezini, kuruluktan, sıkıcılıktan kurtarmış bulunuyor.

Marifetname sahifelerine yer yer serpilmiş olan bu manzumelerin, *İlahiname* divanından alınmış olduğunu yazmıştık; bunu sonra göreceğiz.

¹⁹⁶ Kendini bilmeye.

Hazret-i Şeyh'i, Türk ve İslam dünyasında, âlemşümul bir mevkiye çıkaran hiç şüphe edilemez ki, paha biçilmez bir irfan hazinesi olan *Marifetname* kitabıdır. Biz, ona “Maarifname” de diyebiliriz.

Şakayık sahibi Taşköprülüoğlu'nun Arapça yazdığı *Mevzuatü'l-Ulum*'undan sonra¹⁹⁷ bizde, Türk kalemıyla, Türk kafasıyla yazılmış, zengin kültürlü ilk büyük ansiklopedi; daha doğrusu her bahsi sehl-i mümteni olan emsalsiz bir ansiklopedi, diğer bir tabirle şarkta klasik ilimler kamûsu; hiç şüphesiz *Marifetname*'mizdir.

Fakat bu marifetler definesinin üstünlüğü, eşsizliği, yalnız çağının bazı ilimlerini bir araya getirmiş olmasından yahut onlar üzerinde bir takım bilgiler sunmuş bulunmasından ibaret değildir.

Bu eser, sadece gördüğünü tespit etmekle kalmıyor. Yalnız geleneğe dayanma yolundan yürümüyor. Hemen her bilgi

¹⁹⁷ İlimler ansiklopedisi hâlinde yazılmış muazzam bir eserdir. Taşköprülüzade: Ebu'l-Hayr Hafız Ahmed İsamüddin Efendi tarafından Arapça olarak meydana getirilmiştir.

Asıl adı: *Miftahü's-Seade ve Misbahü's-Siyade* olduğu halde, *Mevzuatü'l-Ulum* diye bilinir. Sonradan yine müellif tarafından *Medinetü'l-Ulum* ismiyle kısaltılmış; oğlu Mehmed Kemalüddin Efendi'nin himmetiyle de Türkçeye çevrilmiştir. Batı kaynakları, *Mevzuat*’ı, Türklerin en mühim, pek kıymetli bibliyografik eseri olarak gösterirler. Bu koca adam, yirmi beş geçen eserlerinden birkaçını, gözleri görmez olduktan sonra dikte ettirmek suretiyle telif eylemişti.

Altı yüze yakın ilim ve tarikat adamı: sofî, mutasavvîf, şeyh, âlim, şair, edip, müellif ve mütefekkirin hâl tercümesini, menkıbeleriyle birlikte veren *Şakayık-ı Numaniye*'si, bu telifleri arasında en meşhurdur. Nevzade Ataî, Edirneli Mecdî, Şeyh Hasen Feyzi Efendizade Mehmed Şeyhî, Uşşakizade Şeyh İbrahim Hasib, Fındıklılı İsmet ve Ali Nemik Efendiler tarafından Türkçesi ve zeyilleri yazılmıştır ki mevzuunda pek işe yarar. Kendisi, “vuslat-ı lahut” terkinin gösterdiği H. 968/ [M. 1560] Recebinde göçmüş; İstanbul'da, Fatih Aşıkpaşa'da, Nakşibendiye tarikatının Behçetiye kolundan Seyyid Vilayet Tekkesi'nin yanındaki türbeye konulmuştur. *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 349'da, vefat tarihinin H. 961 [M. 1553] gösterilmesi yanlıştır. H. 1030 [M. 1620]'de ölen oğlu Mehmed Kemalüddin Efendi de yanında yatıyor.

kolundaki olayları ayrı ayrı ele almış, onların teferruatı üzerinde dikkatle durmuş, işlemiş, yerine göre tenkitler, teşrihler yapmıştır. Bu suretle de, soğuk bir objektif adesesini olmaktan çıkmış ve kurtulmuştur. Bundan dolayı *Marifetname*'yi gören, okuyan, hatta dinleyen bıkmıyor, bunalmıyor; gittikçe bağlanıyor, sarılıyor.

Onun dağarcığında, özlü ve kuvvetli bir kültürün tükenmez kaynağı var. Bunun içindir ki, naklî ve semavî kitapların getirdiği şeylerden başkasına önem ve değer verilmeyen öyle bir çağda İbrahim Hakkı, kitap ve nakilden, ilmî ananeden büsbütün ayrılmamakla beraber birçok ilmî ve içtimâî ihtilaflar, bozuntular içinde, yüzyılların basmakalıp zihniyetini, kökleşmiş göreneğini kökünden yıkan ve değiştiren yepyeni bir yol ve usul açmış bulunuyor.

Zamanına göre taze ve ileri sayılacak bu görüşlerini, çekinmeden öne sürmek, tevil ve tefsir yollarına sapmadan, düşündüğünü ve düşünülmesi lazım gelen şeyleri, aynen yazmak ve yaymak, muhakkak ki üstünden üstün büyük cesaret; ilmî, medenî bir celadet gösterisidir ki, imtisal örneği olarak her devirde ele alınabilir. Bununla beraber *Marifetname*'ye, “Birçok fenleri bir araya getiren, Türkçede en makbul bir eser” diyenler¹⁹⁸ yine ona “Mecmua-i ilm ü marifet”, yahut “Mecelle-i mebrure” ismini verenler olduğu gibi, onu sadece “tasfiye-i bâtın” ve “terbiye-i nefis” için yazılmış derin bir tasavvuf kitabı olarak ele alanlar da var.

Keza eski bilginler, büyük tasavvufçular, eserlerinde ondan bahsederlerken “Bahr-i muhit-i marifet”, “kenz-i künuz-i Rabbanî” diye vasıflandırıyorlar.

Bu hükümler, bu inanışlar, başlıca sevgi ve bağlılığın, hatta vurgunluğun, gönül sesiyle birleşmiş bir güzel ifadesi olmakla beraber, gerçek manaları itibarıyla da, pek mübalağalı sayılmazlar. Ona gönül veren bir Arap şairi:

¹⁹⁸ *Esmâ'ül-Müellifin ve Asarü'l-Musannifin*, Bağdatlı İsmail Fehmi Paşa, 1951, c.1, s. 39-40.

*Bu öyle bir kitaptır ki -icab etse de-
altına satılsa, satan yine aldanmış, yine yitirmiş olur.
Yahut: Yerine dizi dizi cevher verip bu altını -
bu altın kitabı- alsan, inan ki yine zararda değil, kârdasın.*

diyor:

Bu şair, hiç de fazla bir şey söylemiş değildir. Zira bu sözlerin altını mühürleyen, doğruluğunu, her yönden bütün dünyaya kabul ve tasdik ettiren *Marifetname*'nin yine kendisi...

Marifetname'yi yayan ve inceleyenler de aynı kanaattedir; kısa olarak diyorlar ki:

Marifetname ism-i şerifiyle benam bulunan bu güzel kitap, Melik-i Vehhab olan Allah'ın inayetiyle herkesçe makbul ve mergup olmuştur.¹⁹⁹ Faideleri, cümle mahlûkata²⁰⁰ şamildir. Her ilm-i bahiri²⁰¹ kendinde toplar.

Buna şükrünü edadan âciz olan müellif de kitabını bize bir münacat ile takdim ediyor:

*Hakkı'ya ölmez oğuldur bu kitâb
Andırır hayr ile anı bî-hisâb*

*Kim bunu okursa merd kâr olur
Kim ki fehmeyley o, berhudâr olur*

*Bu kitâbı okuyanı yazanı
Ma'rîfet genciyle bâî it yâ Ganî.*

Nihayetinde şu ilaveyi yaparak diyor ki:

Yemin ederim; marifet ve mahabbet-i ünsiyeyi talip olana²⁰² bu kudsî vasiyetler, ne güzel şeylerdir.

¹⁹⁹ Rağbet bulmuştur.

²⁰⁰ Bütün yaratılmışlara.

²⁰¹ Bilinen ilimlerin çoğunu.

²⁰² Allah ve insanlık sevgisini gönlünde taşıyana ve onu isteyene.

Müellifin sırf tarih yılını doldurmak için kullandığı “mühmelat”tan; “gaka’a” lafzının²⁰³ karşılığı olan H. 1170 [M. 1756] yılında vücuda getirildi. Kitap sahibi, *Marifetname*’sinin telifine, bu lafin tarihvâki olduğunu, en sonunda anlatırken, yine onun seci’ine ve telaffuz ahengine uygun şekilde, el açıp, niyaz etmeyi gönülden istemiş. Bu yalvarışında Arapça olarak diyor ki:

Kitabımızı okuyan ve nasibi kadar faydalanan dünya ahiret
kardeşime, daha başka faideler, hayırlar vere...

Bazı yazma *Marifetname*’lerin baş tarafında, bu tarihi lafzen bildiren bir beyt okuyoruz:

Der bu te’lifine Hakkı târih

Marifetname’de bil Rabbini Hû

H. 1170 [M. 1756]²⁰⁴

²⁰³ Aslında manası, lügatte karşılığı yoktur. Böyle harf ve hecelerle birleşip ağızdan çıktığı hâlde, manası ve anlatışı olmayan boş lakırdı ve laflara “mühmelat” derler. Tarih düşürme işinde kullanılan ve noktasız harfler demek olan, “mühmel” kelimesinin cemidir. “Sâde” ve “Bî nûkat” tabirleri de bu manaya gelir. “Gaka’a” lafzının, eski İslâmî Türk harfleri imlasına göre karşılıkları şudur:

Gayn : 1000
Kaf : 100
Ayın : 70
Toplamı : 1170.

Şu halde bunun bazı *Marifetname* baskılarında, “gafe’a” şeklinde yazılması yanlıştır. Zira telif tarihine uymayan H. 1150 [M. 1737] yılını gösterir.

²⁰⁴ Aynı yılın içinde, en küçük oğlu Molla Şakir (Şakir Mehemed = Mehemed Şakir) dünyaya gelmiştir. Babası, hemen bir tarihle bildiriyor:

Doğdu bil, sen ol Mehemed sırr-ı pâk

Didi hâtif târihin: Sırr-ı Şeyh

H. 1170 [M. 1756].

Marifetname'nin Çeşitli Baskıları

En önce, H. 1251 [M. 1835] yılında, Mısır'ın Bulak Matbaası'nda bastırıldı. Nakşibendiye seyyidlerinden Şeyh Hafız Mehmed Murad'ın mollası, Ahmed Efendi'nin elinde tashih gördü. Kalınca beyaz kâğıt üzerine, 563 büyük sahife tutuyor.²⁰⁵

İkinci defa H. 1280 [M. 1863] Rebiülevvel'in de yine Bulak'ta bastırılan bir nüsha daha görüyoruz:

Abdurrahman Rüşdi Bey'in Matbaa-yı Âmire'de tertiplenmiş, düzeltme işine de Mustafa Mesti Efendi bakmıştır. Bütün *Marifetname*'lerin sonunda görülen ihvana yazılmış Arapça secili uzun mektupla beraber 564 sahifeden ibaret bulunuyor. Açık krem rengindeki kâğıdı, biraz incedir.

Dört sene sonra, İstanbul; *Marifetname*'den bir nüsha veriyor. Bu baskı H. 1284 [M. 1867] Zilkadesinde Matbaa-yı Âmire'nin Litoğrafya (=taş basması) tezgâhlarında hazırlanmıştır. Ortadan biraz daha küçük boyda, 660 sahife tutan bu nüsha, çok sık ve ince nesih ile yazılmış. Hattatı, Bahriye Hazinesi ketebesinden²⁰⁶ Ahmed Şevket Efendi... Küçükçe harflerle bastırılmış olduğundan, metnin yazısı pekiyi çıkmamış, biraz da hatalı ve silikçe olmuştur.

En son sahifede deniliyor ki:

Enva-ı kemalat ile mevsuf ve ifada-i envâr-ı ulum ile maruf, fuhul-i ulema-yı izamdan İbrahim Hakkı Hazretleri'nin, lisan-ı fesahat-beyanından sadır olan nesayih-i hidayet, fevayih-i hikmetimiz vesair beyan eyledikleri fûnun-ı dilavizin erbab-ı istidat ve kabiliyete nafi olacağı, vazıhattan bulunmağla, pend-i dil-bend ve ulum-i adide-i faidemendleri, derc ederek, telifine râğbet göstermiş olduğu işbu *Marifetname* kitabı, bu defa dahi, Matbaa-yı Âmire'de tab u temsil olunarak, -bi avnillahi'l-Meliki'l-Müstean, reside-i hüsn-i hitam olmuştur.

²⁰⁵ Mevcudu pek azalan bu baskının bir nüshası, İstanbul'da Vefa'da Atıf Efendi Kütüphanesi'nde görülebilir. No. 1934.

²⁰⁶ Kâtiplerinden.

On yıl sonra ikinci bir tabına daha rastlıyoruz. H. 1294 [M. 1877] Ramazan-ı şerifi sonlarında, Hacı Muharrem Efendi'nin matbaasında meydana getirilen bu nüsha, biraz daha büyükçe... Bu da 534 sahifeyi ihtiva ediyor. Hatime'nin sonlarına doğru görüyoruz ki, kitabımızın başlarında işaret edilen, Şeyh-i Fakirullah Hazretleri'nin, dolayısıyla baş halifesi olan kendisinin, Üveysiye (=Veysiye)'den²⁰⁷ olduğu, burada, tekrar tasrih edilmiştir.

Aşağıdaki satırlar bunu bildiriyor:

İşbu *Marifetname* ile benam, şöhretgir-i enam; hakka ki ismi, müsemmasına -min külli'l-vücu- muvafık, ahra ve elyak olan telif-i celil ve tasnif-i cemil ki; füyuz u ulumi'l-âlimi'l-allame, el-barii'l-fadlı'l-fehhame, el-âmili'l-kâmil; bürhani'l-vasılın, üstazi't-talibin, ve's-salikin fi mearifi'l-yakin; eş-şeyh, es-seyyid hakirullah İbrahim Hakkı -kuddise sirruhu- Halife-i Kutbi'l-Vakt Hazret-i Şeyh -sümmiye İsmail Zebihillahi'l-Üveysî- Hazretleri'nin, kalb-i selim eseri olan semere-i münifi, mecelle-i lâtif ki; mecmua-i ilm ü maariftir. İnde zevî'l-elbab ve marifet-i Rabbi'l-erbapta, emsali kalil bir kitab-ı kâmilî'n-nisaptır.

²⁰⁷ Veysiye, Veysilik: Veysiye, aslı olan "Üveysiye"den kısaltmadır. Kadirilik'ten ayrılmış bir kol sanılması yanlıştır. Zira onun zuhurundan asırlarca öncedir. Fakat diğer tarikatlar gibi her tarafa yayılıp yerleşmemiş olduğundan, mensupları pek çoğalmamıştır.

Görünürde bir alameti, merasimi, ayin ve erkânı olmadığı gibi, hususi giyiniş şekilleri de yoktur. Daha ziyade meşrep ve neşenin, "hâl" ve "etvar" denilen ruhî temessülün tarz ve ifadesinden ibarettir. Bunun için Melamilik ve Şettarilik gibi az çok her tarikat ehlinde görülebilir. Salikleri, zahirde riyazet ve mücadele, bâtında (iç âlemlerde) ise "siret-i mahsusa" içinde, kat'-ı menazil ü meratip (=bir hâlden diğer bir hâle geçmek üzere) manen seyr ü seyahat ederler.

Bu yolun esas şartı, aşk u muhabbet, hiçlik (=kendi vücudunu bile yok bilmek), cezbe ve istiğraktır. Bunlarla meluf olmayan, bu tarike giremez. Kitabımızın sonundaki ilave kısmında, "Veysilik" madde-sine tekrar bakınız.

Dördüncüsü, Sultan II. Abdülhamid zamanına rastlıyor. Maarif Nezareti'nin izniyle “Şirket-i Sahhafiye-i Osmaniye Matbaa ve Kütüphanesi”²⁰⁸ tarafından, yine Matbaa-i Âmire’de bastırılmış olduğunu görüyoruz.

18 Şevval 1310 [M. 5 Mayıs 1893]’te başlanıp aynı yılın Zilkadesinde tab’ı tamamlanan bu nüshanın tashihlerini, Matbaa-i Âmire musahhihlerinden Karahisarlı Osman Hilmi Efendi yapmıştır. Bu da 564 sahife tutuyor.

Meşrutiyet’ten sonra 1328 [M. 1912] ve 1330 [M. 1914]’te üst üste bastırılan iki çeşit nüsha daha vardır ki, şimdiye kadar saydığımız baskıların sonuncusunu teşkil ediyor. Yine İstanbul’da Bayezid’de, Ahmed Kamil Matbaası’nda, Kırımlı Yusuf Ziyaüddin Efendi’nin himmetiyle yayınlandı. Fazla revaç görmesi dolayısıyla çokça bastırıldığını, ötekilerden ziyade alaka topladığını görmedeyiz.²⁰⁹ Berikinden bir eksikle 563 sayfeyi

²⁰⁸ Mahmud Paşa Hamamı’nın arkasında, Tarakçılar içinde, Şirket-i Sahhafiye-i İraniye ismiyle bir kitap ve basımevi daha vardı ki, Şirket-i Osmaniye’den sonra kurulmuştu. Her işinde onu taklit eder, onun yaptığını yapmak isterdi. Bir defasında *Marifetname*’yi de basmak ve yaymak arzusuna düşmüştü; fakat başaramadı.

²⁰⁹ Bastığı ve yaydığı bir yığın eserle, neşriyat hayatımıza, hayırlı ve devamlı pek çok hizmetler etmiş bulunan Kırımlı Yusuf Ziyaüddin Efendi’nin kütüphanesi, Bayezid’de Çadırcılar içi, Çadırcılar Kapısı’nda 103 numarada idi. Sonra Hakkâklar Çarşısı’na 4 numaralı dükkâna geçti. Ve orada Ali Bey Han’ında, büyük bir matbaa kurmuştu. “Anadolu çeşidi” tabir edilen dinî halk kitaplarını, halk hikâyelerini, dua mecmualarını, Anadolu ve İstanbul medreselerinde okutulan âlet kitaplarını, çocuklar için ilk mektep kitaplarını; ayrıca kelim-i kadim, Enam, Evrad, Tefsir ve *Delail-i Hayrat* gibi Müslüman halkın daima tuttuğu ve aradığı mukaddes eserleri, hatta Orta Asya’dan Mısır ve Buhara’ya kadar memleket dışı medreselerinde okunan din bilgilerine ve kavaide ait klasik kitap ve risaleleri, hep kendi matbaasında bastırdı ve yaydı.

Bilhassa bunları çokça bastırıp, ucuza satmakla da eserlerin yayımını kolaylaştırdı; satışlarına revaç verdi. Bu suretle halkın ve çocukların dimağını besledi. Çocuklarımızla beraber çoklarımıza da okuma ve öğrenmenin zevkini aşıladı. Hele *Marifetname*’nin son baskısı ve yayımı içinde, unutulmayacak himmeti geçti.

teşkil etmede...²¹⁰ Bugün elimizde kalan sarı, geniş kâğıda basılmış, uzunca boydaki *Marifetname*'lerin çoğu, Meşrutiyet'ten sonraki bu son basımın hatıralarıdır. Sayısı azalmış olmakla beraber ellerde bulunan yalnız bu nüshadır.

Buraya kadar baktığımız Mısır ve İstanbul baskıları içinde, görülüyor ki, kâğıdının rengi, şekli ve sahife sayısı itibarıyla bazı farklar ve değişiklikler olmuştur. Mesela, Mısır'daki Bulak basımevinin, birkaç yıl ara ile yayınladığı iki nüsha ve bunların sahife yaprakları, diğerlerinden biraz geniştir. Kabuk gibi kalın, beyaz ve parlak, en iyi cins kâğıtlar üzerine tab' edilmiştir.

Eslafta âdet olduğu üzere haşiye²¹¹ yazılabilmesi için, sahife kenarlarına fazlaca yer bırakılmıştır.

Bunlardan başka Kazan Üniversitesi basmahanesinin bastırıldığı bir nüsha daha vardır ki, şekli, boyu ve harfleri bizimkilere benzemez.

Kâğıdı hepsinden kalın, bembeyaz, yazısı tertemiz, satırlar seyrek olduğu halde, bilinen boydan daha küçük ve şişkindir.

İstanbul'da Matbaa-i-Osmâniyye'den sonra sahasında en çok, neşriyatı görülen bu müessesenin sahip ve müdürü Kırımlı Yusuf Ziyaüddin Balçık, yakın zamana kadar aramızda bulunuyordu. 1937-1938 yılbaşı gecesi sekseni geçmiş bir yaşta vefat eyledi. Mevlevihanekapısı dışında, Merkez Efendi haziresinde, beşinci adada, türbeye giden orta yolun sonunda yatıyor; taşı vardır.

²¹⁰ *Sebilürreşad*, birkaç sayısında şu ilanı veriyor:

"*Marifetname*: Meşahir-i ulema ve fuzala-i İslamiye'den İbrahim Hakkı Hazretleri'nin hâlâ kıymet ve ehemmiyet-i ilmiyesini kaybetmeyip, herkes tarafından aranılmakta bulunan işbu eser-i muazzam ve kıymetdarın, talip ve müştakan-ı ilm ü marifet ü fenne bir hizmet olmak üzere gayet nefis ve mükemmel bir surette tab u neşr edildiğini tebşir eyleriz.

Mahall-i furuhat ve tevzii: Dersaadet Babıâli Caddesi'nde, Kanaat Kütüphanesi ile Bayezid'de Kırımlı Yusuf Ziya Efendi'nin dükkânıdır. Fiyatı mücellled olarak 80 kuruş ve posta ücreti ... kuruştur." 8-15 Muharrem 1331/5-12 Kânunievvel 1328/18-25 Aralık 1912.

²¹¹ Tamamlayıcı, ilave notlar.

Baştanbaşa 338 yaprak tutuyor ve ilk bakışta *Marifetname*'den eksikleri olduğu sanılıyor.

H. 1261 [M. 1845]'te bastırılmış, Han Emiroğlu'nun himmetiyle yayınlanmış ve diğer *Marifetname*'lerin sonunda görülen fihrist, burada başa alınmıştır. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde, 74.377 numarada da kayıtlı buluyoruz.

Erzurum Sultanisi (=lisesi) eski fizik ve kimya muallimi merhum Hüseyin Hüsnü Şarman, *Marifetname*'nin, Fransızcaya tercüme edilmiş tezhipli bir nüshasını, Paris Umumi Kütüphanesi'nde gördüğünü söylerdi.

Hazret-i Hakkı ailesinden Şair Mehmed Hakkı ve Çavuşoğlu Zeki Beylerin, Muş Milletvekili Gıyaseddin Emre'den [1910-2008] naklen söylediklerine göre; Hint ulemasından Şeyh Alaeddin Faruki tarafından *Marifetname*, Farsçaya çevrilmiş ve Mısır'da bastırılmıştır. Kıbrıs'ta yayınlanan Türkçe bir nüshası daha vardır ki, küçük boyda olmakla beraber tertibi düzgün ve okunaklıdır.

Hiçbir asırda değerini kaybetmeyen *Marifetname*'nin, umuyoruz ki, yeni Türk harfleriyle bastırıldığını görmek de bizlere müyesser olacaktır.²¹²

[Erzurumlu İbrahim Hakkı Marifetname'de Ne Anlatıyor?]

Her çağda, her devrimde ölmezliğe perçinlenmiş bir zekâ ve deha abidesi hâlinde, daima ayakta ve göz önünde duran *Marifetname*, görüldüğü gibi zaman zaman muhtelif yerlerde ve çeşitli çaplarda bastırılıp üst üste yayınlandığı hâlde, okuyanı bıktırmamış, özünden ve özelliğinden bir şey yitirmemiştir. Aşk u mahabbet ve marifet kevserinin billur yatağı değişmemiş, sade, samimi, akıcı ve alıcı bir dille yüzyılların vicdanını nur-

²¹² Yazma *Marifetname*'ler için kitabın sonunda bir cedvel verilmiştir; bakınız.

lamış durmuştur. Gönüllere, kalplere, aynı ahenk ve kudretle akıp gitmekte süregelenmiş gidiyor.

Yine yüzyıllardan beri büyük bir zevkle, ilmî ve kudsî bağlılıkla çevrilen yapraklarında, İbrahim Hakkı'nın ruhundan, kafasından doğan ve dünyaya dağılan, sorulu, cevaplı altı yüzden fazla bilgi konusunun, çetin ve çeşitli olaylarını, doyurucu, inandırıcı bir anlatışla birer birer çözülmüş ve cevaplandırılmış buluyoruz.

“Hatimetü'l-kitab” başlığı altında, geniş tutulmuş dört mühim “fasıl”dan başka, beş “nevi”den ibaret 23 sahife, yalnız “Mukaddimetü'l-kitab”a²¹³ ayrılmış... Etraflı bilgilerle incelenmiş, üç büyük fenni, iki parçadan ibaret “hatime” takip ediyor.

Kendisi de bu münasebetle diyor ki:

Bu *Marifetname*'nin fünün-i selasesinden fenn-i evvelinde, umur-ı ıccam ü eşbah olan bazı ahval; fenn-i sanisinde, umur-ı ebzan ü ervah olan bazı ahval-i âdem, buraya gelinceye dek usul-i din-i mübine mutabık olan enva-ı hikmet-i hükema-yı İslam ile bu miktarda tahrir ve beyan olunup, ‘huz ma safa, da ma keder’²¹⁴ denilmiştir.²¹⁵

Yalnız üçüncü fennin içine girenleri, iki yüz kitabın özünden çıkarıp meydana getirdiğini söyler:

Tahkik, esrar-ı havass u avam, bu makamda tamamıyla yazılmıştır. Gerçi bu kelimat emsalin söylemek, ya kitabet eylemek, bu hakir ü fakirin vazife-i hâli değildir. Lâkin ehl-i mahabbetin hidmetinde bulunmak niyetiyle, kütüb-i evliyadan iki yüz kitabın cevahir-i esrarı intihap ve tercüme kılınıp, kitabın fenn-i salisinde tahrir olunmuştur.²¹⁶

²¹³ Önsöze.

²¹⁴ Safalıyı al; kederliyi bırak.

²¹⁵ *Marifetname*, 1284 [M. 1868] basımı, s. 273.

²¹⁶ *Marifetname*, 1284 [M. 1868] baskısı, s. 516.

Tevazuun son haddine varan bu konuşmadan sonra; bap-lara, fasıllara ayırdığı kısımlar içinde, altı yüz altı meselenin hallolunduğunu ilave ediyor. Bunun içindir ki:

Açıldı kenz-i irfân, müjdeler uşşâka her fende

Diyen Şair Zikrî'nin, irfan âşıklarına ve Hakk'ı severlere getirdiği müjdeyi, yerinde bulmak yersiz olmaz.

Ortanca oğlu Seyyid Ahmed Naimî²¹⁷ için yazdığı ve top-ladığı kitabının mukaddimesinde deniliyor ki:

Bu hakir ü fakir-i hakikî; İbrahim Hakkı, ol aziz ü şerif mah-dumu es-Seyyid Ahmed Naimî için bu kitabı iktitap ile ona hitap ederler ki; *Eazzeka'llâhü fi'd-dâreyn*.²¹⁸

Evvela malum olsun ki, Hakk Teâlâ; iki âlemi, Benî Âdem için ve onları ancak kendi marifeti için halk eylediğin cümleye duyurmuştur. Nitekim lutf ü keremiyle buyurulmuştur:

Küntü kenzen mahfiyyen fe-ahbebtü en u'refe; fehalaktü'l-halka, liya'rifünî.²¹⁹ Hil katten murat bu... Pes hil kat-i âlem ü

²¹⁷ "Naim Ahmed" de derler. Vefatında, babası şu tarihi söylemiştir:

*Ahmed Naîmî döndü Azîm'e
Fer'i değışti asl-ı kadîme
Fevtine Hakkî, der bunda târih
Gitdi Naîmî kasr-ı naîme.*

H. 1179 [M. 1765]

²¹⁸ "Allah seni, iki cihanda, dünya ve âhirette aziz ve âlî etsin."

²¹⁹ "Ben bir gizli hazine idim. Bilinmemi sevdim ve istedim; halkı halk et-tim. Ta ki bilineyim." Bu hadis-i şerifin sıhhati ihtilaflıdır ve hadis ha-fızlarınca sabit değildir. Çünkü onlar hadis rivayet ederlerken sened gösterirler. Nakle burhan ararlar.

İmam Süyutî, *Dürer-i Münteşire*'sinde, bunun aslı olmadığını söyler. Molla Fenarî'ye göre bilinen kudsî hadisler arasındadır. Mükâşefe ehli olan sofiye uleması da bunu bizzat fem-i Nebevî'den (Efendimiz'in mü-barek ağzlarından) keşf yoluyla aldıklarını yazmışlardır. Celvetiye tari-katı büyüklerinden Aydoslu, Bursalı Şeyh İsmail Hakkı bu mesele için *Kenz-i Mahfî* isimli bir risale meydana getirmiştir. Ayrıca *Divan*'ında diyor ki:

Âdem'den maksad-ı aksa ve matlab-ı alâ, marifet-i Mevla'dır.
Lakin bu devlet-i ebediye ve saadet-i sermediye ki; cümleden
evvel gelir.

Ancak marifet-i nefse merbut olup, marifet nefs dahi, marifet-i
bedene menut olup; marifet-i beden, hem marifet-i âleme
mevkuf olup; marifet-i âlem ise ulum-i hakikiye ile mevsuf
olduğu için, bir miktar ilm-i heyet ü hikmetten ahz ü cem
edip, bir miktar dahi ilm-i teşrih-i ebdan ve enfüsten ilti-
kaat ve intihap edip, bir miktar hem ilm-i kulup ü irfandan
iktibas ü iltimas edip, lisan-ı Türkî'ye terceme ile bu kitab-ı
müstetabı, bir mukaddime, üç fen ve bir hatime üzere
telif ve tasnif eyledim ki; mukaddimesi marifet-i heyet-i
İslam ve icmal-i ahval-i dü cihan ve fenn-i evvel; marifeti
heyet-i âlem ve tafsil-i hikmet-i eşya ü ayan... Ve fenni
sani marifet-i eşkâl-i terekkeb-i ebdan ve mahiyet-i nefs-i
insandır.

Fenn-i salis ise marifet-i keyfiyet-i neyl-i irfan²²⁰ ve hakikat-i
huzur-ı Yezdan... Hatimesini de, marifet-i adab ü erkân,
sohbet-i yâran ve ekarib ü ciran olmak üzere tertip ü tanzim
eyledim.

*Kenz-i Mahfî'den nişân bulmak dilersen âşıka;
Benliğin kasrını yık, virâne ol şimden gerû.*

*

*Küntü kenz'in gevherin tâ bulmayınca bir kişi,
Hakk yolunda mu'teber bir kâna vâsıl olmadı.*

*

*Küntü kenz'in nüktesin hall itmede âciz bu halk;
Gerçi kim gösterdi kudret, nüktenin âsârını.*

Şemsiye-i Sivasîye ricâlinden Şeyh Abdülehadü'n-Nuri ile Seyyid Nesimî
de şöyle der:

Künt-ü kenz'in sırrıdır dünyâ vü ukbâdan garaz.

*

Kenz-i mahfîdir hakikat ey Nesîmî ebkem ol.

Seyyid Nesimî

²²⁰ İrfan nailiyeti.

Naklî ve aklî olarak yapılan bu tasnif ve izahlara, şunları da ilave etmede:

Âyat ü beyyinat ile sabit olan acaib-i etvar ü ekvanı icmalen bilip garaib-i ahval-i dü cihanı teyakkun kıldıkda itimad-ı küllî birle, itikad-ı tam edip, cümlemin Hâlik u Sâñ'ın bilesin. Ve azamet ü kudretin tefekkür ve tezekkür kılasın ve dahi bedayı u sanayi-i Hâlik'i, âlem-i afak içinde tafsilen seyredip esrar-ı cihana vakıf oldukta; âlemi kısr-ı adem ve Âdem'i lübb-i âlem olduğun bilip, cümleden fâriğ olasın ve kendi kendüye gelesin.

Badehu,²²¹ acaib-i kudret-i Sanii, kendi cism ü canında icmalen görüp, âlem-i kebirde her ne var ise cümlemin misalini kendi vücudunda buldukta, vücudun bir küçük âlem olduğun bilip kendi nefesine gelesin... Ve âlem-i enfüste ayat ü beyyinat-ı Mevlâ'yı tezekkür ve temaşa kılasın.

Bu münasebetle kendisinden bazı tavsiye ve öğütler de dinliyoruz:

Kendi ruhunu, iklim-i vücudun sultanı bilip, kadr ü kıymetine vakıf olup; marifet-i nefis mertebesin bulasın. Ve kendi âleminde sultan olasın.

Badehu fenn-i salisten:

Hazret-i Mukallibü'l-Kulub'un acaib-i ilhamat ve garaib-i tasarrufatın ve kuluba, kurb-i zat ü sıfatın, âlem-i ekber olan dilde,²²² ilm-i yakın bilip masivadan azat olup, cümleyi unutup;

²²¹ Bundan sonra.

²²² Dil: Farisîde kalp, yürek ve gönül manalarındadır. Tasavvufta, manzar-i Huda, nazargâh-i Kibriya bilinir. Cenab-ı Hakk'ın, her vesileyle en çok yokladığı yerdirdir ve arş-ı Rahman ile beraberdir.

*Kalb-i mü'min ki arş-ı Rahman'dır
Anı yıkmak ziyâde tuğyandır.*

Sinan Paşa

*

Hakk kılıcı keskin olur. Mü'min kalbi incitme

-hep edip eyleyen- mutasarrıf-ı hakikî bir onu buldukça,
âlem-i vahdete erip, ol Vahid-i Ferd-i Mutlak'ın vahdaniyetin,

*

İbrahim Hakkı da bu sultan gönüle, “âlem-i ekber” demekle, bunu söylemek istiyor. Bundan dolayıdır ki, tarikat mensuplarınca bir gönül kazanma, bir gönül elde etme, en büyük hac sayılır; bin Kâbe'den hayırlıdır. Bu gönül, bazen Cemal ve Celal tecellisine mazhar olur; dokunmaya gelmez. Evliyaullah buyuruyorlar:

Nazargâh-ı İlahidir, yıkma kalbin kimsenin (Yahut “Kim, senin!”)

*

Bunun en güzelini şu meşhur kıtada buluyoruz:

*Dil be dest âver ki Hacc-ı ekberest
Ez hezâran Kâ'be yek dil bihterest
Kâ'be bünyâd-i Halîl-i Âzerest* (Bazı rivâyetlerde: *Kâ'be büngâh-i Halîl-i Âzerest*)
Dil nazargâh-i Celîl-i ekberest (Huda-yi ekberest)

Türkçesi:

Gönülleri elde et ki, Hacc-ı ekberdir.
Binlerce Kâ'be'den, bir gönül yeğdir.
Kâbe Azer oğlu İbrahim Aleyhisselam'ın yapısıdır
Gönül ise ulu Allah'ımızın nazargâhı (baktığı ve bakacağı yerdir.)

*

İbn-i Kemal de onu söylüyor:

*Gönül yıkmak, harâb etmek gibidir Beyt-i Ma'mûr'u
Velf yapmak, hezârân Kâ'be bünyâd etmeden yeğdir.*

Gönül yapmak, Halîlim, Kâ'be bünyâd etmeden yeğdir.

*

Çünkü bildim mü'minin kalbinde Beytullâh var.

Seyyid Nesimî

Bayramiye tarikatının Himmetiye kolu müessislerinden Bolulu Şeyh Himmet Efendi (Vefatı: H. 1095/1683) ise daha derinlere dalarak, bu sırrı aşikâr ediyor.

*Sivâden kalbini pak it
Gönül, mirât-i Rahman'dır
Safâdan sineni çâk it
Gönül, mirât-i Rahman'dır.*

basiretinle ayne'l-yakin görüp marifetullah devletine eresin ve seadet-i karîni; hakke'l-yakin bilip, ebada onunla kalasın...

Âhir Hâtîme'den:

Âlem-i kesrette olan ahkâm-ı meratib-i vücudu bilip, hududunu hıfz u siyanet kılıp, mebluk-ı Hüda'ya rıfk u müdadat ile mahbubü'l-kulub oldukta, selametle cemiyet-i hatır bulasın ve rahatla aziz-i âlem olasın... Benim azizim!

Yine kendisinin söylediğine göre:

Bu kitab-ı şerifte; nizam, bu uslub-i latif üzere tamam olup, nazar-ı kabul ile mütalaa edenleri, hakikat-i Mevla'ya muttali etmiştir.

*Eğer ednâ, eğer emcâd
Gönül, mirât-i Rahman'dır
Bu ma'nâyı beğim kıl yâd
Gönül, mirât-i Rahman'dır.*

*Bu âlem nüsha-i suğrâ
Nedir bil, nüsha-i kübrâ
Çekilmiş tuğrâ-yi garrâ
Gönül, mirât-i Rahman'dır.*

*Sürersen mâsivallâhı
Bulursun Hakk'ı billâhı
Taleb kıl, vech-i Allâh'ı
Gönül, mirât-i Rahman'dır.*

*Gel ey Himmet şikâr eyle
Gönülde özge kâr eyle
Bu sırrı aşikâr eyle
Gönül, mirât-i Rahman'dır.*

Evvelce İstanbul tekkelerinde, Tevhid-i şerif ile ism-i Celal arasında, Uşşak makamında, Devr-i Revan-Devr-i Hindî usulünde, Cumhur ilahisi olarak birlikte okunurdu. Hacı Faik Bey merhum tarafından bes-telenmiştir. Gülşeniye'den Şeyh Ali Şirüganî (vefâtı: H. 1112/M. 1714) tarafından da mahur makamında yapılmış ayrı bir bestesi vardır.

Kitabına aldığı çeşitli fenler ve bilgilerle, söylediği sözü yerine getiren büyük *Marifetnameci*, tam bir güven ve huzur içinde; mukaddimesini söyle bitirir:

Buna, *Marifetname* nam olup; tarih-i ihtitamı, H. 1170 [M. 1756]'e yetmiştir.

Buraya kadar gelen ve daha sonra göreceğimiz köklü mevzuların bir kısmını, günün idrakine ve kültür diline çevirirsek merhum Adnan Bey'in kıymetli eserinde²²³ yaptıkları gibi şu neticeye varırız.

Eski usulde yazılmış ansiklopedik kitapların son mükemmel bir örneği olan *Marifetname*'yi müellifin, ortanca oğlu Ahmed Naimî için yazmış olduğunu gördük.

Bir mukaddime,²²⁴ “üç fenn” ve bir “hatime”ye²²⁵ ayırmış bulunuyor.

Her “fenn”i, “bab”lara, babları “fasıl”lara, fasılları da “nevi”lere bölmüştür.

Önsöze girmeden önce yazdığı kısımda, “âlem-i kebir” olan hilkat ve kâinatın esrarını²²⁶ herkesin anlayacağı şekilde açıklamak ister. Bunların kılını kırka yardıktan sonra, “âlem-i sağır”²²⁷ dediği insan vücudunu, onun pıhtılaşmış bir damla sudan meydana gelişini, bu gelişin pek harikalı olan terkip ve teşekkül tarzını²²⁸ yine onun uzvî maddelerini, “cüz ü fert”lerini hayret ve ibretle önümüze serer.

Daha sonra her kuvvet ve kudretin başında, üstünde gelen Allah'ın varlığına, birliğine geçer. Onun her yerde, her

²²³ Dr. Abdülhak Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 1943, s. 156-166.

²²⁴ Başlangıç.

²²⁵ Sonuca.

²²⁶ Yaradılışın, Yaradan'ın bilinen, bilinmeyen sırlarını.

²²⁷ Küçük dünya.

²²⁸ Kurum ve durumunu.

şeyde görülen ihatalı kudretine, bu kudretin büyüklüğüne, sonsuzluğuna, başta oğlunun, sonra da cümlelerin dikkatini çeker. Onu iyi bilmek, kalp gözüyle, basiret yoluyla görebilmek için; “masiva”dan azat olmak,²²⁹ lazım geldiğini söyler. Bunların yollarını, yine oğluna, dolayısıyla cemiyete telkin ve tavsiye eyler.

Zira görünürde muhatabı oğlu Naimî Efendi ise de gerçekte konuştuğu, ilgilendiği; hem-nevi olan insandır; insanlıktır.

Yine baş tarafları mütalaaya devam edersek, görürüz ki, Hazret-i Hakkı, İslamî kanaat ve inançları, bunun icap ettirdiği mukaddes bilgileri, davasının başına almıştır. Bu bahsin içinde anlatmak istediklerine, -dünyanın kuruluşu gibi- o da Hazret-i Âdem’den başlıyor.

Beşeriyetin babası, yeryüzünün ilk insanı, ilk peygamberi ve tasavvufta “Halifetullah”²³⁰ bilinen Âdem Aleyhisselam’ın özlü kara balçıktan yaratıldığını, hemen akabinde şeytanın kendi bilgi ve gururuna kapılarak ileriye sürdüğü ilk kıyastan, ilk mantıkçılığından, keza Allah’ın emrine rağmen Âdem’e secde etmemek hususunda gösterdiği inat ve “ısyancı”lıktan, bu sebeple halk diline mesel olmuş: şeytan inadından, şeytan benliğinden ve nihayet Allah, şeytan ve Âdem arasında başlamış bu ilk mantık ve ziddiyet davasının, sonradan hayata kadar yayılışından, hatta, hukukta bir kaide gibi kabul edilışinden, daha önce yaratılmış, yaratılacak bütün ruhların, ezel âleminde toplaşıp kaynaşmasını, insan ve hayvan tarlası olan yeryüzünü, gökyüzünü, kat kat tabakaları, çerh-i minayı²³¹ ve bunların ötesindeki bilinmez âlemleri, Allah’ın görünmez kuvvetlerinden melekleri, daha yukarıda arş-ı azamı, dünyanın sonunu, kıyamet gününü, mahşer meydanı ve dehşetini, burada görülecek hesap ve kitabı; mizanı, sıratı, cennet ve cehennemi,

²²⁹ Allah’tan başkasına bakmamak.

²³⁰ Allah’ın halifesi.

²³¹ Diresiz, dayanaksız duran mavi gök kubbeyi.

diğer bir anlatışla; Ruz-ı Ceza'nın haşır neşir âlemini, hırsız, haksız, hayırsız ve kötülerin göreceği cezaları; iyi, doğru, hayırlı ve suçsuz olanlara ise verilecek sayısız nimetleri, tasavvuf tabiriyle “neşetü'l-ûlâ” olan bu âlemi, “neşetü'l-uhra” olan öbür âlemi, naklî ve şerî ilimlerin, semavî kitapların yazdığı gibi birer birer sayar, döker.

“Birinci fenn” isimli mebhasta ise Şark âlemince kabul edilmiş birbirini tamamlayan dört unsurdan, “cevher” ve “araz” denilen maddelerin kabuğundan, kökünden, iç ve dış yapısından, ek tabakalardan ve nihayet semalara çıkarak dokuz felekten bahseder.

Tekrar dört unsura geçerek, bunların birbiriyle imtizaç ve izdivacından²³² önce madenler, madenlerden nebatlar, nebatlardan hayvanlar, hayvanlardan insan vücuda geldiğini bildirir.

Yine klasik tasniflere, eski usul anlatışlara göre; madenlerin mayası ve hammaddesi çamurdur. Bu çamur, katıca ve yapışkandır. Ondan dağlar, taşlar; taşlardan da saf gümüş, altun, demir, kurşun, kalay, bakır ve cıva gibi has madenlere ait “ana cevherler” üremiştir. Bunlar, istihale suretiyle arada vasıta olan “mercan” a vardıkta; tohumlu, tohumusuz nebatlara, nihayet “hurma” ya yükselir. Sonra “hayvan” meydana gelir. Yıllar boyu bu mertebede kaldıktan sonra hayvan ile insan ortasında mutavassıtların ezharı²³³ “nesnas” isimli maymun cinsi bir mahlûk, ondan da insan ortaya çıkar. Zira kılından ve kuyruğundan başka insana en çok benzeyen hayvan odur. Tahavvül ve tekâmül nazariyesi, bu zincirleme ile “insan” da nihayet buluyor.

Öteden beri Yunan feylesoflarının, sofîyenin ve ulema-yı din-i mübinin bu hususta bazı fikir ve görüşleri olmuştur. Bu bahsi, gelecek kısımların kendi maddesinde ayrıca göreceğiz.

²³² Birleşip üremesinden.

²³³ En çok bilinen ve benzeyeni.

Bunlardan sonra hesap ve hendeseyle dair malûmat veriliyor. Bahsin ikinci babında ise arzın yuvarlaklığına inanan Eflatun ile kafa kafaya verilmiş, dünya ve semanın kürevi²³⁴ olduğu, aklî deliller ile ispata çalışılmıştır.²³⁵

Bu arada eski Batlamyus heyeti, Aristoteles (=Aristo) fiziği, tarif ve tahlil edilir. “Dört unsur”un yeniden izahına geçilir. Hayatın sularla başladığını, dünyanın su ile örtülü olduğunu yazarken; davayı ispat için deniz kıyılarına gelen ve yuvarlanan bazı taşlar ve kayalar kırılınca, içinden deniz hayvancıkları eczası²³⁶ çıktığını söyler.

Fahr-i Razi’nin bu husustaki mütalaasını aynen alır; şerh eder. Yine bu münasebetle toprak unsuruna geçerek, arzın kıtalarını sayar.

Bu bahsin içinde kozmografyaya dair hayli bilgiler verir ve sözü Kopernik sistemine kadar getirir.

İbrahim Hakkı’dan önce bu meseleler üzerinde, bazı yazılar yazılmış olmakla beraber, hiçbirinin derecesine çıkamamış, hiçbirinin kadar canlı ve cesaretli olmamıştı.

Hazret-i Şeyh, daha makul deliller ve fikirler vererek, yeni astronomiye taraftar olduğunu, açıktan açığa söylemiş bulunuyor. Hatta bu nazariyeye göre, arzın güneş etrafındaki hareket ve seyrini, akıl ve mantığa aykırıdır diye kabul etmek istemeyenlere, eski nazariyenin, “Nice umuru müstebad bulunduğunu...”²³⁷ çekinmeden söyler.

Arzın güneş etrafında, yılda bir kere devretmesinin, fenne ve akl-ı selime daha uygun olacağını ilave eyler. Arzın hareketi

²³⁴ Yuvarlak.

²³⁵ *Saykal-ı İslamiyet*’te, arzın küreviyyet meselesi anlatılırken: “Muhtelif şahideler (=misaller) arasında, İbrahim Hakkı Hazretleri’nin, arkasına düş...” deniliyor. (*Saykal-ı İslamiyet*, Bediüzzaman Said-i Kürdî Nursî, 1911, s. 35)

²³⁶ Fosil parçaları iskelet kalıntıları.

²³⁷ Akıl almayacak şeyler.

aleyhindeki fikir ve mütalaaları ve bu bapta öne sürülen sebep ve delilleri, birer birer reddeder. Bunları bildirirken, arzın devamlı ve intizamlı hareketini, açıkça göremeyeceğimizi, farkına varamayacağımızı; zira bu keyfiyetin çok çabuk olduğunu ve etrafındaki “madde-i leyvine”²³⁸ hepimizi beraber sürüklediğini yazar ve bu işin ehemmiyetle üzerinde durur.

Bundan sonra tekrar “mevalid-i selase” bahsine geçilmiştir: Madenler, nebatlar, hayvanlar, bunların tereküp ve teşekkülleri, yukarıda yazıldığı gibi safhalarıyla birlikte anlatılıp açıklandıktan sonra, eskilerin “yedi cisim” nazariyesi ele alınır. Mevcutların eşref ve alâsı; Hazret-i İnsan’a gelince, teşrih faslı başlar.

İbrahim Hakkı, bu teşrih faslından sonra, insan ve hayvan vücudundaki uzuvları, bunların iç ve dış kuvvetlerini izaha girer. Sağlık ve esenlik durumlarını inceler; bir nevi eski fizyoloji, psikoloji ve kısmen de jeoloji malûmatı verir.

Âlem-i gaybın ve şuhûdun zübdesi²³⁹ olarak kemale eren, on sekiz bin âlemi nefsinde toplayan, bu sebeple “nüsha-i kübra” sayılan insan, *Marifetname*’de her türlü marifeti övülen ve en çok önem verilen meseledir.

Buradan insan ruhunun tavsif ve tafsiline, ahlakın tarifine geçer.

Yine küçük âlem olan insan vücudunu, tekrar inceleyerek onun, “büyük âlem”e geçme ve karışma şekillerinden, aralarındaki devamlı münasebetlerden bahisler açar.

Fasılların birinde, sıhhatin korunması hakkında tembih ve tavsiyelerde bulunur. Dolayısıyla eski ve yeni hekimlikten, sağlık bilgisinden, nebatî ve kimyevî ilaçlardan, bunların kullanılış şekillerinden ve şifalı tesirlerinden kısaca bahseder.

²³⁸ Etrafımızı kuşatan hava ile umumi cazibe ve muvazene kanunlarıyla ilgili bir kuvvet içinde.

²³⁹ Hûlasası.

Artık müellifin “üçüncü fenn” diye ayırdığı “üçüncü bab”a; son kısma gelmişizdir. Burada dinî meseleler, öğütler ve menkabeler naklolunur. Nihayet kendi soyundan ve ulu dedesinden başlayarak babasının, büyükbabasının, anasının ve kendisinin monografileri verilir.

Hususiyle şeyh-i mükerremleri Fakirullah Hazretleri’nin gönüller fetheden hikâye, menkabe ve kerametleri, büyük bir mehabet ve meclubiyetle anlatılır. Bunun altında, içtimai edepler, ahlak ve ülfetin esas şartları, hukuk-i beşer kaideleri bildirilir. Talimî, terbiyevî tavsiyeler yapılır.

Sonunda, hülasanın hülasası olarak; herkese “yâr” olup kimseye “bâr”²⁴⁰ olmamayı öğretir. Zaten bütün bir tasavvuf, hep budur; felsefesi, gayesi, bundan ibarettir.

En sonunda, bazı ihvana fazilet, ahlak ve adab telkin ve talim etmek maksadıyla yazdığı Arapça secili bir mektup okuyoruz. Büyük bir iman ve heyecanla, keskin bir zekâ kudretiyle yazılan bu kitabın esas mevzuu yukarıda belirtildiği gibi hikmet, tasavvuf, ahlak ve akide bahisleridir. Kararmış kalpleri nurlandırmak, gönülde marifetullah kandilini uyan-dırmaktır.

Bununla beraber “fenn”in birçok ince noktalarını kendi fikir ve kanaatleriyle birleştirerek ilimde ictihat yaparcasına kaleme aldığı her yönden görülüyor. Onun içindir ki, bütün Anadolu’ya yayılan kuvvetli tesiri, hakikaten pek şümüllü olmuş, yalnız kendi çevresi içine sıkışıp kalmamış, sınırlarımızı da aşarak, bütün İslam âlemini tesisi altında bırakmıştır.

Yurt içinde, bilhassa kendi memleketi olan Erzurum ve Hasankale halkı arasında, yazma nüshaları, basılmadan önce bile, -az olmasına rağmen- aranılan her yerde bulunurdu. Şimdiki gibi doyulmadan okunur ve ezberlenirdi. Bugün de aynı bağlılıkla kutlanıyor, *Mevlid*’den fazla dinleniliyor.

²⁴⁰ Yük.

Doğunun mukaddes kitabı gibi elden ele, dilden dile dolaşan hele Erzurum'da, durmadan okunan *Marifetname*, adeta mucizeli bir teshir kudretiyle okumuş okumamış halkı kendine çekmede; kalbine, kafasına girmede...

Tarih gibi öğretiyor, tatlı tatlı dinletiyor. Sükût içinde dersler veriyor. Bu ana kitapta, bu gönül kitabında, telif sahibinin bir büyük zevki de lahutî edebiyattır.

Gelişte derviş doğan, dervişçe büyüyen, âlim ve ârif ölen İbrahim Hakkı, bize bu eserinde; manevi zevkin, ilahî neşenin en kuvvetlisini getirdi.

Kendisinin “ilm-i şerif-i ebrar” dediği: tasavvufu, tasavvuf sevgisini, kitabının ana mevzuları arasında, bunun için en başa almıştır.

Onunla bilinen iç âleminden sıkça bahseder. Aynı zamanda hikmet ve felsefeden apaçık, vecîz bir dille usanmadan misaller verir. Rindane neşesinin mahsulü olan içli ve ateşli rübailerini, keza murabba, muhammes, müseddeslerini,²⁴¹ bu arada gönlümüze serpiştirir.

Hemşehrisi *Nef'î* gibi denemek arzusu ile söylediği Farisî şiirlerinden bazı parçaları, yine burada buluyoruz.

Bunlar, şairin Farisî dilinde ve onu tasarruf kudretinde, İran şairleri kadar başarı gösterdiğini önümüze koyuyor.

Bu bakımdan, fikir ve felsefe tarafı gibi, mısra yapıcılıktaki edebî iktidarı da ayrıca incelenmeye değer.

Sanat derecesinin pek üstün olmaması, engel sayılamaz. Her devirde geçecek ve dinlenebilecek olan *Marifetname* üstünde durularak incelendiği zaman görülebilir ki insanı, sadece ruhanî yükselişe, manevi mertebelere çıkarmak için yazılmamıştır.

²⁴¹ Dörtlük, beşlik altılık.

Onun, daima imanlı ve arştan ilhamlı kalemıyla, kendi başına anlatmak istediği şey, tasavvufta “tefahhus”²⁴² denilen; derunî bir tefekkür şeklinden ibaret değildir.

Dinî icaplar geleneğine uyarak, o da; “İlmin başı, Allah’ı bilmek; sonu da her işi ona bırakmaktır” hadis-i şerifinin,²⁴³ gösterdiği yolu tutmuş, en önce ruha, vicdana seslenmiş; tasavvuf adamlarının önem verdiği olayların başında gelen Fahr-i Kâinat’ın “Nefsini bil!” emrindeki didaktik felsefenin derin manasına girmekten işe başlamıştır. Fakat bu yolda en dikkate değer tarafı, bizzat kendisi de tarikat, meşihat sahibi bir şeyh-i şerif-i meşhur olduğu halde, yalnız bu janrın içinde kalmamış; hemen her şeyden; ahlak ve içtimaiyattan, tıptan, hendeseden, metafizikten, fizyoloji ve fizyonomiden, maden ve hayvan vücudunun teşrihinden, nebatların tasnifinden, cemadların cinsinden; eskilerin ilm-i ahval-i ruh dediği psikolojiden, onun kapalı geçtiği bazı meselelerden, ruhun mahiyetinden, illetinden, nihayet insan karakterinden, heyete kadar hepsinden ayrı ayrı bahisler almış.

Bunları tam bir salâhiyetle ve ilmî bir hassasiyetle incelemiş, bugünkü müspet ve müdevven ilimlerin çoğundan, belli başlı dallarından yukarıda yazdığımız gibi çiçek başı bilgiler sunmuştur. Başka kaynakların verdiği malûmatı da, ihmal ve iptal etmemiştir. Hepsinin öğrenilmesi lüzumuma inanmaktadır; inanılmasını istemektedir.

²⁴² İçyüzünü araştırma, derinliğine varma.

²⁴³ “Evvelü’l-ilmî ma’rifetu’llah ve âhirü’l-ilmî tefvîzi’l-emr.” Bu sözün, hadis olmayıp kelim-i kibar olduğu rivayet edilirse de İmam Münavî’nin *Künzü’l-Hakayık*’ında, (s. 78; *Camîu’s-Sağîr* hasîyesinde) hadis olarak gösterilmiştir. Nitekim Allah keliminde, “Gücümün yetmediği işi, Allah’a tefviz ederim. Allah’a bırakıyorum; Allah’a ısmarlıyorum.” yolunda dua etmeleri, Peygamberimiz’e talim buyruluyor. (Mü’min Sûresi, 44. ayet) Buna yakın manada şöyle de denilmiştir:

*Hakk’a tefvîz-i umûr it ne elem çek, ne keder
Gam ü şâdî-i felek; böyle gelir, böyle gider.*

Enderunlu Vâsıf

Eski yeni böyle birçok fenlerden ve bilimlerden yollar açışının sebebini şöyle anlatır:

Bir miktar ilm-i heyet-i âlemden ve bir miktar fenn-i teşrih-i beden-i âdemden dahi tahrir ü beyan olunmak münasip görülmüştür.

Ta kim mütalaası ile hırmâa-ı inniniyetten udul edip²⁴⁴ zindan-ı cehaletten huruç edesin²⁴⁵ ve mahfel-i ilm ü hikmete duhul edip, zümre-i fuhul-i ricale vüluc edesin ve lübb-i hikmete hulul edip zirve-i tahkike uruc edesin ve hakayık-ı eşyaya vâkıf olup, dekaik-i manayı ârif olasın ve esrar-ı cihana muttali olup, ahval-i âlemi kemahiye²⁴⁶ bilesin ve kemal-i marifet-i nefse erip ondan marifetullâh devletin bulasın.

Bundan sonra asıl medhali teşkil eden ve İslam'da başlı başına felsefî bir ekol, olgun ruh terbiyesi veren bir yol olan tasavvufun ana prensiplerine ve kendisinin önem verdiği mevzulara geliyoruz.

Hepsinin başında abdiyet, ubudiyet ve mabudiyet²⁴⁷ meseleleri...

²⁴⁴ Tenasül uzvu alınmış, erkekliği azalmış hâle düşmekten kurtulup. Şeyhimiz; "heyet ve teşrih ilimlerini bilmeyeni, enenmiş insana (=erkekliği yetmeyen yarım adam) benzetiyor. Bundan dolayı o kara cehlin afetinden, karanlık zindanından, ne yap yap; kendini kurtarmaya bak!" diyor. Hadis bilginlerinden bazısının "Aristo kafasıdır; gâvur mantığıdır" diye okutmak istemedikleri mantığı, mizanü'l-ulum (=ilimler ölçüsü) olarak ilk defa medreselere sokan Gazzalî, kelâmcı ve büyük tefsirci Fahreddin Razi ve Seyyid Şerif-i Cürcanî de aynı şeyi söylemişlerdi: "Heyet ve teşrih ilimleri bilinmez ise, insan; Allah'ını bilmekte geri kalır; ne yapsa gerçeği kavrayamaz."

Eski ilim adamlarımızın ele aldıkları gerçek dava ve gaye ile Arapçanın âlet ilimlerinden başkasına kıymet vermek istemeyen, okutulmasını da lüzumsuz gören son medrese zihniyeti arasındaki korkunç açıklığa ve anlaşmazlığa bakıp, şaşmamak, üzülmemek kabil olmuyor.

²⁴⁵ Taşraya çıkasın.

²⁴⁶ Olduğu gibi.

²⁴⁷ Kulluk, Allah'a kul olmak ve Allah'lık.

Bildiğimiz klasik tabirleriyle; marifetü'n-nefs, marifet-i Rabb yahut marifetullah.²⁴⁸

Bunların şartları, sıfatları, mertebeleri, icapları, hatta belirli tarafları... Lüzumlu görülen daha birtakım öğretimler, ödevler... Bırakılmadan devam edilmesi lazım gelen vecibeler, farizalar²⁴⁹ “yap”, “yapma” teklifleri... Bunlara uymak, yasaklardan tamamıyla uzakta kalmak... Yine Efendimiz buyuruyorlar: “Nefsini kötülükten koruyanın, durağı cennettir.”

Hepsi de arz ve tebliğ şeklinde... İcbar ve ısrar yapılmamış (zorlama, üsteleme yok), uyup uymamak, alıp almamak, sana ait... Daha doğrusu: zevke, idrake ve -Allah vergisi olan- hida-yete²⁵⁰ bağlı...

Allah ahlakı, *Kur'an* usulü bu... İnanıp inanmamak, senin bileceğin iş... Küfre gitmek de elinde; imanı bulmak da... Han-gisini istersen onu al. Cennet, Cehennem, ikisi de gerçeğin yolu... Lakin sonunu sen düşün... Biri saadete götürüyor, biri felakete... Eğer felaha kavuşmak, düze çıkmak istersen dalâletle kalmış²⁵¹ olanlarla ilgini kes! İyi bil ki, bu böyledir.

Bu çeşit öğütler, tavsiyeler, şer'î, kitabî ve semavî teklifler sorulu cevaplı, bazen apaçık, bazen kapalıca sıralandıktan sonra en önemli meseleye giriyoruz: Marifetü'n-nefs'in ne olduğunu bilmek, anlamak...

Bu bapta yapılan teklifler, verilen vaazlar, dersler ve na-sihatler birbirinden kuvvetli...

Tasavvufta varılacak en son gaye ve netice, belki de her şeyin başı ve sonu; ilahî marifet: Yaradan'ı bilmek, tanımak, ona kul olmak, kulluk vazifelerini gerektiği şekilde yerine getirmek. Bu marifet ve anlayış, her ilimden üstün “abdiyet

²⁴⁸ Evvela nefsinin, sonra da Allah'ını bilme ve tanıma bilgisi.

²⁴⁹ Allah'tan gelen kesin emirler, buyruklar.

²⁵⁰ Hak yoluna girmeye ve erişmeye.

²⁵¹ Yolunu şaşırmış, sapmış.

makamı” denilen kulluk katının temelini kuran ilk ana şartlarını ve mertebelerini öğrenmekle başlıyor...

Suflerin, mutasavvıfların, ârif-i billah ulemanın ve kâmillerin birleştiği tek yol... Her şeyden önce, Rabb’i ikrar ve itiraf... Tevhid ve tahmid.²⁵² Allah’a yürekten bağlanmak, ona benzer olmadığına, olamayacağına kuvvetle inanmak, hiçbir şeyi veya sebebi ona ortak ve yardımcı bilmemek...

Kazaya rıza, Allah’tan geleni hoş görmek, iç sıkıntılarından, kaygılardan, tasalardan kurtulmak için bu, pek lazım... Kalpte huzur ve selamet, gönül rahatlığı, başka suretle olmuyor. Kalbi, ibadete hazırlamak, insanlığa hizmet için de buna lüzum var. Allah’a ihtiyacın ilmi, Allah’ın kulluktan mutlak surette istighnası ve adem-i ihtiyacı²⁵³ bilakis var olan her varın ezelde ve ebedde ona muhtaç oluşu...

Her şeyin, her zerrenin, zerreciğin yalnız ondan geldiği, onun olduğu ve sonunda yine ona döneceği... Bu, daima böyle...

Her işte Cenab-ı Hakk’ı hatırlamak... İslam umdelerini, şartlarına uyarak vaktinde yerine getirmek... Harama gözünü kapamak, iftiraya kulaklarını tıkamak; gıybet, yalan ve yemin-den dilini bağlamak, riyadan sakınmak... Çünkü riya, şirk-i ekberdir.²⁵⁴ Revayı na-revadan ayırmak,²⁵⁵ mahlûkiyet tavrını²⁵⁶ boynuna takmak, helâli helâl, haramı haram bilmek; nefsin kötü arzularını yenmek, günahlardan korunmak, kebairden, hele büyük suçlardan mutlaka sakınmak ve işlenmiş olanlarına yürekten tevbe etmek... Bu şekilde nefse uymamak, şeytana köle olmamak için de İslam kültürünün ruhu ve kaynağı olan *Kur’an*’ın söylediğini yapmak ve onun gösterdiği yoldan ayrılmamak...

²⁵² Birleme ve hamdetme.

²⁵³ Lüzumsuzluğu, ihtiyaçsızlığı.

²⁵⁴ Allah’a şerik koşma demektir ki bağışlanmayan en büyük suçlardandır.

²⁵⁵ Yakışık alanla almayı bilmek ve ayırt etmek.

²⁵⁶ Gerdanlığını.

Sonra, kulluğun baş vazifesi olan Rahman'a secde... Bu münasebetle el değdikçe abdestli bulunmak... Mü'minin miracı sayılan namazın geçirilmemesi... Her doğru ve hayırlı yolun Allah'a gittiği ve son netice olarak da, maddî manevî her türlü ibadetin, yani bütün kulluk vazifelerini yerine getirmekten hâsıl olan faide ve neticelerin, yalnız biz kullara ait olduğu, bu sebeple bütün bunların içten ve gönülden yapılması, bundan ötürü de sağlam iman, dürüst ve yararlı çalışma, yararlı başarı. Her işte Hakk'a sarılmak, Hakk'ı korumak Hakk ve hakikat uğrunda her ızdırabı, her eziyet ve fedakârlığı, daima küçümsemek, hiçe saymaktır; hatta o kadar ki, hakikat uğrunda Hakk'ın rızasını kazanmak için, kendi nefsinin rızasına yüz çevirmek bile var. İşte örnek insan, işte tam Müslüman! Böylece ferdin ve cemiyetin kafasına, kalbine, terbiye ve iradesine, hatta ruhî meleke ve idrakine seslenen hitaplar, öğütler, öğretici, inandırıcı bir dil ile açıklanır.

Bu suretle ilahî marifet mevzuunda Allah'ın birliğini ve bunun sebeplerini, sıfatlarını, ispatlarını, açık alametlerini görür gibi yakından bilmek, bellemek inancı, iman ve akide bahsinde en başa alındıktan sonra, daha derinlere dalıyor.

Marifetin ruhu, imandır; imanı kuvvetlendiren de, takva'dır. Bunun da en kısası, en kolayı: "Sakin! korun!" emirlerine itaatle olur.

Marifetin yüksek derecesi ise "havasü'l-havas"²⁵⁷ aittir. Bunu da ancak Allah'ın sevgili evliyasının²⁵⁸ feyzinden, bilgilerinden öğrenebiliyoruz.

Onların yoluna girmiş, gerçeğe ulaşmış olanlara göre İslam'da en büyük ibadet, kalbî ve manevî olandır; tefekkür -düşünmek- gibi gözle görünmeyendir. Zira şekilde ve kalıpta kalan dış ibadet zahidindir. Nimetlere, vaatlere kavuşmak, halk ile muameleyi düzene koymak, kendine karşı ilgi ve sempati

²⁵⁷ Üstünün üstüne, en ilerisine.

²⁵⁸ Velilerinin, yakın dostlarının.

toplamak içindir. Arifler, veliler ise tefekkür, tefahhus ederler.²⁵⁹ Onların tefekkürü Hâlık²⁶⁰ iledir. Ve yetmiş yıllık görünür ibadetten hayırlıdır.

Bu sefer de ibadetler içinde en faziletli bilinen hazret-i ilmin tahsiline geliyoruz, İmam-ı Ali buyuruyor: “Rütbelerin en yükseği, ilim rütbesidir. İnsanın şerefi, edebiyledir. Soyundan geçmekle olmaz.”

Dünya yüzünde, gelmiş gelecek, olmuş olacak bütün ilimlerin, tecellilerin başı sonu, kökü temeli, damarı pınarı; ancak Fahr-i Kâinat’tır. O, beşerin ruhu, beşerin fikri, beşerin kalbidir. İnsanlığın ebedî fahridir. Yaradılışın tek sebebidir.

Şu âlemde görünen görünmeyen her tecelli ve tezahürün, -görene, anlayanı çok şeyler söyleyen- birer ayet olduğunu, bu âyetleri okuyup anlamak için de yeraltı karıncaları gibi durmadan çalışmak ve ilim yapmak lazım geldiğini, yeryüzü hadiselerinin manalarla dolup taşıdığını, insanı ve insanlığı her şeyin üstünde tutan Hazret-i Hakkı bunları, ruhlu ve hararetle bir dille anlatır.

Mesele bunlarla da bitmiş değil... Ne türlü olursa olsun, ibadetin tadına varmak, gönülde derunî safayı bulmak için ibadetlerin bellennmiş ve itiyad hâline gelmiş muayyen şekillerini tekrar etmekle değil, olanca ihlas, iman ve idrâk ile tamamen ayık ve uyanık yapılması gerekir. Dalgın, şaşkın, şartları eksik, yanlış ve ruhsuz yapılan ibadetler, şekil ve suretten ibaret kalır; Allah’a çıkmaz. Onları Allah bile ayıplar ve huzurundan kovar. Bu sebeple ibadeti, alışılmış kuru bir âdet olmaktan ayırmak ve kurtarmak zorundayız.

Zira Müslümanlığın, insanlardan beklediği ve istediği gerçek, surette değil sirettedir; lafızda değil, mana ve ruhtadır.

²⁵⁹ Meselenin içyüzünü araştırırlar, derinden derine dalarlar ve neticesinde gerçeğe varırlar.

²⁶⁰ Yaradan.

Bunun için de kemal-i huşu ve hudû, ihlas ve teslimiyet²⁶¹ en başta gelir... Şartları da önemli: Bir defa, ibadeti yalnız Allah için yapmak, kuldan daima saklamak! Bunu temin ve tatbik edebilmek için de; riyasız, gösterişsiz, maksatsız ve karşılıksız ibadet eylemek... Kusurlu, kusursuz ibadete asla güvenmemek, onunla övünmemek...

Her şeyde, her işte özünü sözünü, içini dışını bir etmek; olduğu gibi görünmek, görüldüğü gibi olmak; yani renkten renge girmemek, bu suretle de gönül kirinden kurtulmak... Gerçeğe başka şekilde varılamaz; iman bütünlüğü ister..

Mahviyetin son derecesine inmek, mahlûklardan hiçbirini ayırt etmeden, hepsine aynı gözle bakmak. Yunus'un dediği gibi:

*Yaradılanı hoş gör,
Yaradan'dan ötürü.*

Huy güzelliği de başta geliyor. Çünkü mürebbi-i beşer olan Hâce-i Kâinat Efendimiz'e²⁶² sormuşlar:

"Din nedir?"

"Huy güzelliğidir."

"Ondan sonra nedir?"

"Huy güzelliğidir."

"Daha sonra nedir?"

"Huy güzelliğidir" buyrulmuş...

Ve yine buyrulmuştur ki:

"İçinizde mekarim-i ahlaka sahip olanlarınız²⁶³ ahirette benimle beraberdir."

²⁶¹ Yürek temizliği, Allah'a içten bağlılık, ondan çekinme, korkma ve utanma.

²⁶² Peygamberimize.

²⁶³ Ahlakça en üstün olanınız.

Sabır da böyle... İmanın yarısını sabır yapıyor. Bunun için iyi huylu ve sabırlı olmak, herkese aynı şekilde hudutsuz tevazu göstermek, kendi nefsinin başkasından üstün görmemek, küçüldükçe küçülmek, gönülsüzlüğün son derecesini bulmak ve bunları ahlak edinmek...

Kimseden bir şey beklememek, ölsen bile istememek.²⁶⁴ Umduğun olmayınca, kadere küsmemek. Her şeyi hoş görmek, kötülük edene bile iyilik etmek, her müşküle koşmak, âcizleri korumak, meczuplara ilişmemek, kimsenin suçunu, aybını yüzlememek, kınamamak, kimsenin hâlini alay konusu yapmamak;

Âdem neye gülerse başa gelegen olur.

(Yunus)

Kusurluyu bağışlamak, kusuru nefsinde aramak ve onu, gidermek, kinci ve “ben!”ci olmamak, yaptığını başa kakmak, iyiliği unutuvermek,²⁶⁵ kimseye yük olmamak, misafirliği uzatmamak, ziyareti sıklaştırmamak... Kimsenin minneti altına girmemek, kimseyi de minneti altında bırakmamak, karşılığını beklemeden vermek, verileni geri çevirmemek, karşılıksız hediye almamak, “lehv ü lu’b” ile “mâlâyani” ile meşgul olmamak,²⁶⁶ daima hayırlı, verimli olmak, ne pahasına olursa olsun Hakk’tan, hakikatten ayrılmamak, hayatını, lisanına muvafık etmek, çünkü iki cihan serveri buyurdular: “İnsanın kalbi doğrulmadıkça, imanı doğrulmaz ve dili doğrulmadıkça kalbi doğrulmaz!” Haddin olmayan işe karışmamak, keza Allah’ın

²⁶⁴ İmam-ı Ali’nin sözü: “Müt ve lâ tatlub; meâşen min leîm” (= Öl; fakat isteme; hele alçaktan asla).

²⁶⁵ *Aninde ölmeli ettiğin iyilik;
Âlem duysun diye inayet itme.*

Neyzen Tevfik
Azâb-ı-Mukaddes’ten

²⁶⁶ Hayırsız, faidesiz, manasız işlerle uğraşmamak, boş yere vakit öldürmemek.

hikmet ve tecellisine karşı isyan ve itirazda bulunmamak, dil uzatmamak... Zira lezzet-i rıza, azam-ı lezaizdir.²⁶⁷

Daha yüksek öğretilere geçilerek bilhassa bildiriliyor: Tedbirde kusur koyup kadere bühthan itmeyesin. Kalbini zengin tut, aza kanaat et. Esbabına tevessül etmekle²⁶⁸ beraber iyi bil ki, rızık veren ve gönderen Allah'tır. Her şey biter, sona erer; kerim olan Allah'ın ezeli hazinesi tükenmez.

Fakirlere, dervişlere, gariplere, sabi, sübyana şefkat ve hizmet; âlimlere, pirlere, şeyhlere, ihtiyarlara, acizlere hürmet ve riayet edesin... Kimseye zahmet vermeyesin, cefadan, ezadan sakınasın, insaf ve itidali aşmayasın. Sevmediğine dahi haset ve düşmanlık etmeyesin... Yunus'un tarifi gibi:

*Döğene elsiz gerek
Söğene dilsiz gerek*

İnsanlığın saadet ve selametine daima dua edesin... Yine Yunus'tan dinlediğimiz:

*Derviş gözü yaş gerek
Koyundan yavaş gerek*

Şeklinde gönülsüz bir derviş olabilmek... Çünkü derviş oldur ki varlığından yok ola...

Buna benzer dersler, nasihatler arasında, vecizemsi irşat ve talimler de var...

Akl ve nakl ile idrak edilemeyecek, anlaşılamayacak bir hakikat yoktur. Tasavvufa göre; kudret-i külliyye karşısında idrakten aciz kalmak, idrak demektir. Bunun içindir ki, âşıklar ve salıklar, sülûk esnasında akla idrak vermemek için zevk-ı vuslatla cezbedar olurlar. Didara kavuşma neşesiyle hâlden hâle geçerler.

²⁶⁷ Rıza lezzeti, lezzetlerin en büyüğüdür.

²⁶⁸ Sebeplere, çarelere başvurmakla.

Şeriat, en kısa anlatılışla, bilmek, öğrenmek; tarikat, görmek, işlemek ve yolda gitmektir. Hakikat ise bilmek, bellemekten üstündür, ileridedir. Çünkü gönülde olan şeyler, derse sığmaz. Derse sığmayan şeyler, gönülde olur.

Demek ki, şeriat, tarikat bir derstir; bir “taallüm”dür. Hakikat ise ne talim, ne taallüm, ne de ders ile ilgilidir. Zira mahz-ı hakikat; tevhidin gayesi olan “vahdet”tir. Bu vahdet, iştirak kabul etmez ki, ilim, âlim ve müteallim; amel veya âmil olabilsin.

İşte tasavvufun bir düziye öğrettiği, insanlığın istediği, ah-lakın ve ahlakçılığın can noktaları, yeteri kadar sıralanmış...

Çünkü İslam’ın hedefi, beşerin olgunlaşmasıdır. Onun daimî bahtiyarlığını sağlayabilmektir. Dinimiz baştanbaşa hayırdır, iyiliktir. Bol bol hayır işlemek, bol bol hayır yapmak ve bu yolda hiç usanmamaktır.

Tasavvuf terbiyecileri de bunu söylüyor, bunu öğretiyor:

*Tasavvuf kimseye âr olmamaktır
Tasavvuf gül olup, hâr olmamaktır
Tasavvuf yok olup, var olmamaktır
Bunu her kim anlarsa burhan andadır*
(Şeyh Mustafa Fevzi)

*Tasavvuf nefsi pâk eylemektir
Fenâ ile anı, hâk eylemektir.*
(Şeyh Aziz Mahmud Hüdayi)

Yine heyet bahsine dönüyoruz. Öğrenilmesi lüzumunu tekrar ederek diyor ki:

Fenn-i heyet-i âlemden dahi bir miktarca yazmaya, bais ü badî oldur kim; matlab-ı alâ olan marifet-i Mevla’ya muin ola.²⁶⁹

²⁶⁹ Yukarıda geçtiği gibi, *Tarifat* sahibi Cürcanlı Seyyid Şerif de aynı fikirde idi: “Yerlerin, göklerin yaratıldığını düşünenler için; heyet ilmi, bu varlığı yaratan Tanrı Teala’yı bilmeye, ne güzel yardımcıdır.” demiştir.

Şeyh'in demek istediği şudur: Bütün bu fennleri, hiç olmazsa azıcık bilmek, Allah'ın varlığını bilmeye, kudretini görmeye yardımcı olur. Zira bunları bilenler, Allah'ın kudret ve sanatına yakınlık hâsıl ederler ve daha başka bir surette hayran olurlar. Arzın, semavatın, seyyarelerin, feleklerin bir müdebbir-i hakîm ve kadim tarafından kurulup işlemekte olduğunu, ilim ve fenn yolu ile de anlayıp, bu âlemi tertip ve idare eden bir "sani-ı azam" ve "Hâlık-ı Mutlak"ın²⁷⁰ onun her şeyi muhit ve mutasarrıf bulunduğunu²⁷¹ daha yakından idrak ederler. İşte bu idrak ve marifet, heyet ilmini en doğru şekliyle ve incelikleriyle bilenlere, keza teşrih ile meşgul olanlara mahsustur. Bunlardan mahrum kalan insan ise kudretten kesilmiş gibidir. İdraki pek yetmez, geridir ve yetersizdir. Allah'ı bilmesi, köklü ve özlü olamaz. Duyasıya bir bellemenden ibaret kalır. Bu ise taklitten az farklıdır.

Şeyh efendimiz, tasavvufî tefsirlere, koza örер gibi devam ederken; maarif-i Rabbaniye (=marifetullah)²⁷² meselesi üzerinde diyor ki:

Hakk Teâlâ, iki cihânı ve onlarda olanı, bilcümle insan için icat ve mevcut eylemiştir. Ta kim âlemde olan sanatlara nazar kılıp eşyada bulunan hikmetleri bilsin ve cümlelerin emsalini, kendi vücudunda buldukta marifet-i nefse erip, ondan marifetullah müyesser olsun.

Hakk Teâlâ *Nazm-ı Kerim*'inde ve hadis-i kudside: 'Marifet-i nefis, vesile-i marifet-i Rabb' olduğun duyurmuştur. Çünkü Hakk Teâlâ, insanı kendi marifeti için halk edip,²⁷³ kendi marifetini, marifet-i nefis-i insan eylemiştir.

²⁷⁰ Tek yaratıcı ve kurucunun varlığını, birliğini ve benzersizliğini.

²⁷¹ Her şeyi kudreti altına aldığını.

²⁷² Allah bilgisi, ilahî kültür.

²⁷³ "Ve mâ halaktü'l-cinne ve'l-inse, illâ li ya'büdün." İbn-i Abbas'tan rivayet edilen ilave tefsire göre: "li yâ'rifun." "Cinn'i ve ins'i (=cinleri, insanları) ancak bana ibadet etsinler, beni bilsinler, tanışmalar diye yarattım." Ve'z-Zariyat Sûresi, 56. âyet.

Pes; elbet de insana kendi nefsin bilmek, istidadını vermiştir. Ta kim; marifet-i nefsten, marifet-i Hâlık'a vusul bulsun. Nitekim haberde: 'Men arefe nefsehû, fekad arefe Rabbehû' varit olmuştur.²⁷⁴ Miftah-ı marifetullah, marifet-i nefis bilinmiştir ve miftah-ı marifet-i nefis, marifet-i âlem kılınmıştır.

Yani en kısa şekilde demek istiyor ki, ilmin de marifetin de en yüksek mertebesi Allah'ı ve kudretullahı bilmektir. Onu bilmek için, her şeyden önce kendi nefsini bilmek, öğrenmek lazımdır. Allah, insanlara bu istidadı, ezelde vermiş. Lakin onu, yaradılış hâliyle bırakmayıp bir güzel surette işletmek, yolunda ve gereğinde kullanmak ister.

²⁷⁴ Aliyyü'l-Kaarî, bu hadis-i şerifin mevzuattan olduğunu (=Peygamberimiz'den rivayet edildiği ilmen sabit olmayan) hadisler arasında bulunduğunu yazıyorsa da muhakkık ulema ve mutasavvıflar indinde (=hakikat ehli, derin din bilginleri ve büyük tasavvufçularca) muteber ve mütevatir (=devirden devire naklen gelmiş) hadislerden ve pek duyulmuş olanlarındandır.

Necmeddin-i Kübra'nın halifelerinden Bağdatlı Ebubekir Necmeddin-i Râzî, *Validiye* isimli eserinde, İmam-ı Gazzalî de *Hadis-i Men Aref* risalesinde, bu hadis-i şerifi ayrı ayrı şerh etmişlerdir. İkisini de Şeyhülislam Müstakimzade Süleyman Sadeddin Efendi Türkçemize çevirmiş bulunuyor.

İnkılâba kadar Erzurum Bidayet Mahkemesi reisliğinde bulunan Bolevizade (Bolulu) Hacı Mustafa Nesib Bey (vefatı: Şubat 1297/1879; Erzurum Bakırcı Cami-i Şerifi haziresinde yatıyor) merhumun oğlu, zamanımız fazıllarından Mehmed Nüzhet Ortanca'nın bu hadis-i şerife yaptığı fevkalade terceme, gerçekten sanatlı ve cemiyetlidir.

Bunca âsâr-i Rubûbiyeti nefsinde görüp;

Ârif-i nefis olana, ârif-i billâh denir.

1928

Koca Türk evliyası Hacı Bayram, daha sadesini söylemiş:

Bilmek istersen seni

Can içinde ara anı

Geç canından bul anı

Sen seni bil, sen seni.

Evvelce İstanbul dergâhlarında, kıyam ve devran ilahisi olarak okunurdu.

Keza nefsinı bilmek, onun bineği ve direği olan bedeni bilmekle olur. Bunun için de onu söküp ayıklama, birer birer inceleme ilmi olan teşrihi bilmek gerektir. Yine Şeyh'in tekrar ettiğine göre; teşrih bilgisini bilmeyen, kendini bilmez, insanlığı da anlayamaz. Bunun içindir ki, heyet ilmi ile beraber rasat ilmi; hendese, metafizik ve nücüm (=yıldızlar) ilmi de herhalde bilinmelidir.

Müşahhas ve mücessem bir tekvin kitabı²⁷⁵ olan kâinatın, mükevvenatın uçsuz, bucaksız sırlarına bularsız varılamaz.

Müspet ilimler bilinmeyince, hakk ve hakikate erişilemez. Tabiatıta gördüklerimizden hiçbirinin cüz-i la-yetecezzasına,²⁷⁶ nüfuz edilemez. Tekrar bel kemiği işlere gelerek, insan vücudunun kuruluş ve yapılışını anlatır. Doğumundan göçüşüne kadar sürüp giden, belirli belirsiz türlü değışmelerden ve bunları -kılı kırka yarararak- inceleyen mirat-i terkiib-i ebdanın²⁷⁷ -vahdet-i madde olarak gösterdiği- kevnî, fizikî terkip ve teşekküllerden, birleşip bitişme, üreme ve türeme şekillerinden, uzun uzadıya bahseder:

Eşia-i kevakibin tesiratıyla anasır-ı erbaa cem olup, imtizacı bir mikdar itidal buldukta, hâk; kendi suretin terk edip, nebat suretine gelir.

Müşahede ve hadiselere dayanan şu teşrihî bilgileri de, ilave ediyor:

Madde-i beden-i insan, bir hâktır²⁷⁸ ki, ol hâk, ibtida-i inbata gelip ya nan veya alef-i hayevan²⁷⁹ olur. Badehu ol nebat, nan

²⁷⁵ Sufiye nazarında üç nevi kitap vardır:

Kitab-ı tekvinî: Kâinat - âlem - ekvan.

Kitab-ı tenzîlî: Kelamullah (Allah kitabı).

Kitab-ı natık veya Kitab-ı müşahhas: İnsan-ı kâmil.

²⁷⁶ Bölünmez ve ayrılmaz ufacak bir zerresine bile.

²⁷⁷ Teşrih ilminin.

²⁷⁸ Arz, toprak.

²⁷⁹ Ekmek yahut hayvan yiyeceđi.

ve hayevan yahut gıda-yı insan oldukta, kuva-yı malumeye -cazibe, hazime, masike,²⁸⁰ mümeyyize ve dafia- hizmetlerinde bulunur. Sonradan sonrası rical ve nisvanda, meni suretin bulmuştur.²⁸¹ Badehu rahm-i maderde,²⁸² yine nutfe²⁸³ ve aleka²⁸⁴ ve mudga²⁸⁵ olup, izam²⁸⁶ ve asab²⁸⁷ ve uruk²⁸⁸ ve lahm ü şahm²⁸⁹ ile dolmuştur. Badehu, ya ünsa²⁹⁰ veya zükur²⁹¹ oldukta, ruh bulup, tevellüd edip, zuhura gelmiştir. Badehu, ya muammer olup, kemalin bulmuştur veya akla balığ olmayıp, tıflı iken ölmüştür.

Bahse ehemmiyet veren Efendi, devamlı bir hareketten ibaret olan hayatın devrine ve yine hareket hâlinde bulunan nefis-i bedeninin sureti seyrine²⁹² madde madde temas ediyor:

Mebde ve mead-ı ebdan, hâktir²⁹³ ki; harekât-i eflak ve eşia-i kevakib²⁹⁴ tesiriyle anasır-ı hâkin²⁹⁵ bin cüzünden ancak bir cüzü, nebat olur. Ve nebatın bin cüzünden bir cüzü, ancak nan ve hayevan olur. Hayevanın binde biri ise ancak gıda-yı insan olur ve gıdanın bin cüzünden bir katre, meni hâsıl olur ve bir katre meniden ancak bir katresi rahme vaki olur. Ve erhame düşen nutfelerden binde biri, mütevellid olur.²⁹⁶ Bunca mütevellid olanın binde biri, mamur olur. Ve bunca

280 Tutucu.

281 Hayatın mayası olan beyaz su olmuştur.

282 Hilkat tezgâhı olan ana karnında.

283 Meni tohumu.

284 Uyuşmuş kan pıhtısı.

285 Et parçası.

286 Kemikler.

287 Sinirler.

288 Damarlar.

289 Et ve yağ.

290 Dişi.

291 Erkek.

292 Deprenip kımıldanışına.

293 Bedenin hayatını sağlayan kök-unsur; arz.

294 Arzın harekâtı ve yıldızların tel tel görünen ziyaları, ışıkları.

295 Toprak unsurlarının.

296 Hayat bulur; hayata doğar.

beka bulanın binde biri, makam-ı akla baliğ olur. Ve nice bin âkilin ancak biri, mümin olur. Ve nice bin müminin ancak biri, âlim olur. Ve nice bin âlimin ancak biri muhakkık olur. Ve nice bin muhakkıkın ancak biri arifibillah olur. Ve nice bin arifin biri, kâmil ve mükemmil olur.

Pes harekât-i eflak ve imtizac-ı anasır olan ve zuhur-i mevalid ve cemî-i kâinat-ı zevahirden murad ve maksud, ancak insan-ı kâmilin vücud-ı şerifi bulunmuştur. İnsan-ı kâmilin maadası, bilcümle ona huddam ve tevabi kılınmıştır. Nitekim ekmel-i beni Âdem, Habib-i Ekrem -sallallahü teâlâ aleyh-i ve alihi ve sellem - Efendimiz Hazretleri'nin şanında; 'Levlâke, levlâke, lemâ halâktü'l-eflâke'²⁹⁷ buyrulmuştur. Çünkü mebd-i beden-i insan, bu beyan ile ayan olmuştur.

Pes 'Küllü şey'in yerci'u ilâ aslih'²⁹⁸ hükmünce, mead-ı beden dahi,²⁹⁹ bundan zahir ü nümayan olmuştur.

Medresenin son zamana kadar hiçbir suretle ilgilenmediği teşrih-i fizyoloji ilmine, *Marifetname*'de geniş sahifeler ayrılmıştır. Şeyhimiz, her vesileyle bunlardan bahseder. Ne kadar tekrar etse faidesiz bulmaz.

"Mirat-i ebdan" olarak isimlendirdiği "teşrih"i, "ilm-i terkiib-i ebdan" olduğu hakkında diyor ki:

Ehl-i hikmet, ilm-i terkiib-i ebdana, fenn-i teşrih ve tesrih³⁰⁰ ıtlak etmişler ve etvar ü esrar-ı ebdan ü ervaha yetmişlerdir. İmam-ı Mehmed b. İdrisü's-Şafiî Hazretleri; 'İlm-i ebdan, ehemmi-i ulum ve elzem-i fûnun olduğun', duyurmuşlardır.³⁰¹

²⁹⁷ "Habibim, sevgilim; sen olmayaydın, sen olmayaydın, Ben bu eflâki, felekleri, âlemleri yaratmazdım"

²⁹⁸ "Her şey, aslına döner."

²⁹⁹ Bedenin iadesi de.

³⁰⁰ Taramak.

³⁰¹ "El-İlmü 'ilmân: İlmü'l-ebdân ve ilmü'l-edyân." (=İlimler arasında iki ilim vardır ki, pek önemlidir; biri bedenler ilmi olan tıp, hekimlik, hıfzussıhha (Hygène); biri de dinler ilmidir). Yanlış olarak hadis sanılan bu söz, İmam-ı Şafî'ye aittir.

Pes teşrih-i ebdan, bir aziz ü leziz ilimdir ki, netice-i hikmet-i muhakkıkın ve sermaye-i etibba-i müdekkkın ve tenaum-ı nüfus-i ehl-i yakın ve vesile-i husul-i din ü dünya ve marifet-i Mevla'ya vasıta ve muindir.

Lüzum görerek tekrar ediyor:

İlm-i teşrihi bilmeyen; haşin, tbb ü hikmetten zahil ve marifet-i nefisten gafil ve marifet-i Hakk'a vuslattan innîndir. Ve illa marifetullah için onu tahsil eden, metanet bulup, marifet-i nefse ve ondan marifet-i Hakk'a nail olur. Pes eğer ilm-i teşrihi mütalaa edip, acaib-i kudret-i Sânî'i, onda müşahade edersin.

Sana üç türlü faide hâsıl olur. Evvelki faide budur ki; böyle bir musanna terkibi seyr edip, bilirsin ki, bunun gibi cemi-i eşyanın emsalini cami olan muhtasar binayı ve şekl-i zıbayı, ekmel-i nizam ve ahsen-i takvim ü intizam üzre halk eden; Hallak-ı Zülcelal'de, tasavvur-i acz ü kusur, emr-i muhaldir.³⁰²

Pes ondan Sânî-i Hakîm'in kemal-i kudretin ilmü'l-yakın bilirsin.

İkinci faide budur ki, buncaleyin müfid ve müdrîk, müzeyyin ve müzeyyen terkibi icat eden Bedi-i Bizeval'de, kemal-i ilm olmamak ne ihtimaldir?

Pes, ol Halik-ı Bârî'nin, Alîm ü Hakîm olduğun, ayne'l-yakın mütalaa edersin.

Üçüncü faide budur ki; Hakk Teâlâ'nın sana olan enva-ı eltaf ve inayetlerin ve kemal-i merhamet ü şefkatlerin idrak edip, ondan Rabb'in seni dembedem terbiyet kıldığın hakke'l-yakın müşahade edersin. Zira ki, Bârî-i Teâlâ, terkeb-i ebdanda hikmetlerden ve faidelerden ve ziynetlerden bir kusur olmayıp cümlesin tekmil itmıştır. Rabbülalemin Hazretleri'nin bu eltaf ü keremleri, hemen insana mahsus değildir; belki on sekiz bin âleme şamildir.

³⁰² Olamaz, düşünülemez.

Şeyh'e göre teşrih ilmi, insanın nefsindeki marifetleri açan bir anahtardır.

Pes ilm-i teşrih-i ebdan, miftah-ı marifet-i nefs-i insandır. Ve marifet-i nefis, miftah-ı marifet-i Yazdan'dır. Ve amma marifet-i nefis, marifet-i Hakk'a nispetle güneşten zerre, deryadan katredir. Ve amma beden, bir merkeptir³⁰³ ki, nefis-i insan, ona süvar misaldir.³⁰⁴ Marifetullah ise maksad-ı aslıdır. Pes bir kimse kendi bedenini ve nefsin idrak etmeksizin marifet-i Rabbülalemin davasını eylese, ol kimse öyle bir müflise benzer ki kendi mekul ü meşrubu³⁰⁵ olmadığı hâlde fukara-yı beldeyi umumen ziyafete davet eyler. Bundan ötürü herkese lazımdır ki, ibtida kendi nefsin bilmeye; sonra Rabbisin bilmeye teveccüh ve tevessül kıla... Ta kim mahabbete nail, mahbub ü matluba vasil ve muradı hâsıl ola...

Buradan ötesine, mukayeseler yaparak devam ediyor:

Zira ki marifet-i nefis, marifet-i Hakk'ı muktezi olduğu gibi, marifet-i Hakk dahi, mahabbet-i ezeliyeyi muktezidir. Mesela; bir hatt-ı melihi veya bir şiir-i fasihi görüp, kıraat edersin ve katib ü kailin bilip, ona mahabbet kılıp, likasını,³⁰⁶ derun-ı dilden arzu edersin. Ol dahi, sana dost olup mahabbet ve muvafakat eyler.

Hazret-i Şeyh, bu sefer de; insan ruhuna, ruhun bekasına,³⁰⁷ beden terbiyesine ve şekilden şekle girmesine işi döküyor. Yukarıdaki bahsi, haylice genişletip; *Kur'an* ve hadisın beyanına uyarak diyor ki:

Ol hülasa-i gıda olan; meni ki nutfedir.³⁰⁸ Bir vakt-i muayyende, vasıta-i cima ile nutfe-i zenle cem olur; rahme vaki olur. Ve

³⁰³ Binek.

³⁰⁴ Üzerine binmiş gibidir.

³⁰⁵ Yiteceği, içeceği.

³⁰⁶ Yüzünü görüp buluşma ve kavuşmayı.

³⁰⁷ Ölmezliğine.

³⁰⁸ Hayat tohumudur.

onda, kırk güne dek nutfe suretin terk edip, aleka³⁰⁹ suretine gelir. Bir kırk gün dahi mürurunda, yani seksen gün uburunda, ol aleka, mudga³¹⁰ olur. Ve medg olunmuş lahm³¹¹ suretin bulur. Ve üçüncü kırk gün tamamında, yani yüz yirmi gün hitamında ol mudga içinde, ızam ve asab ve uruk ve aza ve lahm ü şahm ve şa'r ve zufr³¹² tereküp suretiyle vücuda gelir.

İnsanın ana karnında yoğrularak aldığı şekilleri, birer birer sıraladıktan sonra, uzvî teşekkülü tamamlar ve dünyaya gelişimizi, safhalarıyla belirtmek ister.

Bilindiğine göre; Sümerler, Sabiiler ve eski Yunan hüke-masından beri süregelmış astrolojiye (= yıldızlardan tefeül, yorumlama bilgisi, yıldız falı) selefleri gibi o da, kitabında yer vermeden geçememiştir. Doğuşla başlayan insan ömrünün birbiri ardınca gelen çeşitli safhalarının yıldızlarla olan münasebetini ve burçların, bunlarla ilgili seyr ü hareketlerini, bir doktor, bir operatör gibi dikkatle tasnif ve mütalaa ederek diyor ki:

Dördüncü ay tamam oldukça, cemi-i aza-yı cenin, kemalin bulup, onda ruh-i hayevanî mutasarrıf olup, tarik-ı nakadan gıdası, kan olur. Çünkü nutfe, rahimde karar bulur.

Evvelki ayda Zühal'in terbiyesinde olur. İkinci ayda Müşteri'nin terbiyesine gelir. Üçüncü ayda Merih'in, dördüncü ayda Şems'in, beşinci ayda Zühre'nin, altıncı ayda Utarid'in, yedinci ayda Kamer'in terbiyesin bulur.

Pes eğer yedi aylık tevellüt ederse, ol veled;³¹³ muammer olur. Eğer sekiz aylık tevellüt ederse, beka bulmaz olur. Zira ki sekizinci ayda, terbiye-i Zühal tahtına girer. Zühal, barid ve yabis³¹⁴ olmakla tabiatı mevt olur.³¹⁵ Ve eğer dokuz aylık,

³⁰⁹ Uyuşmuş kan pıhtısı.

³¹⁰ Bir çiğnemlik et parçası.

³¹¹ Bir çiğnemlik et lokması.

³¹² Et ve yağ ve kıl ve tırnak.

³¹³ Çocuk.

³¹⁴ Soğuk ve kuru.

³¹⁵ Ölüm getirir.

mütevellit olursa Müşteri'nin terbiyesinde olmakla beka bulur.
Zira ki Müşteri, ratıb u hardır³¹⁶ ki tabiatı, hayat olur.

Şeyhimiz, bu açıklamaları yaptıktan sonra, Âdemoğlu'na sesleniyor ve kendi nefsinin düşünmeye çağırıyor:

Eğer bir kimse murat eylese ki; ol kendi mead-ı mevcudunu tahkik ede ve menazil ü merahilin kat edip aslına gide. Ol heman bunu bilsin ki pırlığe mukaddem kühl olmuş³¹⁷ idi. Ve ondan mukaddem cüvan olmuş idi. Cüvanlıktan mukaddem tıfl³¹⁸ olmuş idi. Tufuliyetten mukaddem rahm-i maderde cenin olmuş³¹⁹ idi. Ondan mukaddem mudga olmuş idi. Ondan mukaddem aleka olmuş idi. Ondan mukaddem rahimde nutfe-i müctemia³²⁰ hâlinde idi. Ve Ondan mukaddem sulb-i pederde ve sine-i maderde³²¹ meni olmuş idi. Ondan mukaddem uruk içinde dem³²² olmuş idi. Ve ondan mukaddem gıda-yi peder ü mader olmuş idi.

Yani *Kur'an-ı Zışan'*ında, ezelf dilinden dinlediğimiz bu mühim bahsin tefsir ve tercüme yoluyla hülasası şudur:

Bir nutfe değil miydi dökülen meniden... Sonra bir aleka oldu. Derken biçimine koydu. Derken terbiye, temniye ve tesviye etti de yaptı ondan da iki eşi: kişi ve dişi... Allah kudreti bu...

Nutfe döküldüğü, ekildiği; yani rahmin içine atıldığı zaman, netice ve semeresi şu oluyor ki, tabiata dilediği tenevvuu³²³ verip, dilediği müteakibatı³²⁴ veriyor, verdiriyor.

³¹⁶ Nemli ve harareti.

³¹⁷ Yaşını başını almış; saçına sakalına ağ düşmüş.

³¹⁸ Küçük çocuk.

³¹⁹ Anasının karnında, anasının kanını ve iliğini emerek büyümüş.

³²⁰ Toplanmış, birikmiş meni tohumu.

³²¹ Babasının velinde ve anasının göğüs kemikleri içinde.

³²² Kan.

³²³ Türlü şekilleri.

³²⁴ Karşı karşıya gelen son biçimi.

İnsan cinsini, neslini, mekânetli bir karargâh olan rahimde temekkün eden³²⁵ bir nutfe yaptık. Evvela bir çamurdan, bir sülaleden yaratılmış olan insan, bundan sonra, koyuca, sıcakça bir su sülalesi olan nutfeden -tenasül yolu ile- yaratılarak, diğer bir sülale oldu. Sel gibi aktı, dökülerek sıyrılıp çıktı. Fakat her nutfe değil; rahimde karar eden bir nutfeden... Keza her rahimde değil; sağlam, mekânetli³²⁶ bir rahimde, bu işi yaptık.

Meselenin iyice anlaşılması için açıklamayı genişletiyor:

Nutfe, yalnız meninin ismi değildir. Meni içindeki tohumun da adıdır. Zira rahimde istikrar eden³²⁷ sadece odur. İşte; nutfe yapıldıktan sonra insan hilkat-i tabii denilen normal ve kanuni yaratılıştaki mutat şeklini, böylece almış oldu. Sonra nutfeyi aleka halk ettik, rahme iliştip telkih yaptırarak³²⁸ tutturup, pıhtı kan hâline getirdik. Aleka, esasen “uluk” ve “taalluk” gibi ilişmek, yapışıp tutmak manasından alınmış, ilişkin, yapışkan şey demek... Pıhtı kana bu isim veriliyor.

Bazı müfessirler, dem-i camid,³²⁹ diye tefsir etmişlerse de burada asıl murat, rahimde telkihın vukuu ile husule gelen “uluk”tur.

Arkasından alekayı mudga yarattık; bir çiğnem et parçasına dönderdik. Arkasından bu mudgayı izam yarattık. Ondan birtakım kemikler vücuda getirdik ki bunlar hikmetin muktezası üzere bedenın çatısını kuran direkler ve tutamaklardır. Ne latif ve acib bir hikmettir ki, yumurtanın kabuğu, tavuğun karnında iken yumuşak olup, dışarıya çıkınca sertleşir. Tıpkı bunun gibi, kemikler de, rahimde iken sıcak ve yumuşaktır. Fakat çocuk doğduktan sonra tasallup eder.³³⁰

³²⁵ Dayanaklı oturaklı bir yer olan rahimde yerleşmiş, binalı.

³²⁶ Aldığını tutan.

³²⁷ Karar kılan.

³²⁸ Aşılacak, kana karıştırmak suretiyle.

³²⁹ Donuk kan.

³³⁰ Katılaşır.

Arkasından o kemiklere bir et giydirdik. Bütün o kemikler; her birine uygun, münasip birer et ile donatılarak, heyet-i mecmuası, zarif ve nazif bir et kisvesi ile giydirilip, kuşatıldı. Sonra onu, bambaşka bir halk olarak insan eyledik. Yani cihazları ile hisleri ile ruhu ile öyle güzel bir hilkat neşeti verildi ki hiçbir mahlûka benzemez. “Ahsen-i takvim” de dediler buna.³³¹

Vücuda gelmiş ve gelecek tabiatları, dilediği gibi değiştiren, en güzel neşetler için kıvamına getiren, donmuş balçık çamurundan canlı bir sülale ve hulasa³³² çıkaran; keza bir damla yapışkan sudan, bir insan yaratan: Allah’ın eseridir bu... Bunları bu tertip üzre, Allah’tan başkası, düzene koyup yapabilir mi?

*Nutfeden âdem yaradan
Yumurtadan kuş dürüden³³³
Kudret dilini söyleten,
Zikreyleyen Sübhân benim!
Yunus*

Aristo mektebi de bu anlayış ve anlatışa çok yakın bilgiler vermektedir; derslerinin birinde diyor ki, tohumun hayatı, evvela nebatların hayatına, kabil-i kıyastır. Sonra cenin, uykuya benzer bir hâl yaşar. Fakat bu, uyanıklığı olmayan bir uykudur. Cenin, ancak ihtisas kesbettiği³³⁴ zaman hayevan hâline gelir. O zaman hakiki bir uykuya kabil ve salih olur.

Unsurların zuhura geldiği tertip, onların hayatta ifa ettikleri, edecekleri faide ile ve diğer unsurların haiz oldukları hâl ile taayyün eder. Binaenaleyh kalp, bu cihetle, ilk inkişaf eden uzuvdur.

³³¹ Yaratılanların en güzeli diye, isimlendirildi.

³³² Süzüntü.

³³³ Türeten, üreten.

³³⁴ Duygulandığı.

İbrahim Hakkı da bu şekilde sayıp döktükten sonra, top-
rağın altındaki tenebbüte³³⁵ daha önceki durumlara geçiyor:

Ondan mukaddem hayevanî olmuş idi. Ondan mukaddem
nebatî olmuş idi. Ve ondan mukaddem ecza-yı anasır-
la, mümtezic-i hâk idi³³⁶ ve hâktan mukaddem cism-i mutlak idi.
Ve ondan mukaddem tabiat-i külliye idi. Ve ondan mukaddem
cevher-i mücerret idi.

İzahlarına ilaveler yaparak devam ediyor:

Pes ol kimse ki, hâl ile bu makama yetmiştir; ol turuk-ı ecsam
ü ervahı tamamıyla katedip gitmiştir. Ve dahi hüçüb-i zulmanî
ve nuranîyi³³⁷ bilcümle ref etmiştir.³³⁸ Ve kendi nefsin anlayıp,
bilmiştir. Mevla'sını da bu idrak ile tanımış ve bulmuştur. Keza
mebde ü meadını bilip, kanden³³⁹ gelip gittiğine muttali olup,
arif ü agâh ve vâsıl-ı kurb-i İlah olmuştur.

Ruh meselesini, yeniden ele alan Efendi, beden ile ruhun
geçirdiği çeşitli hâlleri, ruhun cevherini, beden ile ilgisini, dola-
yısıyla “zat” ve “efal” arasındaki farkları, beden ile münasebet
şekillerini dilinin döndüğü kadar anlatmaya çalışıyor. Bunlarla
hallesmiş olmayı, ruhanî miraca benzetiyor:

Bu mirac-ı ruhanî ile her müşkili hallolup, her muradı hâsıl
olmuştur. Bu tabir ve tespihten zahir olan budur ki; eğerce
ruh-i insanî, efaliyle bedene mukarindir.³⁴⁰ Lakin zatıyla
bedenden başkadır. Ve ana mübayindir.³⁴¹

Ruh bir cevher-i mücerrettir ki; bir hâl üzre bakidir. Beden
ise; her anda mütegayyir³⁴² ve fanidir. Ruh, ol cihetten gayr-i

³³⁵ Yer içinde beslenip büyüme, yerden bitmeye.

³³⁶ Toprağa karışmış bulunuyordu.

³³⁷ Zulmet veren, karartan ve nura çıkarıp hicap, perde ve Örtüleri ay-
dınlatan.

³³⁸ Kaldırmıştır.

³³⁹ Nereden.

³⁴⁰ Yakındır, onunla beraberdir.

³⁴¹ Ayrıdır, aykırıdır.

³⁴² Başkalaşır.

bedendir ki, ol menazil-i bedeni, cümleten seyr ü keyl edip -ölçülü bir tarzda- biri birinden fark u temyiz etmiştir. Ve tarik-i mebd ü mead tefekkürle tayı edip, -tezekkürle- nihayetine gitmiştir. Ve tahkik u yakın ile gereği gibi hakikat-i ahvale yetmiştir. Ve dahi malûm olsun ki; ruh, cismin gayri olduğuna, kütüb-i hikmette edille-i bahire³⁴³ çoktur.

Zira ki beden, bunca eşkâle gire, bürüne nice sıfatlar bulmuştur. Tul ü arz-ı umkta hareketle kebir olmuştur.³⁴⁴ Yahut mukaddem cüvan idi; şimdi pir olmuştur. Veya semin³⁴⁵ idi; zaif olmuştur. Veya latif idi; kesif olmuştur. Pes; hakikatte pir olan beden, cüvan olan beden gayrisidir. Ve cüvan olan beden dahi, tıfl olan beden gayrisidir. Eğerçi bedene bunca tebeddül ve tagayyür gelir. Lakin ruh-ı insan, yine evvelki hâletinde kalır: Mevt-i tabii vaktinde, müfarakat eylediği bedendir ki, onu, kabirde ve mahşerde bulur. Onunla ya cehennemde müteallim olur veya cennette mütenaim olup kalır.³⁴⁶

Durmadan değişen insan bedenine karşılık, ruhun ölmezliğini, değişmezliğini ve onun ulvî âlemlerden gelme olduğunu, sonunda yine oraya yükseleceğini anlatmak ve açıklamak maksadıyla diyor ki:

Ruh-ı insan, mütegayyir olmayıp, bedeni mütegayyir olduğunun illeti budur ki, ruh-i revan, âlem-i ulviden gelmiştir. Âlem-i ulvide kevn ü fesat olmadığından, onun bir cüzü bulunan ruh, bir karar üzere kalmıştır. Ecza-yı beden ise âlem-i süfliden alınmıştır. Hâl bu kim; âlem-i süflî, kevn ü fesada mahal kılınmıştır. Çünkü beden, anasır-ı erbaadan halk olunmuştur.

Pes; insanın bu terkibi, âlem-i kevn ü fesadın bir cüzü bulunmuştur. Ve ecza ise daima külle raci olup; küll dahi cüzüne mail ve kâbız bilinmiştir.

³⁴³ Parlak deliller, burhanlar.

³⁴⁴ Enine boyna büyümüştür.

³⁴⁵ Semiz.

³⁴⁶ Nimetlere kavuşur.

Amma cüzün, külle rücuunun delili budur ki insan pir olup, can-ı baki âlemine raci olur;³⁴⁷ Allah'ın fermanı yerini bulur. Ve amma küllün cüze, meyl ü kabzının delili budur ki; daima feyz ü fazl-ı İlahî; -vasıta-i akl-i küll ile- âlem-i mülke nazildir. Nitekim 'El-hamdü li'lâhi Rabbi'l-âlemin' ayet-i kübrası, buna şahid-i adildir.

Pes küll, cüze mail ve kâbız olduğu gibi, cüz dahi; külle raci ve maildir. Cüzün külle rücuunun, bir delili dahi şudur ki: İnsan, cayı olur acır; ne yerse yok olur. Zira ki ecza-yı bedenin küll tarafından rücuu, her an olur. Ol sebeple bedene zaaf ü noksan gelir. Ve ekl ü şürbe³⁴⁸ mübaşeretle beden için, bedel-i ma yetehalle³⁴⁹ olur. Şöyle ki, anasır tarafına giden ecza-yı bedeninin yerine; gıdadan bedene gelip, beden andan kuvvet bulur. Çünkü gıda-yı beden, aslı bulunan anasırdan hâsıl olmuş nebat ve hayevandır.

Hazret-i Mevlânâ'nın *Mesnevi-i Şerif*'te temas ettiği yaş farklarına ve değişikliklere geliyor:

Hakikatte ebdanımızın beş senelik eczası, bilcümle tahallül edip, dembedem -tedric ile- ebdanımızdan taşra çıkıp, külle gitmiştir. Mesela elli beş yaşımızda iken ebdanımızda olan ecza, elli yaşımızda olan eczanın aynı değildir; gayrisidir. Bedel-i ma yetehalle³⁵⁰ gıdadan gelip, yine tedric ile ebdanımıza ecza olur ve külle giden eczanın yerine dolup, eşkâlinde teşekkül eder. Lakin bu ahvale vâkıf olmayanlar; bedeni, ruh-i revan gibi bir hâl üzere sabit kalır zannederler.

³⁴⁷ “İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râciûn.” Meali: “Biz Allah'ınız, O'nunuz -Allah'a aidiz- dönüp dolaşıp, sonunda behemehâl Allah'a varacağız; O'na dö-neceğiz.” Bakara Sûresi 156. ayet.

*Aslına ric'at, Cenâb-i Hâlık'ın fermânıdır.
Hüküm anın hükmü; devrân, anın devrânıdır.*

³⁴⁸ Yemeye, içmeye.

³⁴⁹ Vücut'un harcadığı kuvvete karşılık, kana karışarak vücudun hayat kudretini arttıran kuvvet; vücudun aldığı gıda.

³⁵⁰ Bedene karışmış olan.

Görülüyor ki, Şeyh Efendi, asrımızın düşüncesine ışık tutmuş oluyor. Zira bu nazariye, bugün de aynıdır; hiç değişmemiştir:

Fekezalik beden-i insan, zahiren ve bâtinen tahallül edip, bedel-i ma yetehallel gıdadan cem olmakla, her beş senede bir kere tamamen mütebeddil olup, tagayyür bulur.³⁵¹

Bir kısım *Mesnevi* şarihleri, *Mesnevi*'de söz başı olan:

*Dinle neyden kim hikâyet etmede,
Ayrılıklardan şikâyet etmede.*

Beytine mana verirlerken, Şark'ın en eski ve ilahî sazi olan neyi, arif ve kâmil insana benzetirler. Hazret-i Pir'in "Ney sesini dinle!" buyurmuş olmalarını, kulağın, duyma ve dinleme zevkinin diğer uzuvlar arasında, hususiyle "havass-ı hamse"³⁵² içinde, en üstünü, en feyizlisi ve en uzun süreni olduğuna, telmihen bir işaret kabul ederler. Dolayısıyla insan bedeninin izahına geçerek, etraflı malumat veriyorlar. Bu bahsin üzerinde toplu olarak diyorlar ki:

İnsanın ecza-yı bedeniyesi, gıda ve heva münasebetiyle, bir miktar ve bi't-tedric dört beş senede bir kerre kâmilan tebeddül edip, bedende yeniden başka ecza hâsıl olur. Eğer insan yalnız bedenden ibaret olsa idi; dört beş senede bir, tedricen değişmekte ve tebeddül etmekte olduğundan, insan dahi; dört beş senede bir kendini unutup başka bir isim almak ve başka bir insan olmak iktiza eyler idi.

Lakin beş senede bir, insanın cismi ne kadar mütebeddil ve mütegayyir olsa, velev parçalansa; ruhu baki oldukça, insan şahsiyetini muhafaza ve ahlak-ı hamide veya zemimesinden hâsıl olan netayic-i vicdanînin ulviyet ve süfliyeti derecatı nispetinde, teemmül ve tefekkür eder; kendini unutmaz.

³⁵¹ Değişir, başka şekle girer, eski hâlini kaybeder.

³⁵² Beş duyu.

Zira insanı insan eden, tebeddül etmekte olan beden değil, gayr-i mübeddel olan ruhtur. Her an bir miktar ve birkaç senede bir defa insanın bedeni, kâmilen tebeddül eylediği hâlde, yine ruh, baki ve manen müşahhas olduğu meydanda iken, dört beş senede bir değil de birkaç gün veya birkaç saat veya dakikalar zarfında, maraz veya sair sebeplerden gelen mevt hasebiyle beden, mahv olduğu hâlde, bunca tebeddülât ve zayıat ve mahviyat-ı bedeniyede vicdanen şahsiyetini kaybetmeyen bu, mevt denilen mahviyet-i bedeniyeye ile şahsiyet-i maneviyesini ne için ve ne sebeple kaybetmiş olsun? Hayır; ruh, zerre kadar kendisini kaybetmez. Zira fena bulan muzmahil olan, beden başka ve esbab-ı mahv ü fenadan azade halkolunmuş insan ruhu, başkadır. Ruh-ı manevi, yine başkadır. Binaenaleyh ruhun hâl ve istikbalde hal ü keyfiyeti bekadır. Hülâsa; ruhun bekası ve ahirette devamı, edille-i kesire ve vefire ile güneş gibi müspet ve aşikârdır.

Müslümanlığın değişmez, mazbut akidesi icab-ı hilkatın³⁵³ harikavî, tabiatın meftur³⁵⁴ olduğunu bilen ve bunu ders verir gibi öğretmek isteyen büyük İslam hakîmi, “üçüncü fenn”in başlarında, Kudret kalemiyle yazılmış kâinat kitabından getirdiği nurlu ayetlerin tasvirini yapıyor:

Debir-i hikmet, kilik-i bedayi nigâr-ı meşiyet ile erkam-ı hutut-ı mevcudatı, sahife-i ibdaa ketb ü tahrir edip, nakkaş-ı kudret, hame-i cevahir nisar-ı varidat ile rûsum-i suver-i masnuatı, levha-i ceride-i ihtirada resm ü tasvir eylemiştir.³⁵⁵

İnsan sevgisini, her sevginin üstünde tutan İbrahim Hakkı, insana düşkündür, vurgundur. Onu övmekle bitiremez. Yine burada diyor ki:

³⁵³ Yeryüzünde yaradılışın.

³⁵⁴ Allah'ın takdiriyle ezelde yaratılmış.

³⁵⁵ Söyleyen, ne güzel söylemiş:

Bak kitâb-i kâinâtın safha-i renginine;

Hâme-i zerrin-i kudret, gör ne tasvîr eylemiş.

Kalmamış bir nokta muzlim çeşm-i dil erbâbına

Sanki âyâtın Hudâ, nûriyle tahrîr eylemiş

Pes tetümme-i devr-i zaman ve zübde-i ecza-yı cihan, vüsud-i insandır. Ve aba-i seba-i ulviyenin ve ümmehat-i erbaa-i süfliyenin ve mevalid-i selase-i mürekkebenin hülasa-i netayici beden-i insandır.

Tasavvufçuların daha özlü, daha toplu tabirleriyle tekrar ediyor:

İllet-i gaiye-i her dü cihan: ancak hazret-i insandır.

Bu insan, her şeyin başıdır; her varlığın özüdür. Çünkü “nüsha-i kübra”dır:

Bu eflak ü anasır ve mevalid, onun kışrı, zarfıdır.³⁵⁶ Ve ol, cümlesinin muhi ve mağzı³⁵⁷ ve lübbü'l-lübabı, cevherü'l-cevahiridir.³⁵⁸ Ve cemi-i eşya, hadim-i insandır.³⁵⁹ Ve ol, mahdum-ı mükerrermdir ki³⁶⁰ aziz, şerif, muhterem ve mükerrermdir.³⁶¹ Zira ki o, cümleden ahsen, ecmel ve a'lemidir.³⁶²

İkinci ciltte göreceğimiz yazma eserlerinden *Nefyü'l-vücut*'un bir yerinde; insanın mana ve mahiyetindeki derinliğe temas ederken, derviş gönlünü arşta uçuran Yunus gibi³⁶³ şeyhimiz de

³⁵⁶ Kabıdır.

³⁵⁷ İliği, özü, içinin içi.

³⁵⁸ Cevherler cevheri, özünün özü.

³⁵⁹ İnsana hizmet edicidir, hizmetle vazifelendirilmiştir.

³⁶⁰ Eşyanın hizmet ettiği o insan.

³⁶¹ *Ve lekad kerremnâ benî Âdem...* “Şanım hakkı için kâsem ederim ki, biz benî Âdem’i (Âdemoğullarını) tekrîm ettik; mükerrerrem kıldık, (=akl ü idrak ve yüksek, şerefle mümtaz eyledik. Ona fark u temyiz ve terkip kabiliyeti verdik). Şekil ve suret itibarıyla da yarattıklarımızın hepsinden güzel yarattık. Karada ve denizde onları binitlere yükledik (=vası-talar, taşıtlar verdik). Onları, güzel nimetlerden besledik, (=güzel güzel rızıklarla rızıklandırdık) -Bu suretle de- bütün yarattıklarımızın hepsine tafdil ettik (=insanları bütün mahlûklardan hepsinin en şerefli yaptık ve yüksek meziyetlerle hepsinin üstüne çıkardık). İsrâ Sûresi, 70. ayet. Güzellere güzeli ve en çok bilendir.

³⁶² Derviş gönlü arşta uçar;

³⁶³ Çünkü mekânı ondadır. (Yunus)

insanın şan ü şerefi, üstünlüğü, yüksekliği itibariyle “gönüller dünyasında arş-ı Rahman” olduğunu söyler. Yeryüzünde onu, mecmua-i ekvan³⁶⁴ olarak gösterir:

*Ey insan, sen ki her şânsın.
Ko cismîn, âleme cânsın!
Dahî mecmûa-i ekvânsın;
Gönülde Arş-ı Rahman'sın!*

Asırlardır kelimada, hikmette, felsefede, hele Selefiye mezhebinde -Selefilerin tuttuğu yolda-³⁶⁵ eski yeni bütün hükema arasında şiddetli, harareti bir şekilde cereyan etmiş mühim bir münazara ve münâkaşa mevzuu olan “ispat-ı vacip” meselesi, *Marifetname* müellifi tarafından da ciddi surette inceleniyor:³⁶⁶

³⁶⁴ Kâinatın toplu hülasası.

³⁶⁵ Selefiye (=Selefiler Mezhebi). Ehl-i sünnet-i hassadandır. Aşabın, Tâbiin'in, hadis imamlarının ve fakihlerin mezhebidir (=gösterdikleri yoldur). Yalnız “Nusus-ı Şeriye” ile amel ederler (=Kur'an'ın delilleriyle yürürler.) Nusus, bunlarda esastır. Nususun beyan buyurduğu şey ile iktifa edip, taammuk ve tefahhusu terk ederler (=işî derinleştirmezler, keyfiyetini ve içyüzünü araştırmaktan vazgeçerler). Ecsa-min hudusundan Cenab-ı Hakk'ın varlığına intikal ederler. Kur'an ve hadis yolu budur.

Kelamcılar ise “nazar-ı sahih”i (=aklî muhakemeler yoluyla araştırmak ve neticeye varmak) esas tutarlar. Ona muhalif gördükleri ayetleri, temsil ve teville giderler.

Nusûs: Nassın cemi, “nusûs-ı katia-i Kur'aniye” denir. Kur'an'ın ayetleri içinde yalnız bir manaya gelen, başkaca mana verilmesi, kabil ve caiz olmayan gayetle açık, kesin, sarîh ve sabit ayetlerdir ki, bunların üzerinde içtihat yapılamaz.

³⁶⁶ Meşhur kelamcı ve muhakkiklerden Celaleddin-i Devvanî'nin İngilizceye çevrilmiş *İsbat-ı Vacib* isimli kitabında, bu mesele, uzun boylu tedkik ve tavzih edilir. Yine tasavvufçu ulemadan Mehmed Cemaleddin Nuri de *Tahkik-i Vahdet-i Vücut* adındaki Arapça risalesinde, aynı mevzulara temas etmiştir. Eşyanın umumi mahiyetinden, cinsî mahiyetinden, hayvan ve insanın hassasiyetinden, derin duygusundan, irade ve idrak ile hareket edişinden, “cism-i nam” ismiyle bilinen büyüme ve serpilme şekillerinden, “meanî-i mükellefe” den (=teklif olunmuş yükletilmiş vazifelerden) ve bunların yüksek manaların-

Ol bir şey ki, vücudu lazımdır; ‘vacibü’l-vücut’durlar. Ve her ne kim ademi lâzımdır; ona, ‘mümteniü’l-vücut’ ıtlak olunur. Ve her nesne kim, ne vücudu lazım olur ve ne ademi lüzum bulur; ona, ‘mümkinü’l-vücut’ tesmiye ederler.

Pes, her şey ki mevcuddur; ya vacibü’l-vücuddur veya mümkinü’l-vücuddur.³⁶⁷ Zira ki ol cihetten mevcuddur; kendi vücudundan gayriye muhtaçtır veya muhtaç değildir. Eğer gayriye muhtaç değilse vacibü’l-vücuddur³⁶⁸ ki, ol Bârî-i Teâlâ Hazretleri’dir. Eşariye mezhebinde olduğu gibi Zat’ı, vücudunu icap ettirir. Ve eğer muhtaç ise ol, mümkinü’l-vücuddur ki işbu âlemdir.³⁶⁹ Ki yaratan ve yapan Allah’a muhtaçtır.

Ahkâm-ı akliyeden vücut, imkân ve imtina üzerinde bu açıklamaları yaptıktan sonra, cisimlerin birbirini kovalama, birbirinin yerine geçme, var olup yok olma işine, bizim “kevn ü fesad” dediğimiz oluş ve bozuluş meselesine geçerek diyor ki:

Pes mümkün değildir ki, mevcud, ma’dum ola. Belki mevcud, hemişe³⁷⁰ mevcuddur ve ma’dum, hemişe ma’dumdur.

Görülüyor ki, büyük Marifetnameci, burada, fizik, kimya kanunları kudretinde konuşarak, yeryüzünde hiçbir şeyin

dan; daha sonra, “mahiyet-i amme”den başlayarak “Zat-ı Vücut”dan, “şey-i vahid”den, dolayısıyla Vacib Teâlâ’nın isbatı meselesinden; son kısımlarda ise sofiyenin sema ve devran meclislerinden, kıyam ve ku-udda yapılan zikir şekillerinden, teganni- (=musiki)’nin, dinde haram olmadığından ve buna benzer birçok mühim konulardan nakiller ve deliller getirerek bahseder. Tortumlu Musa Kâzım Efendi, şeyhülislam olmadan önce, Galatasaray Sultanisi’nde, Yüksek Muallim Mektebi’nde muallim ve Hukuk Fakültesi’nde profesör iken bu eseri 1319 [1901] Ramazanında Türkçemize mâl etmiştir. Güzel bir rika ile yazılmış bulunan tek nüshası, Fatih, Ali Emîrî (Millet) Kütüphanesi, şer’î ilimler kısmında, 818 numarada kayıtlıdır: Eser 950 [1543]’de yazılmıştır. “Erzurumlu Müelliflerimiz ve Telifleri” isimli eserimizde, ayrıca bahsedeceğiz.

³⁶⁷ Vücudu başkasındadır; kendi kendine olmamıştır; bizim gibi...

³⁶⁸ Vücudu kendisindendir, başkasından değildir.

³⁶⁹ Cümle mevcudat, kâinat ve her şey.

³⁷⁰ Her an.

kaybolmayacağını ve hiçbir şeyin de yeniden doğmayacağını Avrupalı çağdaşlarından evvel açığa vurmuştur. Yine kendisine dönelim:

Ve lakin mümkündür ki mevcut, bir mertebeden bir mertebeye, bir hâletten bir hâlete intikal ve tebeddül eyleye. Müfredat, mürekkebat olup, mürekkebat müfredat olduğu gibi...

Hazret-i Hakkı'dan bir asır sonra gelen, İngiliz edebiyatının büyük millî şâiri Alfred Tennyson (1809-1892)'de, şu mısralarıyla Lavoisier'in ve dolayısıyla şeyhimizin bu pek dikkate değer gördüğü fikirlerine ve mütalaasına aynen iştirak ediyor:

Rüzgârlar estikçe, dereler çağladıkça yeniden hiçbir şey olmayacak ve hiçbir şey de varlığını kökünden kaybetmeyecektir. Belki sâdece şeklini değiştirmiş oluyor.

Şark-İslam tefekküründe bu nazariyeyi, hepsinden önce ortaya atmış bulunan Mutezile ulemasından Cahiz Ebu Osman, hepsinin başında gelmek üzere, İbrahim Hakkı, Lavoisier, (1743-1794) İngiliz şairi birbirlerini tamamlayarak hep aynı şeyi söylediler, aynı fikri ileri sürdüler. Bununla beraber bu prensip de meşhur Einstein'ın ortaya koyduğu İzafiyet Teorisi'nin modern müspet ilimde ön plana alınmasından itibaren, tadil ve tebeddüle uğrayarak, ilk hüküm ve tesirini kaybetmiştir.

Zira son devir seleflerinde, “alâ sebili'l-bedel” tabiriyle ifade olunan bedel yolu,³⁷¹ hâlen devam etmekle beraber, mevcudun bilabedel³⁷² ma'dum olarak yokluğa gittiği de, günün kimyacıları tarafından ortaya konulmuş bulunuyor. Radium şuanın³⁷³ keşfinden sonra ise biliyoruz ki, bu teori, kuvvet bulmuştur. Bundan ötürü bedel yolu nazariyesi, artık tek prensip sayılmıyor. Çünkü bir cismin yerine, bir cismin

³⁷¹ Biri gidip biri gelme şekli.

³⁷² Karşılıksız.

³⁷³ Işımları.

gelmesi, onu ortadan kaldırdığı gibi, bilabedel³⁷⁴ mahvolduğu görülen cisim de var.

Yine bilinmektedir ki, yaşayan yaşamayan bütün varlıklar, süreli ve düzenli bir intikal ve inhilal içindedir. Türlü cisimlere geçerek çeşitli değişmelere uğruyorlar. Bu hâl, kopmadan ve aksamadan, zincirleme olarak devam ediyor. En sonunda cüzlerin bir kısmı kömüre döner, bir kısmı da, bugünkü bilgimizle bilinemeyen başka kuvvet veya cisme eklenir (katışır).

Einstein'in da dediği bu idi: Kuvvetin bir maddeye veya muayyen bir kuvvetin başka bir kuvvete geçişi sonunda görülen fark, hiçbir zaman ma'dumiyet³⁷⁵ ifade etmez. Başka bir kuvvete iltihak³⁷⁶ şeklinde olur. Ölçüden kaçtığı için görülmez; incelenirse görülür. Nitekim son defa atom parçalanırken, bu nazariye kuvvet bulmuştur. Parmanides "Varlık hiç değişmez" diyordu. Heraklit: "Âlemde değişmeyen hiçbir şeyin mevcut olmadığı" fikrindedir.

Biz yine Erzurumlu allameyi dinleyelim; o da şöyle der:

Pes avam-ı nas³⁷⁷ bu tebdilat-ı mütevaliyeyi seyredip görende zannederler ki, ma'dum mevcut olur; mevcut, ma'dum olur. Bu bürhan ile mümkinat mevcuttur derler. Vacibü'l-vücudun ispatı dahi zahir ve meşhud oldu bilirlir. Halbuki vücud-i mümkinat, elbette ki ol Vacib'e muhtaçtır. Vacibü'l-vücud olmadıkça mümkinü'l-vücud olmaz. İbtida muhtacünileyhin vücudu³⁷⁸ lâzım gelir ki, fılan nesne, fılan nesneye muhtaçtır; demek essah ola.³⁷⁹

İbrahim Hakkı Hazretleri bunları ders takrir eder gibi sıralar ve açıklarken kendisinden önceki felsefecilerin "imkân

³⁷⁴ Yerine bir şey gelmeden.

³⁷⁵ Tam yoklum.

³⁷⁶ İlaveli karışma.

³⁷⁷ Halkın az okumuş veya hiç okumamış, çoğunluk yapan kısmı.

³⁷⁸ Kendisine ihtiyaç ve iftikar olunan Kudret-i Kibriya'nın varlığı.

³⁷⁹ Sahih olur.

tariki” dediği yoldan ayrılmıyor. Sadece “vücub”u, “imkân”a tekaddüm ettiriyor.³⁸⁰

Onların “hikmet delili” diye ortaya koydukları esastan yürüyor. “İllet-i gaiye-i hilkat”i,³⁸¹ bir de mantık yoluyla bildirmek için hülasanın hülasasını yapıyor:

Hallak-ı cihan³⁸² bu eşyaya vücud vermeseydi bunlar mevcut olmayacaktı.

Bu şekilde, varlığı kendinden değil de başkasından olandır ki kelimacılar buna “fukara-yı vücud” tabir ederler.

Meseleyi şöyle çözüyorlar:

Kâinat bir Vacibü'l-Vücud'a mutlaka muhtaçtır. Ona dayanmazsa mevcut olmazdı. Halbuki vardır. Öyle ise varlığını Vacibü'l-Vücud'dan almıştır.

İbrahim Hakkı, istidlal³⁸³ yoluyla yapılan bütün bu açıklamaları olduğu gibi kabul etmiş, kitabına da aynen koymuştur.

İbrahim Hakkı, açıkça görüyor ki, Batı fikir dünyasının müspet olabilecek ilimler sahasında elde ettiği ilerlemeleri, yenilikleri öğrenmeyi, hiç de lüzumsuz bulmamıştır. Eski Yunan felsefesiyle de oldukça ilişkisi vardır.

Kendi söylediklerini, ilmin mantığından süzerek kıyaslamalar, muhakemeler³⁸⁴ yaptıktan sonra, cisimleri ikiye bölen “cevher” ve “araz” (=accident)'in mahiyetine bu ikisinin tasnifine ve oradan vücud farklarına, ömür süresine geçiyor:

Mümkünü'l-vücud olan nesne, eğer vücudunda mütegayyir olmaz ise³⁸⁵ ona ‘cevher’ derler.³⁸⁶ Ve eğer mütegayyir olur

³⁸⁰ Öne alıyor.

³⁸¹ Yaradılışın, vücuda gelişin sebebini, maksat ve gayesini.

³⁸² Âlemleri yaratan.

³⁸³ Delil getirme. (=intuition)

³⁸⁴ Hükümlemeler.

³⁸⁵ Değişmez, başka şekle girmezse.

³⁸⁶ İçine yabancı terkib katışmamış, aynı cinsten öz madde. (=substance)

ise³⁸⁷ ‘araz’ tabir olunur.³⁸⁸ Zira ki vücud başkadır³⁸⁹ Nitekim görülsün ki iki şahıs, vücudda müşterektirler. Lakin birinin bekası, ta yüz yıla dek bulur. Birinin bekası ise on yıldan ziyade kalmaz.

Hülasa olarak anlatmak istediği şudur:

Cümle mümkinât ve mevcudat, ya cevherdir, ya da arazdır. Yani Allah’tan başka bütün varlıkların, değişen, değişmeyen iki hâli vardır. Klasik ifadeyle: tagayyür ve tebeddüle maruz kalıyorsa yani değişiyor ve bozuluyorsa “araz”dır. Değişmeden, olduğu gibi kalırsa “cevher”dir; “ayn-ı sabit” (=antiteée)dir. Kendi varlığında müstakildir; bağımsızdır.

Cismi meydana getiren; cüz ve ferdler de ayrıla ayrıla nihayet bölünmesi kabil olmayan en küçük, en son parçacığa gelir ki, eskiler buna, “cüz-i lâyetecezzâ”, yahut: “cevher-i ferd; ayn-ı sabit” derlerdi.³⁹⁰ Bunu öteden beri atom karşılığı olarak kullanmışlardır. Ne fiilen, ne aklen, ne vehmen,³⁹¹ ne de farazan inkisam kabul etmez bilinir.³⁹² Bunların bölünemeyeceği o kadar kesinleşmişti ki, vehmen, hayalen bile düşünüleliyordu. Akıl sınırının ötesine geçen bir tasarlama olsun yapılamazdı. Sanki ma’dumu mevcud; müstahili mümkün kabul etmek³⁹³ gibi bir şey sanıyorlardı. Bu nazariyeyi benimseyenlere göre cisimler, bu cüzlerden tereküp etmiştir. Fakat ispat için gösterilen deliller zayıftı;

³⁸⁷ Değişirse.

³⁸⁸ Kendi varlığını, başka varlığa borçludur; ılık, renk ve hareket gibi.

³⁸⁹ Mevcudiyet, yine başkadır.

³⁹⁰ *Cevher-i ferdim heyûlâ-yı tasavvurdan berî
Şeş cihât-ı ma’rifet, kevn ü mekânımdır benim.*

Erzurumlu Nefî

*Zuhûr-i Cevher-i ferd, vücûdudur bizzât;
Bedâyi-i arz-ı mümkinâtтан maksûd.*

Samî’nin Nât-ı Şerîfi’nden

³⁹¹ Hayalen.

³⁹² Taksimi kaabil olmayan cüzlerdir.

³⁹³ Yok olduğu halde var bilmek.

çünkü denenmemiştir. Tecrübeye muhtaçtı, bu sebeple bunu çürüten diğer bir nazariye, bu cüzleri inkâr eder.

Dört unsurun³⁹⁴ ilk madde olarak ortaya atıldığı Thales ve Pythagore zamanından Aristo'ya kadar gelen klasik teoriye uyarak; cisimler, "heyula" (=hyl) ile "suret" (=figure)den mürekkeptir, dediler. Onlarca ilk madde "heyula"dır;³⁹⁵ Descartes'ın "cevher-i mütehayyiz" dediği yer tutan cevher. Sonra bilindiği gibi toprak, hava, su, maden, ateş isimlerini aldı. Bu ilk maddeye, maddenin bu en basit şekline Demokrit³⁹⁶ birinci defa olarak "atom" diyordu. Demokrit ve talebesi, âlemde nihayetsiz bir atom ve kesret³⁹⁷ olduğu iddiasında idiler. Aristo ise heyula ile surettir, dedi. "Bilinen ve isim alan maddeden ibarettir" sözünde ısrar etmişti.

Netice itibarıyla İslam hükemasının, Kelamiyun'un ve bir kısım Mutezile bilginlerinin dayandığı esas nokta, "cüz-i lâyetecazza"nın varlığıdır. Eski çağ felsefecileriyle onları takip ve tefsir edenler, "Yoktur" dediler.

Bu iki nazariye son zamanlara kadar birbirini yaralayıp durdu. Nazariyeler birleşemeyince, ortaya çaresiz bir acz ü itiraf ve bir hakikat çıktı; o da şu: "İnsan âlemdaki eşyayı ve hadisatı hakkıyla bilemez ve sebeplerini bulamaz. Akıl ve idrak, henüz çözülmemiş bu düğümleri açmaya iktidarlı değildir. Bu imtiyaz hiçbir faniye verilmemiştir."

Ziya Paşa'nın dediği gibi:

*İdrâk-i meâlî bu küçük akla gerekmez,
Zîrâ bu terâzû o kadar sıkleti çekmez.*

Maddenin son haddini anlatan bir tarif de şöyle idi: Katı cismin ve ölçünün incecik, ufacık bir parçası, bir sonucu var

³⁹⁴ Ustukusların.

³⁹⁵ Bir şekil ve surete girmez, isim almaz, belli olmaz.

³⁹⁶ Demokrit, milattan önce gelmiş, Trakyalı Yunan filozofudur. Meşrep bakımından nikbin (=optimiste) idi. Hipocrates'ın çağdaşıdır. (M. Ö. 460 - 860)

³⁹⁷ Çokluk.

ki, “zerre” deriz. Cem’i, “zerrat” gelir. Güneş ışığında, havada zincirleme görülen kümeli incecik toz taneleri ki, yüz tanesi bir arpa ağırlığında farzedilmişti. Daha küçüğü, miniminicigi ise, lügatlarda “züreyre”³⁹⁸ diye geçer. Bugünkü moleküldür; cismin bütün vasıflarını haizdir. Tek başına da bulunabiliyor. Tartıda ölçünün molekülü olan gram da böyle... Veznin ve ağır sıkletin son haddi... Bizim kitaplarda bunlara: “ecsam-ı sigar-ı sulbe” denilirdi. Kimya denenmeden önce hiçbirini bölemiyorduk. Son atom parçalanması tecrübeleri, korkunç ve tehlikeli olmakla beraber eski Yunan felsefe ve tabiiyatçılarının bu yaşlı nazariyelerini ve hele Lavoisier’nin ısrarla ileriye sürdüğü tahminleri kökünden silmiş ve kaldırmış bulunuyor.

Atom da parçalandı; görülmez, tutulmaz bambaşka yeni bir kuvvet oldu.

Bununla beraber en son keşifler, ilmi tecrübeler, bize yeniden öğretiyor ki, kâinatın yapısının tıpkısı ve küçük bir kâinat olan “mikrokozmos” (=atom âlemi)’nde atomun bir nüvesi³⁹⁹ vardır. Bu çekirdeğin etrafında küçük menfi elektrik zerrelere olan elektronlar son derece büyük bir süratle dönerler; bunların miktarı kadar da müspet elektrik zerrelere olan protonlar vardır. Ve bunlar, atomda toplanır. Maddenin en küçük parçası, asrî fizik ilmine göre, molekül değil, atomu meydana getiren elektrondur ve bir molekül ise müteaddit atomlardan mürekkeptir. Avrupa’da atom nazariyesini ilk tesis eden İngiliz John Dalton (1766-1844)’dur.

İbrahim Hakkı, Batı yayınlarını, lüzumu kadar takip ve mütalaa etmekle beraber görüyoruz ki, tamamıyla onlara uyumuş, fikirlerini, aynen benimsemiş değildir. Nebatlar isimler koyarak tasnifini kolayca başarmış olan Linné⁴⁰⁰bile uzviyet

³⁹⁸ Zerrecik.

³⁹⁹ Çekirdeği.

⁴⁰⁰ Carl von Linné, XVIII. asırda tanınmış İsveçli bir biyologdur. Babası papazdı. Nebatlar tasnifindeki usul ve mesaisiyle şöhret yapmış ve bunları yirmi dört sınıfa ayırmıştır. Aynı zamanda insanın menşei, ırklar

nevilerinin değişmez bir durumda olduklarını kabul etmiş ve kendisinden önceki filozofların fikirlerine bağlı kalmıştı. Her çeşit uzviyeti, ayrı bir varlıktan çıkarıyorlardı. Ahd-ı Kadim *Kitab-ı Mukaddes*'in esas hükümleri arasında görülen umdeleri, inançları, onlar da söylediler:

“İnsan safır çamurdan,⁴⁰¹ yılanlar da kayalardan geldi...” dediler.

Bunların içinde muayyen bir görüşe bağlı kalmış ve “Ruhun makarrı hicab-ı hacizdir...” gibi garip şeyler söyleyenler de vardı.

Bunlara karşılık uzuvların, yekdiğeriyle müşabehet ve ihtilaflarını⁴⁰² dikkatle mütalaa eden Aristo, ilk yaptığı hayvanlar ve uzuvlar tasnifinde şöyle diyordu:

Uzuvlar, şekilleri itibarıyla birbirine benzeyebilir. Zahirde aynı enmuzecin, aynı aslın az çok mükemmel bir inkişafı veya ferî olabilir. Bütün fark aslın, ifrat derecede büyümesinden veya tefrit suretiyle küçülmesinden ibaret kalabilir. Bu vasıta ile aralarında müşabehet bulunabilir. Mesela, kuşlar için tüy ne ise balıklar için de pullar odur. Bunlar da balığa nispetle aynı hizmeti görür. Diğer taraftan kemikler ile kılçıklar, turnaklarla boynuzlar arasında aynı münasebet vardır. Netice itibarıyla muhtelif neviler, aynı uzuvları muhtelif surette haiz olabilir. Muhtelif uzuvlar da aynı vazifeyi görebilirler.

İbrahim Hakkı, fikir ve görüşlerini, açıkça önümüze seren adamdır. İnsanın yalnız yiyip içen, yatıp kalkan bir mahlûk olmadığını, sadece kan, kemik ve deriden ibaret bir et torbası olamayacağını, öğretmek, hatırlatmak ister. *Marifetname*'nin

ve hayvanlar üzerinde çalışarak, insanları deri rengine göre dört ırka bölmüş ve isimlendirmişti. Bu suretle Darwin nazariyesinin esaslarını vermiş olan Linné, Hazret-i Hakkı'nın çağdaşı bulunuyor. (1707-1778).

⁴⁰¹ Sarı balçık.

⁴⁰² Benzeyiş ve ayrılışlarını.

birçok yerleri, bu şerefli ve imtiyazlı mahlûkun maddî, manevî sayısız meziyetlerine yazılmış bir destan gibidir. Anlata anlata bitiremez.

Allah'ın bu en sanatlı eseri için diyor ki:

Sim ü zer, lâl ü hacet gibi madenleri, ezhar ü eşcar ve esmar gibi nebatları, vuhuş u tıyura⁴⁰³ kadar cümlesine kemaliyle mutasarrıf ve mütehakkim olur.

Oradan “nefs-i natika”ya tasavvufta nutk-ı bâtinî denilen “cevher-i mütefekkir”e,⁴⁰⁴ ondan da tabii cisimlere geçiyor:

Cisim, ya basit olur veya mürekkep olur. Cism-i basit odur ki onun eczası ile tabiatı müteşabih olur.⁴⁰⁵ Yani suver-i tabayi-i muhtelif olan ecsama münkasım olmayıp, onun tabiatı⁴⁰⁶ bir olur.

Bünyesi, dışarıdan gelen münebbihlere karşı; hararet, ışıık, ses ve tazyik tesiri gibi uyarımlara, büzülme veya uzama şekli ile mukabele eden ve ağzı olmadığı için her taraftan, gıda alan amiplere, mikroskobik tek hücreli canlılara benzer.

Eğer cism-i basit ise ya ulvidir, ya süflidir. Ulvî dahi, ya münirdir⁴⁰⁷ veya münir değildir. Eğer münir ise kevakibdir. Eğer münir değil ise eflâktir ki onlara, ‘ecrâm-i esîriye’⁴⁰⁸ ve ‘âlem-i ulvî’ dahi derler. Cism-i basit-i süflî, anasır-ı erbaadır ki, onlara ‘erkân-ı erbaa’ dahi derler.

Eski Yunan nazariyesi de böyle idi. Bugün, hükmü kalmamıştır: Zira biliyoruz ki, kimyaca tahlil olunmayan basit cisimler

⁴⁰³ Altın, gümüş, yakuttan, ağaçlara, çiçeklere, meyvelere; hatta havada uçan kuşlara, yırtıcı hayvanlar.

⁴⁰⁴ İnsanda en büyük imtiyaz olan şuur ve idrake.

⁴⁰⁵ Keyfiyeti bir olur.

⁴⁰⁶ Yaratılışı.

⁴⁰⁷ Nurlu, ziyalı.

⁴⁰⁸ Menşe’ itibarıyla esîr olan yıldızlar.

ve unsurlar, doksanı geçmiş bulunuyor. Bahsin sonunda, 'erkân-ı erbaa'yı teşkil ve terkip eden unsurlar sayılmaktadır.

Onlar nâr, heva, ma ve türaptır. Bu dördüne ve bunların zım-nında bulunan ecsam-ı mürekkebat 'âlem-i süflî' ve 'âlem-i kevn ü fesâd' derler. Ve amma cism-i mürekkep oldur ki; onun eczasıyla tabiatî müteşabih olmaz. Suver ü tabayii muhtelif olan ecsama münkasım olup, anasır-ı erbaadan terekkep etmiş ola... Meadin ve nebatat ve hayvanat gibi... Bunlara, 'mevalid-i selase' derler ki; aba-i esiriyyat ve ümmehat-i anasırdır.

Cism-i mürekkep dahi, iki kısımdır ki; biri tamdır; biri gayr-i tamdır. Amma mürekkep-i tam oldur ki; bir zaman-ı mütead-diyyede, kendi terkipinin suretini hıfz eyleye. Mevalid-i selase gibi.⁴⁰⁹ Ve amma mürekkep-i gayr-i tam, bunun hilafı olup, kendi terkipinin suretini hafız olmaz. Duhan⁴¹⁰, sehab⁴¹¹, şühüb⁴¹² gibi... Sair kâinat-ı cev v de böyle...⁴¹³

Eflâk ve anasır-ı erbaadan sudur eden keyfiyyat-ı erbaayı sayarken aklın, taakkulün üç marifetini ve bunların değerlerini bildiriyor:

Hakk Teâlâ cemî eşyadan akdem akl-ı küllü icat ve mevcud eyledi. Buna 'akl-i evvel', 'cevher-i evvel' dahi derler.

Cevher, bizzat ve binnefs kaim olan, bir şeyin en iyi yeri, asıl madde, hilkat, fitrat ve yaratılıştaki esas madde idi.⁴¹⁴

Cevher-i küll veya evvel de, mükevvenatın aslıdır. Yani hilkatın başlangıcında en önce yaratılan hayat ve canın kökü.

⁴⁰⁹ Zaman geçmesine rağmen, aslî suretini muhafaza eder.

⁴¹⁰ Duman, tütün, tütmekten

⁴¹¹ Bulut ve gökyüzünde bazen akıp gittiği görülen ateş parçası, akan yıldızlar kümesi.

⁴¹² Şihaplar, hacet-i semaviler (=meteore).

⁴¹³ Hava boşluğu manasınada cev v-i hevâ da derler.

⁴¹⁴ *Şahsın isti'dâdı lûtf-i peykerinden bellidir;*

Kimya-yi kabiliyet, cevherinden bellidir.

Mustafa Nailî

Elmas, zümrüt, yakut gibi kıymetli taşlar ki “ayn-ı sabit” ismini de alıyor.

Tasavvufta Hakk’ın zatiyeti, “Vücut-ı Mutlak”tır. “Ruhu’l-Kudüs” de denilir.

Aristo şöyle tarif eder:

Muhtelif mahmuller ile, kendi üzerine selben⁴¹⁵ yahut icaben, hükmedilen ve hiçbir mevzua mahmul olmayan mevzudur.

Temsil ve kıyas yoluyla ikinci derecede mevzu olabilen cins isimlere de “cevher-i sanî” denilmektedir.

İbrahim Hakkı, devam ediyor:

Pes Hakk Teâlâ, bu akla üç marifet bahşetmiştir ki, biri ‘marifet-i Hakk’tır⁴¹⁶ ve biri ‘marifet-i nefis’tir.⁴¹⁷ Biri de ‘marifet-i ihtiyaç’tır ki Mevla’sına muhtaç olduğun bilmiştir. Ve bu üç marifetin her birinden başka bir nesne vücuda gelmiştir.

Marifetname, umumi mevcudat ilmini (=ontoloji, varlık teorisi), “ilmü’l-vucud”u (=vücudiyat, anatomi) fasıl fasıl inceledikten sonra, medrese muhitinde “cüziyât” namı verilen hesap, hendese (=aritmetik, geometrie)’yi hülasa ederek, tekrar “heyet’e geçiyor. Şeyhimiz, -Mehmed Ali Aynî Bey’in de yazdıkları gibi- üç heyete birden vâkıftır. Batlamyus’un⁴¹⁸

⁴¹⁵ İmkânı, nefy ü izale veya tamamen mahvetmek suretiyle.

⁴¹⁶ Mebhas-i ilm-i ilâh, ilahiyat, teoloji.

⁴¹⁷ Epistemoloji, bilgi teorisi.

⁴¹⁸ Claudius Batlamyus: Miladi ikinci asırda yaşamıştır. Dünya haritasını ilmî usulde çizen ilk Yunan coğrafyacısıdır. Aslen İskenderiyelidir. Nazariyesi ortaçağlarda tutunmuştu. Umumiyetle “Batlamyos” diye bilinirse de, asıl adı: Ptolemeus’tur. Bir zaman sonra ve ilk defa dünya coğrafyasını tersim ile haritalar yapan ortaçağ İslam coğrafya müelliflerinden Septeli Ebu Abdullah İdrisî’dir. (H. 949/M. 1100- H. 562/M. 1166). İslam’ın zuhuruyla başlayan ve meskûn medeni dünyaya yayılan İslam-Şark medeniyetine mensup ve modern astronomiye zemin hazırlayan âlimlerden Endülüslü Ebu Abdullah el-Bettanî (H. 244

Kepler'in,⁴¹⁹ hem de Kopernik'in⁴²⁰ meslek ve heyetini biliyor. Fakat anane icabına riayet etmek lüzumuyla evvela heyet-i kadimeye dair bahisleri, başa almış. Zira o tarihlerde -orta-çağda- bütün mektep ve kolejlerde, Heyet ilmi eski tarzda gösteriliyor; Meşşaiye hükemasının doktrinleri, yani kadim Yunan filozoflarının toplu tedris gezileri yapmak suretiyle "Forum" isimli fikir meydanında verdikleri açık hava dersleri okutuluyordu. Eflakın her birinde bir ruhun vücuduna itikat edilir; seyyarelerin de, bu ruhları tahrik ve idare ettiğine inanılırdı. Bu telakki ve tedrise göre; "Dünya, merkez-i âlemdir. Ve gayr-i müteharriktir; güneş ve diğer ecrâm ü eflak,⁴²¹ onun etrafında devr eder."

(/M. 858- H. 317/M. 929), Harzemli Ebu Reyhan-ı Birunî (H. 363/M. 973-H. 443/M. 1051.), Kurtubalı Ebu İshak İbnü'z-Zerkalî (H. 420/M. 1029 - H. 480/M. 1087); Bunlar, Batlamyus nazariyesini yıkmak suretiyle Kopernik ve Kepler'in inkişafına amil ve önder olmuşlardır. Keza İslâm'da nebatlar hakkında lûgat usulüne göre ilk tasnifi yapmış olmakla, Linné'ye tekaddüm eden İslâm nebatatçılarından Ebu Hanife Dineverî (vefatı: H. 282/M. 895), Ebu Abdullah Temimî, (vefatı: H. 370/M. 890), Ebu Cafer-i Gafikî (vefatı: H. 561/M. 1165) ve bilhassa Ziyaeddin İbnü'l-Baytar (vefatı: H. 646/M. 1248) gibi büyük İslâm şöhretleri, zooloji, botanik ve biyoloji ilimlerinde Batılı meslektaşlarından önce ilim dünyasında isim yapmış şahsiyetlerdir.

⁴¹⁹ Johann Kepler: (1571-1630). Tanınmış Alman filozof ve heyetşinasıdır. Kopernik'den sonra onun heyetini tadil ve tekemmül ettirmiş, güneşin sabit, arzın müteharrik olduğunu söylemekle Batlamyus nazariyesini ortadan kaldırmıştır. Güneş sistemi, kâinat nazariyesi ve semavi hadiseler hakkında yeni fikirler ileri sürmüştü. Meşhur İngiliz fizikçi ve ri-yaziyecilerinden Sir Isaac Newton, umumi cazibe ve kâinat prensiplerini Kepler'den almıştır. Heyet, rasat, fizik, resim ve mimaride geçen: "İhtilaf-ı manzar zaviyesini (=Parallaxe, Perspective: Biri arzın merkezinden, öbürü arzın üzerindeki rasadın gözünden çekilen iki çizginin, ecrâmdan birinin merkezinde teşkil ettikleri açı yahut eşyanın uzaklığı, ışık durumu ve bir noktadan çizim yapması itibarıyla farklı görünüşler ve izdüşümleri) sistemleştiren de odur. Kırka yakın eser verdi.

⁴²⁰ Nicolas Copernicus: (1473-1543) Seyyarelerin hem kendi etrafında, hem de güneş etrafında döndüğünü söyleyen Polonyalı astronomdur. Leh kralına yazdığı bir eserinde, sistem-paralarında, kıymet ve ayarlarını tespit etmiştir.

⁴²¹ Yıldızlar, felekler.

Sonradan Kopernik'in "*Küreyvat-ı Semaviyenin Deveranı*" isimli kitabı çıkınca, bu sistem, -teferruatıyla birlikte- sarsılmıştı. Fakat bu yeni nazariye de kolay kabul olunamadı.

Bizim tarafta ise heyet-i cedideye kuvvetli muarızlar çıktı. Kitap bastırılmasını, saygısızlık eseri sayıyorlardı. Kitap yazmakla geçinen hattatlar aç kalır diye büyük bir sanat ve ihtira eseri olan matbaanın bile kurulmasını istemediler. Ve bunu önlemek için ellerinden geleni yaptılar. İptidaî zihniyet, her tarafı kaplamıştı.

Marifetname'nin fenler kısmına ait bazı paragrafları, eski tabiat bilgilerini anlatmak için yazılmışa benzer.

Göze çarpan ilk mesele, yerin şekline dair, düz müdür, yuvarlak mıdır, yoksa çadır veya sonraki buluş ve benzetişlere göre acaba armut biçiminde mi?

Dünyayı küre şeklinde alırlarsa, kadim ananeye, onun da başında dinî inanışlara ters bakılmış olacağını sananlar var. Böyle bir devir...

Şeyh Hazretleri; bu yersiz kuruntuları, bakınız ne güzel cevaplarla ortadan kaldırıyor:

Ol kimse ki bu makule umuru ibtalde münazarayı, levazım-ı diniyeden zan ider; ol kimse tazif ü tevhin ve cinayet-i ale'd-din etmiş olur.⁴²² Zira ki umur-ı mezkurenin vukuuna, berahin-i hendesiye ve hesabiye delalet eder.

Bundan sonra, küreviyet-i âlemin delillerini, şerh ettikten sonra heyet-i cedideyi hülasa edip, bunun muarızlarına, inandırıcı fikirler veriyor:

Heyet-i cedidenin iktizası olan hareket-i arzı, istibad edib kabul etmeyenlere fikir ve mülahaza lazımdır ki; heyet-i kadimenin dahi bundan ziyade nice umuru istibad olunur. Bu cümleden

⁴²² Dine karşı cinayet işlemiş sayılır.

biri muharrik-i evvelin, yani ‘felek-i azam’ın,⁴²³ kemal-i vüsat ve azametiyle ol acib ü garib sūratidir ki onunla beher yevm⁴²⁴ şarktan garba olan devrini tekmi l ider. Ve biri dahi ‘felek-i azam’ın, yirmi dört saat müddetle, kendi derununda muhat olan eflakin hareketleri ve hareketlerinde bulunan sūratleridir ki her biri ‘felek-i azam’a muhalefet ederek kendi tabiatları muktezasınca garptan şarka hareket eyler iken, yine ‘felek-i azam’a tebaiyyetle⁴²⁵ beher yevm şarktan garba bir kerre hareket-i devriyelerini tamam ederler; denilmiştir.

Halbuki bir tüfenk kurşunu seyrinde bulunan sūraten, ol hareket-i yevmiye ile ‘muharrik-i evvel’in mıntkasında olan sūrat, üç yüz bin kat ziyade ve şedit olmak lazımdır. Ta kim müddet-i mezburede, bir devresini tekmi l itmek mümkün ola.

Pes ol cirm-i kebir olup, sath-ı muhaddebini n şekli, henüz malum olmayan ‘felek-i azam’ın derununda bulunan ‘eflāk-i izam’ın kendilerine nispetle bir habbe ve bir nokta kadar olan arzın havlinde, deveran ve tayaran etmelerinden ise; şekli, kürevî olup; harekete ziyade müstait olan cirm-i sağır-i arzın, şems-i azim etrafını senede bir kere devr etmesi, çok mertebe-asan ve layık olup; hakikat-i hâle mutabık, nefsü’l-emre ve akl-ı selime muvafık gelmiştir.

İbrahim Hakkı, bundan sonra fiziğe geçerek hava, ateş, su ve toprağın, birer unsur-ı tabii, yani “basit” birer cisim olduğunu söyler.

⁴²³ Felek, felek-i azam: Gök, sema, mahitab manalarına gelmekle beraber, eski heyete göre devvar (daima döner) bilinirdi. Küre şeklindedir. İç ve dış sathı vardır. Bunlar birbirine muvazi olup, merkezleri aynıdır. Hareketi sırasında, yıldızları da harekete getirir ve semayı kuşatır. Bü-yüğüne, “felek-i azam” denilir. Klasik Divan edebiyatımızda bu yolda hayli mazmun kullanılmıştır. Bâkî’nin:

Müddet-i devr-i felek, bir demdir; Âdem bir nefes.

Dediği gibi. Tasavvuf edebiyatı, arş-ı alâ yerinde tutar.

⁴²⁴ Her gün.

⁴²⁵ Ona uyararak.

Fakat Mehmed Ali Aynî Bey merhumun da işaret ettikleri gibi; Şeyh'i, bundan dolayı suçlayamayız. Zira binlerce yıl insanlar, bunun hep böyle olduğunu sanmışlardı. Hatta bugünkü modern kimyayı kuran meşhur Lavoisier,⁴²⁶ birinci defa olarak havanın mürekkep olduğunu, ileri sürdüğü vakit, şiddetli itiraz ve hücumlara uğramış, hatta idamına bile gidilmişti.

Marifetname'nin bu kısmı biyolojiden hülasalar veriyor. Şeyh Molla İlahî'nin *Esrarname*'de temas ettiği bahislerin meteoroloji faslından örnek olarak; mesela kırağının, çise⁴²⁷ ve dumanın terekkep ve teşekkül suretleri hakkında, Marifetnamecimiz, diyor ki:

Dumanın, kırağının, çisenin il-el-i maddiyeleri ol buhar-i saidî malumdur ki hem kendisi kalil ve hem harareti zaif olmakla, tabakat-ı barideye balığ olmayıp, kendi tabaka-i süflasında kalarak, arza nüzûl etmeye başlar. Eğer ol esnada ona berd isabet etmez ise dağların tepesini ihata edip ve ruy-i zemine münteşir olup, duhan gibi maverasını setr eder ki; "duman" budur.

Ve hararet-i kalile ile havaya münkalib olup gider. Eğer ol buhar-ı zaifin, esna-yı nüzulünde berd isabet iderse, ol buhar-i nazil, ol berd-i şedit ile muncemid olur ise, ufak ve berrak olup, zerrat emsali nüzul eder. Ve lü'lü⁴²⁸ emsali kataraat⁴²⁹ olur. Jale ve şebnem ki, Türkçe çise didikleri budur.

⁴²⁶ Lavoisier (Antoine Laurent) (1743-1794): Bugünkü asrî kimyaya hesap ve ölçüyü getirmekle ve mühim keşiflerde bulunmakla tanınmış bir Fransız kimyageridir. Paris'te doğmuştur. Kimyada en büyük başarısı, havanın, suyun ve cıvanın terkiplerini, keza karbon mürekkeplerini bularak, bu terkiplerdeki unsurların varlığını ileriye sürmüş olmasıdır. Oksijeni keşfederek onun gördüğü işleri bildiren de o dur. İmam Ali'nin "Var olan yok olmaz; yok olan da var olmaz" sözünden mülhem ve müteessir olarak "Kâinatta hiçbir şey ne kaybolur; ne de yeniden yaratılır" düsturunu ortaya atmıştır ki, maddenin muhafazası esasını, bu nazariyenin üstüne kurmuş bulunuyordu.

⁴²⁷ Çisinti, serpinti, toz gibi yağan yağmur.

⁴²⁸ İnci.

⁴²⁹ Damla damla.

Nasıl bu hale geldiğini de bildiriyor:

Ol rutubet, bahar ve güz faslı, sabah vaktinde, nebatat üzere müşahede olunur. Ol havadır ki seher vakdi barid olup, ma'a⁴³⁰ münkalib olur. Zira kim hararet-i hava, bürudet-i ma'a mübeddel olsa, hava, ma olur. Abın hâke münkalib olduğuna delil budur ki katerat-ı emtar⁴³¹ nazil oldukta, ibtida hâke vasıl olur. Ol katreler, hâk olup, nabadid olur. Zira ki ol katrelerin rutubeti, hâkin yubusetine⁴³² nispetle kalil ve mağlup olmuştur.

Şeyhimiz kozmolojiye şu küçücük hülasayı yaptıktan sonra yeniden teşrih ilmine giriyor. Bu da tabii ötekiler gibi eski zaman teşrihidir. Fakat içinde her vakit istifade edilecek mütalaa ve nazariyeler, az değildir.

Hele uzuvların işlerini ve faidelerini sayarken, ilel-i gaiyeleri için daima mühim bir yer ayırmış olması, gaiyyet (=finalisme) felsefesi, bakımından dikkate değer.

Mesela parmaklarımızı terkip eden küçücük kemikleri, Şeyhimiz; bakınız, nasıl tarif ve izah ediyor:

Eldeki parmaklar, eşyayı tutup kavramaya memur ve mahsus âletlerdir. Esabiin lahmı, izamdan halî halk olunmadı.⁴³³ Eğerçi hareket-ı muhtelifeleri, sülûk ve semek⁴³⁴ hareketi gibi mümkün idi. Lakin efal-i esabi yed-i mürtaîş⁴³⁵ gibi zaif olmayıp, müteaddit kemikten yapıldı: Ta kim efali müteassir⁴³⁶ olmasın.

Şimdi parmakların sayısına ve hikmetinin sebeplerine geçiyoruz:

⁴³⁰ Suya.

⁴³¹ Yağmur damlaları.

⁴³² Kuruluşuna.

⁴³³ Parmakların eti ve derisi, kemiksiz yaratılmadı.

⁴³⁴ Balık.

⁴³⁵ Ra'seli, titre el.

⁴³⁶ Güç ve çetin.

Bu cihetle her parmak, üç kemikten halk olunmuştur. Zira ki üçten ziyade olsa, eşya-yı sakileyi zapt etmekten aciz kalırdı.⁴³⁷ Üçten nakıs olsa, hareket-i esabi nakıs olurdu.⁴³⁸

İzam-ı esabiin ruusu rakık ve kaideleri ariz ve ızam-ı tahtaniye, fevkaniyeden -tedric üzere- azam⁴³⁹ halk olunmuştur. Ta kim hamil ve mahmul arasında, münasip kökçük olsun.

Ve bu, ızam, müdevver⁴⁴⁰ kılınmıştır. Ta kim afetlerden mahfuz kalsınlar ve bi-tecvif ve bi-muh salabet⁴⁴¹ üzere halk olunmuştur. Ta kim hareketi, cerr ü kabz etmekte⁴⁴² sebat ve metanetleri, muhkem ve kuvvetli olsun. Keza zahirleri muhaddeb, bâtınları muka'ar yapılmıştır. Ta kim kabz ü delk,⁴⁴³ asan olsun.

İdrak ve ihsaslar bahsinde, nefsanî kuvvetleri sayarken, eskilerin “vahime” dedikleri muhayyileyi ve onun hakkında, neler düşünüldüğünü anlatır:

Kuvve-i vahimeye şeytan demişlerdir. Zira ki cemî-i kuva-yı beden, akl-ı insaninin taht-ı hükmündedir. İllaki vahime insana muti ve musahhar değildir.

Habib-i Kibriya Efendimiz, hadis-i şerif-i saadetlerinde, “Her mevlid ki rahm-i maderden dünyaya gelir; onunla şeytanı beraber mütevellid olur” buyurulması, kuvve-i vahimeden kinayedir demişler.⁴⁴⁴

⁴³⁷ Ağır şeyleri tutamazdı.

⁴³⁸ Parmaklar hareketlerini tamamlayamazdı.

⁴³⁹ Parmak kemiklerinin başı ince, kaideleri yassı ve geniş; alt kemikler, üst kemiklerden derece derece daha büyük.

⁴⁴⁰ Değirmi, yuvarlak.

⁴⁴¹ İliksiz, oyuksuz, peklilik.

⁴⁴² Çekmek, kavrayıp almak ve tutmak.

⁴⁴³ Kuvvetle kavramak ve sürtmek.

⁴⁴⁴ Müslim hadislerindendir ve meâli şöyledir:

“Herkesi şeytanlardan bir şeytan eş dost edilmiştir.

“Sana da mı yâ Resûlullah!”

“Evet bana da... Fakat Allah, O'nun üzerine bana yardım etti ve O, Müslüman oldu.”

Zira ki kuvve-i vahime, yalan söylemekten ve eşyayı, muhalif gösterip, mekr eylemekten halî olmaz. Ve onun tasallutu oldukça, aklın hükmü kalmaz.

Yine [Mehmed] Ali Aynî Bey'in de yazdıkları gibi, bugünün pedagoji kitapları, vahimenin zararlarını ve yaratılıştaki yerini, bundan daha güzel tarif etmiş değildir.

Marifetname'de işlenmiş konulardan, başka kitaplara geçmiş özetler görüyoruz. Mesela son devir fıkıhçı ve coğrafyacılardan Şirvanlı Ahmed Hamdi Efendi'nin⁴⁴⁵ "*Makaletü'l-Urafa fi Mesaili'l-Hükema*"sından bir hayli şeyler alınmış. O ezeli dava ve kavganın bir devamı da burada. İspat-ı vacip meselesi. Eserden müessiri (=eser sahibini) istidlal yolu ile Yaradan'ın vücudunu ispat... Bu eserde yeniden yeniye tazelenmiş. Eşyada asl olan vücud mudur; adem (=yokluk) mudur?

Bu bapta hükema ile mütekellimin arasında süregelen karşılıklı ihtilaf ve itirazların keyfiyetine, bunların gerçeğe uyup uymadığına dair uzun uzadıya sözler, fikirler, değişmez ve değişmeyecek kanaatler ve mütalaalar, sorulu cevaplı hükümler ve neticeler, birbirine eklenip gitmede...

Zat-ı Bârî, âlem-i imkân, âlem-i lahutî, âlem-i cismanî, adem-i mahz, insan vücudunun esbap ve esrarı, hudûs ve kıdem, ecza ve cevahir... Bunların terkip ve delilleri, birbiri ardına sıraya konulmuş, bu tertipte uzayıp gidiyor.

Marifetname'nin buna dair kısımlarını birkaç kelime ile hülâsa etmek yahut kendisinin latif ve müradif terkipleriyle, tatlı ve tumturaklı ahengiyle söylemek lazım gelirse: "Huyul ü sütur, vuhuş ü tuyur, zübab u zenbur ve mar ü murun"⁴⁴⁶ hayat ve bekasına, ziynet ve meaşına, sebep ve medar olan

⁴⁴⁵ Vefatı: H. 1307/ [M. 1891] Eyüp'te yatıyor.

⁴⁴⁶ İnsandan başlayıp at sürüsüne, binek hayvanına, uçan kuşlara, yırtıcı canavarlara; arıdan sinekten, böceğe, örümceğe ve bütün haşerelere, yerde sürünenlerin içinde yilandan karıncaya kadar hepsinin.

ahval ü etvarı” kusur komayıp birer birer anlatılmıştır. Âlem-i kebir, Âlem-i sagir nazariyesi de bunların arkasından geliyor. Yukarıda verilen bilgilerin tafsilatına geçilmiş.

Eski zamanlarda Eflatun, Pisagor ve muakkiplerinin ortaya attıkları mevhum nazariye, yeniden ele alınmış, kâinatın insan gibi bir bedeni, bir canı bulunduğuna ve duygu taşıdığına inanmışlardı. Tasavvufa yaklaşan bir kanaatle, insanın ekvan üzerinde (=dünya yüzünde, yaratılmış mevcutlar arasında) küçük bir ayna olduğunu sanmışlardı.⁴⁴⁷

Bu nazariye, bu kadarla kalmadı. Az bir zaman içinde, insanın kâinata ve kâinatın da yani “ecram-ı semaviye” denilen yıldızların insan mukadderatı üzerinde tesirler yapmakta olduğu, bir itikat halinde kabul edilmişti.

Daha önceki paragraflarda kısaca gösterildiği gibi; yıldızların insan ahvali üzerine olan tesir ve ilişkisini bildiren “ilm-i nücum” (=yıldızlar bilgisi) işte bu inanış ve benimseyişin verimidir, sonucudur.

İbrahim Hakkı, yine yukarılarda bahsedilen “nefs-i nâtika-i insaniyet”in ayniyet ve deymumetini⁴⁴⁸ kabul etmiştir. Spirîtüalizm mesleğini yayan ruhiyat âlimlerinin çoğu da bunu böyle biliyorlardı.

⁴⁴⁷ Hazret-i Mevlana, Molla Camî, Eşrefoğlu, Oğlanlar Şeyhi İbrahim Efendi, Mısırî Niyazî gibi büyük sufler; mutasavvıflar ve muakkipleri, hep aynı kanaattedirler. Fakat hepsinin dayandığı nokta: “El-mü’min, mir’âtü’l-mü’min” (Mü’min, mü’minin aynasıdır.) mealindeki hadis-i şerif olmuştur. Sofiye arasında Vahdet-i Vücut’a inananlar, bu hadisin başındaki birinci “mü’min”i, “Müheymin, Azîz, Cebbâr, Mütekebbir” gibi ilâhî esmâdan sayarlar.

Zaten bütün Şark felsefesinde ve Camî’nin maruf beytinde görüldüğü gibi, “Mükevvematı kaplayan bütün mahlûkat ve hadisat, (=dünyada olup biten her şey) ya vehimden, hayalden ibarettir yahut aynalarda görülen akisler, gölgelerdir ki, Hakk’ın tecellisinden başka bir şey olmaz.”

⁴⁴⁸ Daimî olarak devam etmek, zevalsızlık. Bu kelimenin, “deymumiyet” şeklinde yazılması ve kullanılması yanlıştır.

İbrahim Hakkı, *Marifetname*'sinde buna benzer bahisleri, ikide birde kurcaladıktan sonra yine insan için yaşadığı müddetçe lazım gelen; hıfzıssıhha (=sağlığı korumak) meselelerini inceliyor. Onun fikrine göre sıhhati korumanın altı şartı ve sebebi vardır. En başta temiz hava almak. Sonra hareket ve sükûn-i cismanî: Bedenin muntazam çalışması ve ona göre durup, dinlenmesi. Üçüncüsü, hareket ve sükûn-ı nefsanî. Dördüncüsü, mekulat ve meşrabat: Yenilen ve içilen şeylerin temizliğine dikkat. Beşincisi, nevm ve yakaza: Uyku saatinin, yatıp kalkmanın intizama girmesi. Altıncısı, istifrag ve ihtibastır: Hazımsızlıktan ve kan bozukluğundan ileri gelen kusma ve tutukluk; bilhassa adale tutukluğunu önlemek.

Bunlardan en başa aldığı hava için diyor ki:

Evvelki sebep, bizi muhit olan havadır ki; onu istinşak edip, akciğerlerin içinde ruhun buhar-ı duhaniyesi olan fadalatını, redd-i nefesle ihraç edip, ruha tadil vermek için, muztarrunileyh olmuştur.

Ve bu hava -daim oldukça- halî, safî ve mutedil kalıp revayih-i habise ve edhine-i redie ile muhtelit olmaz ise, beka-yı tekevvün-i bedeni, mucid ve hafız; ve sıhhat-i vücudu muris ve haris olur. Ve eğer bu hava, revayih ve edhine-i redie ile mütegayyir olur ise hükmü dahî tebeddül ider.

Bu tarif ve izahlardan şunu anlıyoruz: Başta gelen birinci sebep, bizi saran havadır. Onu, teneffüs nefes alıp verme yolu ile içimize çekeriz. (=oxygène alırız). Soluğu geri verirken de akciğerlerin içinden, duman cinsi bir takım buharları, zehirli gazları (=carbon dioxide) dışarıya atarız. Ruha ve bedene hafiflik vermek için bu teneffüs, zaruri kılınmıştır; bunu yapmak zorundayız.

Tabii hâlinde boş, temiz ve itidalli bulunan bu hava, pis kokular, kötü dumanlarla karışmazsa, bedene sağlık verir; onu hastalıklardan korur ve dinceltir. Aksine olarak hava;

murdar kokular ve dumanlarla bozulursa, hükmü kalmaz; insanı kötüleştirir.

Bundan sonra tabiat sevgisi başlıyor: *Marifetname*; tabiatı, şefkatli annemiz yerine koymuştur. Çocuğun doğduktan sonra, anne kucağında beslenme ve büyüme şekillerini örnek tutarak, bir mütehasşıs gibi konuşuyor:

Bu cihan, bizi valide-i müşfika misali terbiye eyler; o bizim şefkatli validemizdir. Nasıl ki valide, tıflını⁴⁴⁹ terbiyet eyler. Ve ol gıdaları, tıflı tenavül edemez.⁴⁵⁰ Validesi, onları ekl ider ki, anlardan leben⁴⁵¹ hâsıl olup, tıflına gıda olmaya layık ola.⁴⁵² Ve sedyeyn tarikinden⁴⁵³ tıflına lâhik olup, onunla terbiyet bula...

Tafsilatı genişleterek diyor ki:

Bu âlem, bizim mader-i müşfikimizdir ki, dü-pistan⁴⁵⁴ me-sabesinde bulunan: nebat ve hayevan tarikinden, layıkımız olan gıdalarımızı, bize isal edip elvan-ı fevakih-i lezize ve enva-ı etime-i nefise⁴⁵⁵ ile, bizi terbiye ve temniye eyler. Bu itibar ile bu, mader-i âlem bilinmiştir. Ta kim bize nazır olup, terbiyemizde hazır ola... Pes hakikatte henüz hâlâ biz, kendi validemizin batınında sakınlerimiz.⁴⁵⁶

Yine bir münasebet getirip, dört unsura dönüyoruz. Şimdi de bunların tabiatları, mertebeleri, biri birine geçişleri ve suret değiştirmeleri anlatılmaktadır. Bununla beraber insan sevgisi, insanlık aşkı ve heyecanı her şeyin üstünde... Vurgunluk alametleri, sahifelerden taşıyor. Bu sevgilinin akıllar durduran

⁴⁴⁹ Çocuğunu.

⁴⁵⁰ Yiyemez.

⁴⁵¹ Süt.

⁴⁵² Annenin yediği çocuğuna süt olur.

⁴⁵³ İki memesi vasıtasıyla.

⁴⁵⁴ Annenin iki memesi.

⁴⁵⁵ Çerez, katık gibi lezzetli, nefâsetli yemişler, yiyecekler.

⁴⁵⁶ Henüz ana karnında sayılırız.

yaradılışını, katre iken, nasıl derya oluşunu, bir beytin içine sıkıştırılmıştır:

*Katreden Âdem'i kılur peydâ
Anı, bahr-i ulûm ider mahzâ*

Böyle çeşitli vasıflarla övmeye doyamadığı insan-ı zışanın, yeryüzünde eşsizliği, üstünlüğü, gelmiş, gelecekte en olgun mevcut olduğunu bildirmek için kaleme aldıklarının sonu gelmiyor. Sanki “unsurlar” maddesine bu bahsi tekrar etmek için dönmüşüzdür:

Anasırda keyfiyat-ı erbaa ki; hararet, bürudet, rütubet ve yübusettir.⁴⁵⁷ İmtizac-i anasırdan daha -mevalid-i selase tevsam olunan- maden, nebat ve hayevan vücuda gelmiştir. Ve cins-i hayevanın eşref-i enva-i insan olmuştur. Ve zühur-i kâinat, İnsanda nihayet bulmuştur. Ve daire-i vücud-i âlem, onun ile tamam olmuştur. Ve semere-i şecere-i cihan olduğu içindir kim, cümleden sonra vücuda yetmiştir. Pes, hülasa-i devran ü ekvan insan olmuştur.

Anasır-ı erbaa (=dört unsur) için evvelce verdiği bilgiler, her hâlde kâfi görülmemiş olmalı ki; *Marifetname* bu bahsi, yeniden ele almış.

Misal âleminde zerreler birleşince, unsurlar yaklaşıncı, “Birbirine tedric ile tebdil olurlar” diyor.

Nitekim nâr, mürur-i eyyam ile⁴⁵⁸ suret-i nâriyesini terk edip, suret-i havaiyeye girip; nâr, havaya münkalib olur. Ve hava dahi, yine tedric ile havaiye suretini terk edip, maiye suretine girip; hava, ma olur.

Ve ma dahi, -tedric ile- türabiye suretin tutup; ma, türab olur. Ve türab dahi, nâriye suretine girip; türab, nâr olur. Bu tarik ile anasır-ı erbaa, bir suretten, bir surete münkalib olur. Ol

⁴⁵⁷ Soğukluk ve kuruluk.

⁴⁵⁸ Günler geçince.

vech ile ta kim; yine kendi suretine intikal edeler. Bu tebdil-i suret-i anasıra, istihale⁴⁵⁹ derler.

İpek böceğinin, kurt iken, kelebek olması gibi...

Kevkeb ve kamerin⁴⁶⁰ burçların, Kudret-i Barî ile⁴⁶¹ her birinin kendi kıvam ve nizamında hareket ve seyirlerini, merkezleri etrafında geziniş ve dönüşlerini, kamerin tesiri altında husule gelen: medd ü cezir (=flux-reflux)⁴⁶² hadiselerini, kamardan renk alan meyve ve sebzelerin lezzet ve hassiyetlerini, faidelerini, daha birçok hassalarını, ayrı ayrı anlatırken; kusur edildiği takdirde görülecek zarar ve ziyanları da, yazmaktan çekinmemiştir.

Bu arada eski ev hayatımıza, klasik aile muâşeretine dair; unuttuğumuz bazı usul ve âdetlerimize ilişiyor. Mesela yeni doğurmuş emzikli kadının “yedi yatağı”ndan kalkmadan ziyaret edilmesi, hediye götürülmesi ve kendisinin kırk gün müddetle damından dışarıya, hatta bahçeye çıkmaması, hava karardıktan sonra abdesthaneye bile gitmemesi... Çünkü bu kırk gün içinde ahirete göçerse -muhakkak- şehit sayılacağı... Yine annenin ve çocuğunun sağlıklarını koruma tedbirleri arasında; ayın on beşinden sonra anne sütü zaif olacağından, çocuğun emzirilmemesi, bezlerinin, kundağının açıkta ve dışarıda bırakılmaması hususlarına temas etmektedir. Bunun için de yine geçmişteki anane hayatımıza gelerek, ninelerimizin güzel âdetlerinden bazılarını hatırlatıyor:

Mehtaplı gecelerde dışarıya çamaşır asılmamasını, zira ay ışığının tesir ve tahribi altında onların çürüyeceğini öğreniyoruz.

⁴⁵⁹ Bir hâlden diğerk bir hâle girmek.

⁴⁶⁰ Yıldız ve ayın.

⁴⁶¹ Allah'ın kudretiyle.

⁴⁶² Güneşin ve bilhassa ayın cazibeleri tesiriyle denizin veya büyük nehir sularının çoğalıp, kabarıp karalara doğru taşması, sonra yine çekilmesi.

Hususiyle “eyyam-ı beyz” denilen ayın 13, 14, 15. en parlak, en kuvvetli gecelerinde⁴⁶³ kâmiş, keten ve kuru otlar üzerine: -nur-ı kamer vaki olsa- ziyade çürüyüp parçalanacağını haber vererek, dalgın ve unutkanları ayıltıyor. Yine bu gecelerde, dışarıda serili çamaşırların, -kurumasa bile- akşam ezanı ile beraber hemen toplanıp, ertesi günü, tekrar güneşe sermele- rindeki âdet ve hikmetin, -herkesçe pek bilinmeyen- sırlarını deşiyor. Aya karşı uyumanın veya çok oturma- nın, insan için iyi olmayacağını söylüyor:

Hallak-ı âlem, bu kevkeb ü kamere kendi kudreti ile nice hassalar bahş etmiştir ki; cümleden biri, çün kamer, ufk-ı bahirden tulu eder. Ma-i bahir, onun ile medd olup, sahiline ikbal eder. Ve kamer, nısf-ı nehar-ı bahre geldikte, medd-i bahir, nihayet bulur.

Pes kamer, nısf-ı nehardan münhat oldukça⁴⁶⁴ ma-i bahir seva- hilinde, cezir olup çekilir. Ta kamer, ufk-ı bahre nüzul idinceye değin çün kamer, ufuktan iner; cezir, hemen nihayet bulur.

Pes bu minval üzre cezr ü medd olur.

Ve havass-ı kamerdendir ki, kamerin izdiyadi zamanında, yani ayın nısf-ı evvelinde⁴⁶⁵ kesret-i sühunet ve rutubetten uruk-ı dem ile mümteli olup⁴⁶⁶ ebdan-ı hayevan ve insan, kuvvet bulur.

Yine havass-ı kamerdendir ki, mah-ı tabda insan, kamere karşı uyusa, ya çok otursa, bedenine rehavet ve kesel⁴⁶⁷ gelip, suda u zükâm⁴⁶⁸ hâsıl olur.

Ve havass-ı kamerdendir ki; ayın nısf-ı evvelinde mariz olanların ebdanı kuvvetli bulunup, ağlebinin marazı def olur.

⁴⁶³ Cenab-ı Fahr-i Âlem Efendimiz, bu günlerde, ekseriya oruçlu bulunurlardı.

⁴⁶⁴ Aşağı indikçe.

⁴⁶⁵ Birinden on beşine kadar.

⁴⁶⁶ Çok sıcak ve rutubetten damarlar, küreyveler. (=kan içinde bulunan yuvarlacıklar)

⁴⁶⁷ Gevşeklik, uyuşukluk.

⁴⁶⁸ Şakak ve baş ağrıları, nezle.

Ve ayın nısf-ı sanisinde⁴⁶⁹ mariz olanların ebdanı zaif olup, emrazı kuvvet bulur.

Ve havass-ı kamerdendir ki, mah-ı tabda luhum-ı hayevan⁴⁷⁰ kalsa, zaman-ı kalil⁴⁷¹ içinde ta'm ü rayıhası mütegayyir olur.⁴⁷² Ve havass-ı kamerdendir ki; nur-ı kamerin izdiyadi eyyamında, bihar ü enhar⁴⁷³ içinde, semek, semin olup, vech-i maya suud eder.⁴⁷⁴ Ve noksani eyyamında semek, zaif olup, ka'r-ı ma'ya⁴⁷⁵ gider.

Ve havass-ı kamerdendir ki; ayın nısf-i evvelinde haşerat-i arz, onun yüzüne gelip, kesret bulur.

Ve havass-ı kamerdendir ki; ayın nısf-i evvelinde gars olunan eşcar⁴⁷⁶ ziyade neşv ü nema bulur. Ve nısf-i sanisinde gars olunan zaîf olur; ya kurur.

Ve havass-ı kamerdendir ki; ayın nısf-i evvelinde cemî-i fevakih ve reyahin ve aşab ve nebatat,⁴⁷⁷ ekser neşv ü nema bulup, elvani⁴⁷⁸ ziyade olur.

Ve havass-ı kamerdendir ki; ayın nısf-ı evvelinde kâmiş, kerten ve nebatat, yabis üzerine nur-ı kamer vaki olsa, ziyade çürüyüp, parelenir. Ve nısf-i sanî'de kalil olur.”

⁴⁶⁹ On beşinden sonuna kadar.

⁴⁷⁰ Hayvan etleri

⁴⁷¹ Az zaman.

⁴⁷² Kokusu, lezzeti gider.

⁴⁷³ Denizler, nehirler.

⁴⁷⁴ Bir de balığın kulağına kar suyu kaçmasından sersemleşüb aptallaşması ve suyun yüzüne çıkıp karaya vurması vardır ki buna da balıklar, “balık kırgını” diyorlar.

Bundan başka “canavar” isimli büyük balıkların kovalama ve sıkıştırılmalarından korunmak için kendilerini kıyılarına attıkları da görülmektedir.

⁴⁷⁵ Suyun dibine.

⁴⁷⁶ Toprağa dikilen ağaçlar.

⁴⁷⁷ Meyveler, nebatlar, fesleğen ve reyhan gibi güzel kokulu çiçekler, yeşil çayırılar.

⁴⁷⁸ Renkleri.

Kamerin hassalarını sayarken balığın kabarmasını⁴⁷⁹ ve yumurtlama mevsimini de unutmayan müellifimiz, abdestin dört mekruhu arasında, güneşte ısınmış su ile abdest almanın, taban hoş bir şey olmayacağını da, ilave ediyor.

Netice itibariyle her işin başı, sonu, Allah’a iman ve iman bütünlüğü... Sözünü bitirirken diyor ki:

Hâlbuki âlemin cemî eşya ve eczasında müessir ve mutasarrıf-ı hakîki, ancak Hakk Teâlâ Hazretleri’dir; böyle bilinmiştir.

[Musiki Bahsi] Dinle Uddan...

Güzel vasfı altında toplanan her şeye gönül veren İbrahim Hakkı, musikiyi de sevmiştir. Saza, söze âşık adamdı. *Divan*’ında ve *Marifetname*’de bunun müdafaasını yapar.

Bu arifler ârifi insan, geriliğe saplanmış, kuru düşünceli, kalbi donmuş adamların ilm-i edvâr (=musikî) aleyhinde ileri geri söz etmelerini, hiç beğenmez. Onları susturmak için pek heyecanlı konuşur. Taassuptan kurtulamamış bazı ulemanın pek inat ederek ve *Kur’an*’da varmış gibi göstererek musikîye “haram!” demeleri, İbrahim Hakkı’yı daima üzmüş ve düşündürmüştür. Onun için *Divan*’da ve *Marifetname*’de musikinin hem tarif ve izahı yapılmış, hem psikolojisinden bahsedilmiş ve sırası geldikçe bu uydurma hükümler, çürütülmeğe çalışılmıştır.

Musikî onun nazarında “türlü emraza şifa, taba safa, kalbe cila, ruhlara gıda ve deva”dır. Gönül neşesi, onsuz olmaz.

⁴⁷⁹ Balıklar, ekseriya yumurtlama mevsimi olan kış aylarında yağlı ve lezzetli olurlar. Aydınlığı sevdikleri için, ay ışığının kuvvetli bulunduğu gecelerde su yüzüne yakın yerlerde dolaşırlar. Balık sürüleri, deniz’in yüzüne çıkar. Balıkçıların tabiriyle buna “balığın kabarması” denilir.

Manada ve hakikatte ise ruhanî bir beyan, derunî bir hasbihal ve arz-ı hal olan musiki, vicdanın tercemanıdır.⁴⁸⁰ Kalpte ve gönülde kalmış gizli sırları, yalnız o açar. Yazılama-yan, söylenemeyen birçok teessür, tahassüs ve tesellileri onda buluruz. İç âlemlerde dolaşan nice terennümler, teellümler, hep onun diliyle konuşur. Onun sesiyle gönüllere iner. Bu ezeli tegannî, feleklerin cümbüşünden geliyor. Yirmi dört feleğin başka başka sesleri, perdeleri, nağmeleri, bu ihtizazı meydana getirmiş, ismine “Fenn-i Musikî” denilmiştir:

Ve bu yirmi dört felek, -vech-i meşruh üzere- birbirini muhit ve birbirine mümas bulunup, hareketleri muhtelif olmakla her bir felek, başka bir perdeden sada verip nagamat-ı canfezallerle tesbih ü tehliil edip⁴⁸¹ ale'd-devam germiyet-i⁴⁸² ışk-ı Yezdan ile raks u devran ederler. Ve eflakın böyle hâlâtını, ashab-ı irşad⁴⁸³ âlât ve riyâzat ile istima ve temaşa edip, nice esrarına ittıla ve vukuf tahsil etmişlerdir. Ve eflakın esvat ü nagamatın perdeleriyle zapt edip, usul ü fûru-i makamat itibariyle birbirine hakimane mezc edip ervah için nice bin guna macun ve lezzetli şerbetler yapmışlardır. Ve her bir makam-ı canfezayı nice derde ve nice maraza şifa ve nice taba safa ve nice kalbe cila ve nice ruha gıda bulmuşlardır ve bu ilme “Tıbb-ı Ruhanî”, “Kuvvet-i Ruhanî” ve “Fenn-i Musikî” dahi tesmiye kılmışlardır.

⁴⁸⁰ *Mûsikî bir lisân-i rûhânî*
Başka dürlü beyân-i râz olmaz.
Mûsikî tercemân-ı vicdânî;
Böyle ma'nâlî ihtizâz olmaz.

(Aşkın Sesi'nden, Ali Salahaddin Yiğitoğlu)

⁴⁸¹ “Ve im min şey'in illâ yüsebbihu bi hamdihi ve lâkin lâ tefkahune tesbihahüm...” (=Hiçbir şey yoktur ki, Allah'a -hamd ile- tesbih eder olmasın. Ve lakin siz onların tesbihlerini duyup, anlayamazsınız). İsrâ Sûresi, 44. ayet.

⁴⁸² Sıcaklık ve kızgınlık manalarına gelen bu kelime, aslında Farisî olduğundan, sonuna; Arapçaya mahsus mastar edatı getirilerek “germiyet” denilmesi yanlıştır. Doğrusu: “Germi”dir. Burada bir tertip hatası olmalı...

⁴⁸³ Gökyüzü ahvalini tetkik edenler; heyet - kozmografya ile meşgul olanlar.

İbrahim Hakkı, bunun altına eklediği manzumede, nağmenin ruhanî mantık olduğunu, lezzeti vicdana vurduğunu, hakikatle dinlenilirse, nice hikmetle dolu, gönül esrarını idrak edileceğini söylemektedir:

*Mûsikî hikmete dâir fenndir
Bilene, bilmeyene rûşendir*

*Nice esrârı var idrâk edecek
Yer gelir, sîneleri çâk edecek*

*İ'tibârât ü tekasîm ü füsûl
İmtiyâzât-i makamât ü usûl*

*Perde vü pîşrev ü savt ü amel
Kâr ü nakş ü şu'b ü kavl ü gazel*

*Her biri bir maraza nâfidir
Zıddını her birisi dâfidir*

*Zîr ü bâlâsı hevâdır ammâ
Dâir olur mu hevâsız, dünyâ?*

*Verir insâne hayât-i tâze
Nağme-i bülbül-i hoş âvâze*

*Nağme-i şûh-i hoş âheng-i beşer
Hâh-i nâhâh eder insâne eser*

*Ger hakikatle olursen sâmi'
Olmaz evkaat-i hayâtın zâyî'*

İlâhiname'nin ilahî nağmeleri arasında, yine bu bahse temas etmekte, musikiyi "aşk ehlinin şahadeti", "mü'minin imanı" olarak göstermektedir:

*Aşk ehlinin şahâdetidir ilm-i mûsikî
Çün mü'minem, şahâdet-i imânı isterem,*

*Aşkın cemâl-i aksidir insanda hüsn ü ân
Dîdâr-ı aşkı görmeye hûbânı isterem.*

Mevlana neşesiyle dolup taşarak, şunları da ilave ediyor:

Dinle cândan kim ne söyler çeng ü ûd⁴⁸⁴

Ente Rabbî, Ente hasbî, yâ Vedûd!

Kalbi donmuşlarda yok zevk-ı semâ'

Yoksa âlem dopdoludur bu sürûd!

484

Çeng; şekli kanun ve santura benzeyen, dik tutularak çalınan, yetmiş üç telli eski bir çalgıdır. Bugün çalanı ve bilen kalmamıştır. Çalılıp oynayan köçeğe ve oyuncu kadına verilen “çeng” tabiri, evvelce yalnız bu sazı çalanan adı idi. Mutrib, hanende, sazende manalarına da gelir ve ekseriya “çegane” ile birlikte kullanılır. Çegane; arasına ziller takılı çatal ağaçtır ki, çengiler, onunla usul tutup oynarlardı.

Sâkî, getir getir yine dünkü şerâbımı,

Söylet, dile getir yine, çeng ü rebâbımı

Sultan II. Murad

Kökü Hint'ten gelen maruf kabileye “Çengâne” veya “Çingene” denilmesi; onların musikiye karşı fevkalade kabiliyet sahibi olmalarındandır. Sonundaki “âne”, eski İslamî harflerdeki “ye” gibi nispet edatıdır ve çengi demektir.

Hazret-i Hakkı'nın büyük oğlu, Şeyh İsmail Fehim Efendi'nin çeng vurmakta büyük mahareti vardı. Erzurum, Yukarı Habib Efendi Mahallesi'ndeki evinde, çok defa sabah namazından sonra, pencerenin önüne oturur, çeng vurur; geleni geçeni mest ederdi.

Fehim Efendi'nin mızrabını duyanlar, pencerenin önüne birikirler; işlerinden, güçlerinden vazgeçerek, onu dinlerlerdi. Hatta bu yüzden bazıları İbrahim Hakkı Hazretleri'ne gelerek; “Senin oğlun şenliği başına topluyor; rızkımıza mani oluyor... Onu dinleyeceğiz diye işlerine, güçlerine gitmekten vazgeçiyorlar” tarzında şikâyetle bulunmuşlardı. Bunun üzerine Fehim Efendi'nin, sabahları çalmayı bırakmış olduğunu söylerler.

Bu saz, yakın zamana kadar Habib Efendi Mahallesi'nde, - sonradan türbedarların eline geçen - tarihi evin, “Yeşil Oda” isimli alt odasında duruyordu. Emanet eşya arasında bazen ziyaret olunurdu.

Şimdi Hazret-i Hakkı'nın irfanlı evladından muallim Mehmed Mesih'in kadirbilir eline geçmekle, toz toprak altından kurtulmuş, hem yerini, hem de gerçek varisini bulmuştur.

XVII. asrın ortalarında tanınmış çengzenlerden biri de “Şeyh Ali Baba” isimli sanatkarımızdır ki, çeng vurmakta ün salmış bir mızrap ustası idi.

*Mutrib-i aşk'ın dem'inden dem-bedem,
Raks'a gelmiş cümle zerrât-ı vücûd!*

*Pes hakikat, âşık u mâşûk odur,
Bildi Hakkı, perdedir çeşm ü hudûd!*

Amerika'nın Keşfi Haberi

Asrın ve zamanın ilmî, fennî, maşerî, ictimai bütün hadiselerini birer birer takip ve tespit etmeyi, neşriyatının ve ciddi çalışmalarının en başına alan Şeyh Efendi, Amerika'nın keşfi gibi, büyük dünya meselesiyle de ilgisiz kalamazdı.

Kitabında buna dair çok dikkate şayan ve etraflı malumat var. Koyduğu başlık da şu:

“Rub-i meskûn-ı meşhurdan gayri bir yeni dünya-yı marmur bulunduğun bildirir.”

Endülüs memleketinden “ilm-i riyazide mahir bir mühendis korsan” yâhud: “Kolon-i zu-fünun” diye isim verip övdüğü Kristof Kolomb'un bir güzel adı da “himmetli keştiban”dır.⁴⁸⁵

O zamana kadar bizde, ulema arasında yazıldığı ve ele alındığı görülmemiş bu meseleyi, ilk ve tek olarak *Marifetname* haber veriyor. Bu suretle insanlığı sevinçle müjdeleyen İbrahim Hakkı, beşeriyete yeni bir dünya kazandırmış bulunan Kristof Kolomb'un, Atlas Okyanusu'nu geçerek, Amerika kıtasına nasıl ayak bastığını, gemileri tayfaları nasıl idare ettiğini ve onun bu yoldaki azmini, cesaretini, maharet ve kudretini, hele yılmazlığını, tatlı bir hikâye üslubuyla anlatırken, hemen hemen aynı heyecanı yaşıyor gibidir. Üç sefinede, yüz yirmi adamla Septe Boğazı açıklarında yelkenler açıp, İspanya limanından dışarıya çıkıyoruz:

Tarih-i miladın 1492 sâlinde (11 Ekim) ki, tarih-i hicretin 903. senesiydi. Endülüs memleketinden ilm-i riyazide mahir bir

⁴⁸⁵ Gemici.

mühendis korsan ki, namına Kolon derler idi. Ol himmetli keş-tiban, teftiş-i ahval-i Bahr-i Muhit için, iç denizinin dış denizine döküldüğü Septe Boğazı haricinde, İspanya limanından, üç sefinede yüz yirmi âdem ile yelkenler açıp canib-i garbe doğru salmıştır. Ve hemişe medar-ı Seretan’dan yirmi derece şimali almıştır. Yani kırk üç derece arzî medarında giderdi. Zira ki iki canipten hararet ve bürudet altına düşmekten hazer iderdi ve muttasıl rub-ı usturlab ile maskat-ı şemsi gözedip, bu üslup üzere otuz üç gün seyir etmiştir ve ol müddet içinde, Bahr-i Muhit’in sahilinden, tamam üçbin sekiz yüz mil mesafe kat ile gitmiştir. Ve nice defa etbai, nedametle rücu kastetmiştir. Ve sefinelerde bulunanlar ona nice kere itap edip:

“Bizi girdab-i belaya uğrattın... Ve cümlemizi bu bahr-i bipayan içinde kemnam ettin.”

Deyip Kolon-i-hünermendi katle hücum ettiklerinde, onlara cevap etmiştir ki:

“Sizin halâsınız ancak ilm-i bahri bilir ve alat-ı felekiye kul-lanır âdem ile olur. Ama eğer beni katlederseniz, cümleniz deryada kalıp helâk olup gidersiniz.”

Diye kâh va’d ve kâh vaid ile onları teskin ederdi.

Necat bulmaktan na-ümit olup, bu hayrette kalmış iken, nagâh bir cezire-i hâliye⁴⁸⁶ görülmüştür ki, enhar-ı cariyeye ve eşcar-ı aliyesi var idi. Pes canları bir miktar rahat bulup, Kolon’a teslim olmuşlardı. Ve altı gün yine maskat-ı şemse doğru gidip altı cezire-i hâliye bulmuşlar idi. Ve cümlesinden büyük cezireye İspanyol tesmiye itmişlerdi. Ondan geçip, sekiz yüz mil dahi karayel üzre gitmişler idi. Pes onda bir sahile yetmişler idi ve nice eyyam ol sahilin tarafında şimal ve cenup semtlerine seyretmişlerdi. Onda cezire olduğunu bilmişlerdi. Ve onda yer bulmuşlardı ki, bunların seyrine gelip, cem olup sahile gelmişler ve bunlar sahile karip oldukça, onların cümlesi firar etmişler. İbtida sefineleri ut⁴⁸⁷ zannedip temaşaya gelmişler ve badehu beni âdem oldukların bilmiş-

⁴⁸⁶ Boş ada.

⁴⁸⁷ Deniz canavarı, büyük balık.

ler ve onlardan havf edip⁴⁸⁸ kaçmakla taban almışlar; zira ki onlar sandal ve sefine bilmezler imiş. Pes bunlar sefinelerden çıkıp onlara yetişip, bir avret tutmuşlar; ona çok hediyeler verip riayet itmişler; lisanın bilmediklerinden kavmini getirmeyi işaretle tefhim itmişler. Pes ol avrat varıp, kavmini sefineler yanına gönderip onlara dahi sim ü zer ve fevakih ü nan ile ve enva-ı tuyur ve esnaf-ı hayevan ile gelip, iskele yanına yetmişler. Ve nice eyyam ü şuhur onda murat üzre bey u şiralar⁴⁸⁹ edip, ona Hind-i Garbî deyip,⁴⁹⁰ onda kırk âdem koyup, yine masrıka doğru selamete gelip gitmişler ve İspanya hâkimine Yeni Dünya tuhfelerini hediye etmişler. Badehu ikinci ve üçüncü senelerde varıp geldikçe, Yeni Dünya ehlinin lisan ve âdetlerin tamam bilmişlerdir. Ve tarikin beş bin iki yüz mil mesafede bahr bulmuşlardır. Ve lâkin Bahr-i Muhit'in hareket-i şarkie-i mezkûresinden elli günde gidip, ancak beş ayda gelmişlerdir.

Bu şekilde devam eden seyahat safhaları hakkında dikkate şayan birçok malumat ve hatıralar verdikten sonra, keşfin eski kitaplarda yazılmadığını söylüyor ve neticeyi şöyle bitiriyor:

Kütüb-i akdemin ve evvelîn onun haberinden tehi olup devr-i Âdem'den beri görülmüş ve işitilmiş değil iken ve ibtida-yı âlemde ol tarihe gelinceye değin gidilmiş değil iken ba-takdir-i Hayy ü Mecid ol Hind-i Cedid zahir ü bedid olup, 'Yeni Dünya' namıyla şöhret bulmuştur.

Pes bahr-i muhit-i arzın ekserini setr ü ihata eylemiş iken rub-i meskûn ve Yeni Dünya'da ve nice büyük adalarda, nice bin cibâl ü ahcar ve evdiye⁴⁹¹ ve enhar ü çemenzar ve envâr-ı eşcar ve bedâyî u sanâyî-i perverdigâr hezaran hezar⁴⁹² ol kadar vardır ki, tafsilini ancak ol Celil ü Cebbar ve Mukallibü'l-

⁴⁸⁸ Korkup.

⁴⁸⁹ Alış-verişler.

⁴⁹⁰ Dr. Abdülhak Adnan Adıvar, bu malumatın, "*Tarih-i Hind-i Garbî*"den alındığını yazıyor. Bakınız; *Osmanlı Türklerinde İlim*, 1943, s. 165.

⁴⁹¹ Vadiler.

⁴⁹² Milyonlarca.

lejl-i ve'n-nehar ve Mükevvinü's-semavati ve'l-ardi ve'l-bihar⁴⁹³
Hak Teâlâ Hazretleri bilir.

[Zelzele ve Yeraltı Suları]

Küçücük bir seyahatname şeklinde yazılan ve Evliya Çelebi neşesiyle devam eden bu hatıralardan sonra yine fennî bahislerden mühim bir hadise olan; zelzelenin, sebep ve hikmetlerini, -bir fenn adamı kafasıyla- izah ve tarife geçiriyor:

Tefeccür-i uyûnun⁴⁹⁴ ve zelzele-i zeminin⁴⁹⁵ sebepleri budur ki; arzda tekevvün eden buhar, onda muhtebis oldukta⁴⁹⁶ bir cihete meyl edip, onda teberrüd ile⁴⁹⁷ miyaha⁴⁹⁸ münkalib olur. Eğer kalil ise ecza-yı buhariye ile muhtelit olup kalır ki, kuyular suyu budur. Ve eğer kesir ise, derun-i arza sığmayıp rıfk ile mülayim yerleri şakk edip çıkar ki, uyun-ı mütefeccire⁴⁹⁹ budur. Ve uyun ü yenabiin⁵⁰⁰ her bir sebebi budur ki; süluc ü emtardan derun-i cibale tereşşüh ile seyelan eden⁵⁰¹ sulardır. Zira ki süluc ü emtarın kesreti ile uyun ü yenabi izdiyad bulup⁵⁰² onların killeli ile⁵⁰³ bunlar dahi nakıs olmuştur.

Pes yeryüzünde cereyan edip madde-i hayat-ı inebat ü hayevan ve insan olan; miyah-ı azb ü fûrat⁵⁰⁴ için Hakk Teâlâ Hazretleri cibal ü arzı, hazain⁵⁰⁵ kılmıştır.

493 Geceyi gündüze çeviren, arzı, arz tabakalarını, semaları ve bütün denizleri, -heyeti ile- yoktan var eden, celil ü cebbar olan.

494 Gözelerin, pınarların, kaynayıp taşması.

495 Yer sarsıntısı.

496 Tıkalı kaldıkça.

497 Soğumakla.

498 Sulara.

499 Yerden kaynayıp taşan.

500 Kuyuların, kaynakların.

501 Selçler, berfler, karlar, yağmurlardan biriken ve dağlardan süzülen, sel hâlinde akan.

502 Kar ve yağmurların çoğalmasıyla membaa suları artıp.

503 Azalmasıyla.

504 Tatlı, tatsız, içilen, içilmeyen, her şeye hayat veren bütün sular

505 Hazineleer.

Yer sarsıntısından, kuyularla kaynakların dolup boşalmasından sonra, “feyezan-ı miyah” bahsi⁵⁰⁶ anlatılıyor:

Menafız-i zikadan⁵⁰⁷ tedric ile tereşşüh eden miyah-i uyun ü enhar⁵⁰⁸ nebat, hayevan ve insana yetmiştir. Ve ziyadesi, evdiyede seller olup feryat ile deryalara gitmiştir.

Pes ol Hâlık-ı Müteal yeryüzünde olan mahlûkatı için bu cibali süluc ü emtar alıp, uyûn ü enhara vermekte dolap emsali etmiştir.

Ve bu dolapların devri, daimdir ki -ilâ yevmi'l-kıyame-kâimdir. Amma derun-ı arzda ya bihardan tekevvün eden, ya emtardan müctemi olan sular, yerlerine sığmayıp erazi-i leyyineden sehl ü heyyin huruc eyledikte,⁵⁰⁹ eğer mücavir-i ahcar ise ya misafir-i hâk-i pâk ise, ol ma-i barid; azb ü fûrat olur.⁵¹⁰ Ve eğer şorak yerlerden gelir ise ol su, milh ü ücac⁵¹¹ Ve eğer erazi-i kibritiyeden ve madeniyeden çıkarsa ol ma-i har⁵¹² olur. Zira ki fasl-ı şitada bürudet-i hava galip olmakla, hararet-i şems, bâtın-ı arza fîrar eder ki iki zıt bir mekânda cem olmaz. Onun için derun-i arz, eyyam-ı şitada har olup, erazi-i kibritiye ve maadin-i harra, kesret ü killetlerine göre ol harreti cezbedip, daima hıfz etmişlerdir.

Bahsin sonu ılıca sularının kokuları, renkleri, hasiyet ve tadımları, ondan sonra da ma'denler hakkında verilen bilgilerle bitiyor:

⁵⁰⁶ Yatağından taşan coşkun sular.

⁵⁰⁷ Daralmış menfezlerden.

⁵⁰⁸ Süzülerek toplanan pınar ve nehir suları.

⁵⁰⁹ Toprağın yumuşak tabakasından kolaylıkla çıktıkta.

⁵¹⁰ Akarken yolu taşlara rastlarsa veya olduğu yerde kalır ise su donar.

⁵¹¹ Acı ve tuzlu su. “*Ve mâ yestevî'l-bahrâni hazâ azbün fûrâtün sâ'igun serabühû ve hazâ milhun ucâc...*” (“Tatlı denizle acı deniz, ikisi bir olmaz. Tatlı içilir, içerken kayar ve hararet keser. Tuzlu ve acı olan ise boğazı yakar, kavurur; bu sebeple içilmez.”) Burada mü'min ile kâfirin, İslam diyarı ile gayrimüslimler memleketi arasındaki farka da temsil ve teşbih yolu ile işaret vardır. Fâtır Sûresi, 12. ayet.

⁵¹² Sıcak su.

Pes ol illetendir ki, madenler civarında kaynayan ılıca sularının ta'mı⁵¹³ ve rayihaları ve hararetleri ve hasiyetleri ve elvamı⁵¹⁴ birbirine mugayyir olup, mukarinleri ahkâmın ahz etmişlerdir. Ve eğer bu suya bürudet-i hava isabet eder ise camid olup cıva olur. Ya zift veya nefte veya şap veya tuz veya bora olur.⁵¹⁵

Aslı “Cuğurcuk” Olan Sığircık Kuşları, Sığircık Şeyhleri

Buradan köylünün tarla hayatına geçiyoruz...

İnsanlara ezelde verilmiş rızık, topraktan çıkaran rençber, durmadan çalışıyor; çapa çapalıyor, çift sürüyor, ekin ekiyor, biçiyor... Fakat büyük bir derdi, büyük bir düşmanı var: Çekirge salgını. Bunun da kılıç ve kalkanı, sığircık kuşları. *Marifetname*'de bu münasebetle hikâye edilmiş:

İsfahan ile Şiraz arasında bir su çıkar ki acaib-i sanayi-i Bar'îdendir. Sığircık suyu namıyla meşhurdur. Kaçen bir arza çekirge müstevli olup mahsulatın ekl eylese, bir kimse varıp ol sudan bir kumkuma⁵¹⁶ alıp, verasına iltifat etmeyip⁵¹⁷ ol kumkumayı yere komayıp ol arza götürse, ol suya hesapsız tayr⁵¹⁸ -zar zor- tabi olup, ol ceradı⁵¹⁹ kat'etdiği, tevatürle nakledeler.

⁵¹³ Tadı.

⁵¹⁴ Renkleri.

⁵¹⁵ Bora: Boraksın kısaltılmışıdır. Tatlı soda, şap ve tuzdan terekkeb eden beyaz rengde, sert bir cisim (kristal) dir ki, dövülerek toz hâline de getirilir. Kuyumcular altın, gümüş temizleme ve eritme işlerinde kullanırlar. Ma'denlerin tavlı bir halde biri birine kaynamasını kolaylaştırır.

Tababette, boğaz iltihaplarında gargara olarak ve hariçten melhem şeklinde kullanılır. Sıcak sudaki mahlûlü ile de pansuman yapılır. Halk arasında “Tenakâr” deniliyor.

⁵¹⁶ Dar boğazlı sürahi, hokka ve salpak.

⁵¹⁷ Arkasına bakmadan.

⁵¹⁸ Kuş.

⁵¹⁹ Ceradeler, çekirgeler.

Tevatürle nakledilen Sığircık Suyu menkabesi, *Marifetname*'ye sebepsiz yazılmamıştır.

Suyun çıktığı yer, eski Ankara'nın Yabanabad kazasında ve Şeyhler köyünde olmakla beraber, Erzurum'la ilişkisi vardır.

Bazı kaynaklara ve rivayetlere göre bu “ab-ı şerif-i mezkûr”un “hassa-i garibe ve şifa-yı icaznüması”nı, orada yatan gerçek erenlerden ve Cenab-ı Ali neslinden Semerkantlı Şeyh Ali Baba'nın kerametinden bilirler.

Suyur-ı devriyeden⁵²⁰ olup, yazın Anadolu içlerine, kışın dış memleketlere göç eden beyaz karınlı, beyaz kanatlı sığircık kuşları için de, “li hikmetillah-i Teâlâ peyda olarak mezruata iras-ı hasar iden haşerat ve müezzıyatı mahv ü itlaf etmekte tevatür-yab-ı iştihar etmiştir,”⁵²¹ derler.

Kargalarla dost olduklarını ve ekseriya onlarla beraber gezdiklerini söyledikten sonra; şunları da eklerler: Bu kuşlar, nereye yağsa, okunmuş dualı suları nereye getirilse oraya, bereket yağar; uğur gelir, toprak yeniden canlanır, feyizlenir, ekin bollaşır, kıtlık yüzü görülmez, çünkü tarla biti, “keme” tabir edilen tarla faresi, danaburnu, sarı karınca, tırtıl, kınacık ve memelilerden köstebek gibi kesici, kemirici haşereler, böcekler hepsi mahvolur, biter; hele çekirge, sülalesiyle ortadan kalkar.

Suyu destiler ve güğümlerle Ankara'nın Şeyhler köyünden, yahut Kırşehir'ndeki Ahî Evren Tekkesi'nden başları üstünde taşıyarak getiren Sığircık Şeyhleri (=çekirge hocaları) yılın bir mevsiminde, Anadolu ve Rumeli'ye dağılırlar. Bu münasebetle Erzurum'a da uğrarlardı.⁵²² Emir Şeyh Mahallesi'nde, Mehdi Efendi (Mehdi Şeyh) Mescidi'nin⁵²³ üzerine sonradan yapılan cami-i şerifin minaresine destiyi asarlardı.

⁵²⁰ Gezen ve yer değiştiren bir cins küçük kuşlardan.

⁵²¹ Bu hassalı ve şifalı su, ekinlere zarar veren böcekleri, mikropları, kökünden kurutmakta birebirdir; denenmiştir; neticesi kesindir.

⁵²² Bk. Cahit Beğenç, Bir Ortaçağ Hikâyesi, *Ulus*, 16 Ocak 1945.

⁵²³ Mehdi Efendi Cami-i Şerifi: “Veli” bilinen büyüklerden ve sofilerden Şeyh Mehdi Abbas tarafından yaptırılmıştır. Sığircık Camii de diyorlar.

Fütüvvetnamelerin yazdığına, halkın söylediğine göre; o zamanlar Erzurum’a sığırcık yağarmış. Erenler, evliyalar yüzü suyu hürmetine ekinler, tarlalar çekirge salgınından kurtulmuş... Zira şeyhlerin kadem bastığı (=ayak bastığı) yere sığırcıklar da beraber gelirmiş...

Şeyhin işaret ve idaresi altında, çekirgelerle harp başlar, Şeyh Efendi başlarında bulunurmuş. Tarlanın etrafına leğen ve bakraçlarla su bırakılır, sığırcıklar çekirgelerle dövüşürken başları kan içinde kalır, bu sulara dalıp çıkarlar, biraz temizlenip ferahlandıktan, serinledikten sonra yine savaşa girerlerdi. Bu ölüm kalım boğuşmasında, çekirgeleri tamamıyla bitirinceye kadar hücumlarına devam ederlerdi. Şeyhlerin Erzurum’a

Kendisi, Tebriz kapısı başında, ikinci sura yakın, Kağızman daireleri-Taş Medreseler’e (1931’de yıktırılmıştır) bitişik ve Saltık Türbesi’nden sonra Erzurum’da en eski kümbet olan üç mezarlı harap kümbette yatıyor. Ayrıca, mescide bağlı zaviye, meşruta ve medrese yaptırmış; bunların devamını sağlamak üzere Erzurum civarında beş, on tarlalık çiftlik ve arazi bırakmış. Türbesini ziyarete gelen fakir, fukara ve gariplerin bedava yemek yemeleri için de o zamanın parası ile 1400 küsur kuruş bağlamıştır.

Cami-i şerife “Sığırcık” ismi verilmesinin hikâyesi şöyle: Yılın birinde tarlalara çöken çekirge âfeti ekinlerde hayır bırakmadığı için çiftçinin belini bükmüş... Buna bir çare ararlarken, keşfi açık ulema toplanıp demişler ki: “Öyle bir Müslüman ve Allah’a yakın bir kul bulacaksınız ki; ömründe, ikindinin sünnetini geçirmemiş olsun... Böyle biri su getirecek, tarlalara serpilecek.”

Şeyh Mehdi Abbas ortaya çıkmış: “Ben bu işi yaparım” demiş. Daha suyu getirirken yolda başına Sığırcıklar üşüşmüş, Erzurum’a beraber gelmişler, bu camide toplanmışlar. Sığırcık kuşları tarlalara iner inmez çekirgelerin hakkından gelince, caminin ismi Sığırcık olmuş ve öyle de kalmış... Eski binadan hiçbir şey görülmediği için bugünkü şekli sonradandır. Aynı ayrı zamanlarda iki defa tamir görmüştür. En son olarak 1315/1898’de Erzurum’un tanınmış zengin ve hayır sahiplerinden Alemdarzade-Bayrakdaroğulları ailesinden üç kardeş (kitabede yazılı sırasıyla: Derviş, Ali ve Hacı Bey) taraflarından hayli masraflarla yeniden meydana getirilmiştir. Erzurum’un eski nüfus nazırı: âlim ve şair Tortumlu Hoca Mehmed Nureddin Efendi merhumun bu yenilenme için söylediği cevherli tarih, cümle kapısı üstünde duruyor: “Erzurum Cami ve Mescitleri”nde metni verilecektir.

gelişinde zamanın esnaf loncası olan Debbağlar - Tabaklar Tekkesi'nde kutlama törenleri tertiplenir, dua ve niyaz olur. Kıdem sırasıyla eller öpülürmüş. Sonra Sultan Sekisi denilen yere çıkılır, orada kazanlar kaynatılıp yemekler yenilir; davetli, davetsiz herkese ayrı ayrı sofralar kurulur, sonunda “Hamdiye” denilen besteli, manzum Sofra Duası okunurmuş.

Daha sonra usta çıkacak çıraklar, kalfalar ve sanata yeni girecekler, -tarikatlar erkânında görüldüğü gibi rehber öncülüğü ile şeyhin önüne getirilir, öteki esnaf ve misafirler de onların dört yanına çevrenir, diz çöker ve eller diz üstünde bulunurmuş.

Şeyh Efendi, usta çıkacak zâtın boynuna şedd vurur (yün atkı bağlar) veya peştamal kuşatırdı. Sağ kulağını iki avucunun içine alarak mesleğin edep ve erkânına dair bazı telkin ve nasihatlerde bulunur; sonra da gülbang çekermiş... Yeni usta, şeyhin önünden niyaz ederek (=ihtiram-ı mahsus ile hususi saygı ile) ve yer öperek kalkar, orada ne kadar eski usta ve emektar sanat mensubu varsa kıdemine göre hepsinin ellerini, avuç içlerini üçer defa öper, hayır dualarını istermiş...

Tertip ve icra tarzı itibarıyla medreselerin icazet, tekkelerin inabet ve hilafet cemiyetlerine benzeyen bu tören ve toplantılar, esnafın bulunduğu hususi mescitlerde tertiplendiği gibi, şehrin büyük mabetlerinde, selatin camilerde de yapılırdı.

Ankara ve Kırşehir'nden gelen Ahi Evrenler,⁵²⁴ Dede-Babalar gibi bu sığırcık şeyhleri de, halkın ve ocaklı esnaf teşkilâtının yücəsi, ulusu bilinirdi.

Evvelce “Memalik-i Mahrusa-i Osmaniye” veya “Şahane” denilen bütün Türkiye'den, Anadolu ve Rumeli'nin en büyük şehirlerinden Rus içlerine kadar giderler; ekseriya hayvan

⁵²⁴ Ahiler, Selçukilerin son zamanlarında zuhur etmiş sofiye taifesidir; bunlar birbirlerine kardeş muamelesi eder, insanlara hizmet ve muavenette bulunurlardı. Sonraları Ankara ve Sivas taraflarında bir hükümet de kurmuşlardır.

üzerinde, jandarma refakatinde dolaşırlardı. Halka nasihatlerde bulunurlar, namaz kıldırırlar, hutbe okurlar ve çağırıldıkları cemiyetlerde dua ederlerdi. Kendilerine teklif olunursa teber-ruken isim koymak, nikâh kıymak, dinî törenlerde gülbeng çekmek, Fatiha etmek gibi ananevî ve manevî hizmetleri de esirgemezlerdi.

Bir zaman İstanbul'a da gelmiş bulunan⁵²⁵ sığircık şeyhleri Şabaniye (=Şabanilik) tarikatında bir kol sayılmıştır. Tac-ı şeriflerin⁵²⁶ üzerine "Hüseynî" veya "Cüneydî" şekillerde sarılan koyu nefûi destarin⁵²⁷ solunda tomurcuğa benzer kabartma bir gül⁵²⁸ bulunurdu. Bazı kabir taşlarında tek tük rastladığımız bu sembolik işaret, sığircık şeyhlerinin üniformu bilinir.

İbrahim Hakkı, *Marifetname*'de muasır ilmin meşgul olduğu meselelerin hemen umumuna temas eder. İstidlal yoluyla varılan neticeler, davalar, ispatlar, derinden derine yapılan izahlar, gösterilen hal suret ve çareleri, zamanında bilinen bilgilerin, keşiflerin, vakıaların temelleri üzerine kurulmuştur. Aristo'nun hikmetlerini harikalı, belîğ bir lisanla Şark'a nakleden Mütenebbî gibi büyük feylesofumuz İbrahim Hakkı'nın da Aristo ve Eflatun'dan bilvasıta müteessir olduğu görülür. İkisinin de kullandığı sernamelerle "umumi tabiiyat, umumi hayatıyat, kevnıyat, cevviyat, madeniyat, heyet, teşrih ve gıriziyat."

Keza hayvaniyat, ruhiyat, hatta afitab-ı âlemtabın⁵²⁹ ziyası, parlaklığı, burçlar, felekler, feleklerle dönen seyyareler,

⁵²⁵ İstanbul Mevlevihanekapısı dışında, Merkez Efendi Mahallesi'nde Sultan Bayezid-i Veli zamanı hayır sahiplerinden Hacı Mahmud Ağa'nın yaptırdığı mescit ve tekke, Şabaniye tarikatındandır. Şimdi pek harap bir halde bulunan bu tekkenin son şeyhi ve imamı; Mudurnulu Şair Hacı Salih Salahaddin Sulhi Efendi, Mudurnulu meşhur Şeyh Halil Efendi halifelerinden ve Sığircık şeyhlerinden bulunuyordu. 1309/1893'te vefat eyledi. Tekkesinin karşısında yatıyor.

⁵²⁶ Şeyh kavuğu.

⁵²⁷ Şerit inceliğinde çaprazlama dolanan ensiz, dar tül bent.

⁵²⁸ Dört parmak katmerli siyah bez

⁵²⁹ Dünyayı aydınlatan güneş.

semada ve ancak kendi içinde bir hareketi olan sabiteler ve bunlar arasında yapılan tahliller, mukayeseler; bir taraftan Kınalızade'ye uğrar, öbür yandan Aristo'yu hatırlatır. Nazariyeler, faraziyeler, aynen aktarma olmamakla beraber, birbirini tamamlayıcı mahiyettedir.⁵³⁰

Fakat ilave olunmalıdır ki, İbrahim Hakkı'nın izah ve tefsirleri, Aristo'da ekseriya görüldüğü gibi indî ve itibarî olmamıştır. Hele Aristo'nun adi hurafelere, köksüz söylentilere bazen bir burhan, bir beyyine kıymeti verdiği, *Marifetname* müellifinde asla görülemez.

Bunun içindir ki, *Marifetname* makulün dışına çıkmaz, ilmin almadığını almaz ve ispatı çetin işlerle uğraşmaz.

Bununla beraber Aristo'nun giriştiği mevzular üzerinde durup işlemekten kendini alamamıştır. Yine mesela, rüzgârları “buharların hareketlerinde görülen farklardan hâsıl olmuş hareketler” diye izah eder. Depremin yeraltı gazlarının eseri olduğunu söyler. “Ebemkuşağı” dedikleri “alâîmüssemâ” -

⁵³⁰ *Marifetname'de* Aristo ile birleşen kısımlar için bakınız:

- Fen: 1, Bab: 2, Fasil: 1, Nevi: 6.
- Bab: 3, Fasil: 1, Nevi: 2.
- Fasil: 2, Nevi: 1.
- Fasil: 2, Nevi: 2.
- Fasil: 2, Nevi: 3.
- Fasil: 3, Nevi: 3.
- Fasil: 4, Nevi: 3.
- Fasil: 6, Nevi: 4.
- Fen: 1, Bab: 1, Fasil: 1, Nevi: 3.
- Bab: 3, Fasil: 10, Nevi: 7.
- Bab: 1, Fasil: 2, Nevi: 1.
- Fasil: 3, Nevi: 2.
- Fen: 3, Fasil: 6,
- Fen: 2, Bab: 1, Fasil: 2, Nevi: 1.
- Nevi: 2.
- Nevi: 4.
- Fen: 2, Bab: 1, Fasil: 1, Nevi: 3.
- Fen: 1, Bab: 1, Fasil: 2, Nevi: 4.
- Fen: 2, Bab: 1, Fasil: 1, Nevi: 5.

“kavs-i kuzah”⁵³¹ için yapılan tarifler, yakıştırmalar, ikisinde de hemen hemen aynıdır:

Matardan⁵³² veya buhardan hadis olan ecza-yı maiyedir ki şems-i münirin ziyası irtisamından zuhur ider.

Yani alâimüssema⁵³³ bir ziya inikası⁵³⁴ hadisesidir. Bulutların damlacıkları, güneşin ziyası karşısında, ayna hizmeti görür; yedi renge boyanır, renk içinde renk alır.

Ölüm, Hayatı Bitirmez; Evden Eve Göçtür

Dördüncü faslın içinde ikinci neviden beşinci nevin sonuna kadar gelen kısımlar arasında, tabii ve iradî olarak ikiye ayırdığı mevtin hakikati bildiriliyor. Mana ve mahiyeti, fazilet ve kerametleri neden ibarettir; bunları öğreniyoruz:

Peygamberimiz: “Ölümü unutmayın. O size en büyük nâsihtir⁵³⁵; onun nasihati insana yeter ve lakin onu anlayabilmek için Hakk’tan hidayet ister” buyurmuşlardır.

Peygamber sözündeki gerçeğin sırrını insanlığa duyurmak isteyen *Marifetname* sahibi, ölümün ne olduğunu ve ölüm hâlinin hiç de korkulacak bir şey olmadığını o kadar güzel anlatıyor ki hani ya insanın ölüme imreneceği gelir:

Habib-i Hüda, Resul-i Kibriya buyurmuşlar: ‘Mü’minin kalbine iman nuru indikte kalbi vasi ve münşerih olur.⁵³⁶ Alamenti; dâr-ı gurur-ı ikametden içtinap ve dâr-ı hulud-ı selamete

⁵³¹ Güneş kuşağı, gökte kemer, arc en ciel.

⁵³² Yağmur.

⁵³³ Halk dilindeki “Eleğimsağma” yahut “Elekümsamai” bundan bozmadır. Güzel bir yakıştırma ile: “Efendimiz’in kuşağı”, “Hazret-i Ali’nin kuşağı”, “Hasan ve Hüseyin kuşağı” da derler. Yağmurdan evvel veya sonra altından geçebilen kadın, hamile kalır mış.

⁵³⁴ Işık düşümü.

⁵³⁵ İrşatçı ve öğütücü.

⁵³⁶ Genişler, rahat eder.

rücu etmektir.⁵³⁷ Bir de mevt, ona gelmezden mukaddem onun tedariki tarikine gitmektir.

Mevtin hikmet ve keyfiyetini bildiren vecizeler de var. Birbirinden manalı ve düşündürücü:

“Mevti ibretle derk eden, dünyayı hayretle terk eder. Mevti fikr edenin nefsi pâk, kalbi agâh olur ve dünya hevesatından tecerrüt ile⁵³⁸ veliyyullah olur.”

“Halkın akalı⁵³⁹ mevti ziyade tefekkür edendir ve tedariki ile şeref-i dâreyi⁵⁴⁰ alıp gidendir.

“Ey ümmetim! Emel ve arzularınızı kasır, fikr-i mevti kesir idiniz. Sanmayın ki, mü'min, mevt ile zail ve muzmahil olur; gerçekte bir haneden bir haneye müntakıl olur.”⁵⁴¹

“Mü'min ki, cısr-i mevti ubur eder;⁵⁴² ol kendi habibi ile huzur eder.”⁵⁴³

“Cemi-i nâs nevm-i gaflette gümrahtır ve cümlesi mevt ile agâh olur.”⁵⁴⁴

“Âdemoğlu mevtten firar ve feryat eder; halbuki mevt onu fitnelerden azat eder.”

“Mevt, mü'minin rahatıdır.”

“Mevt, mü'minin ıyd-i mesudu ve likâ-i mevcududur.”

“Mevt, mü'minin süruru ve ganimetidir.”

“Mevt, mü'minin tuhfe-i canıdır”⁵⁴⁵

“Likâullah, cemal-i lâyezal, mevt ile hâsıl olur.”

“Likâullah'a vuslat isteyen mü'min, mevte muhabbet ider; zira ki ol tarik-i mevt ile âlem-i likâya gider ve vasıta-i mevt ile habip, mahbubunu bulur.”

⁵³⁷ Dünyayı bırakıp, ebediyet âlemine dönmektir.

⁵³⁸ Sıyrılarak.

⁵³⁹ En akıllısı.

⁵⁴⁰ İki dünya şerefini.

⁵⁴¹ “Mü'minler ölmezler, belki bu geçici yerden, öbür ölümsüz âleme göç ederler.” Hadis-i şerif.

⁵⁴² Ölüm köprüsünü geçer.

⁵⁴³ “Geçeriz cısr-i sırata, reh-i hulde saparız.” Muallim Naci.

⁵⁴⁴ Bütün insanlar gaflet uykusundadır, bazen de yolunu şaşırır ve ancak ölümle gerçeğe varır.

⁵⁴⁵ Allah'a candan hediyesidir.

“Mümin, mevt ile hümmü-i dünyadan⁵⁴⁶ azat olur.”

“Müminin mevti, halktan uzlettir ve ebada Hakk ile halvetir.”

“Sanmayın ki mevt adem ü fenadır ve lâkin bedenden tecerrüd ve bekadır.”

“Mevt, müfakat-i beden ve tebeddül-i hâldir ve ancak hulud-ı beka için bir dardan bir dara⁵⁴⁷ intikal’dir.”

Nihayet, kesin hükümlerden çıkarılmış hülâsalar:

“Ölüm bir şerbettir, bütün insanlar onu içecektir.”

“Ölüm bir kapıdır, bütün insanlar oradan girecektir.”

“Ölüm bir binektir, bütün insanlar onunla gidecektir.”⁵⁴⁸

Dünyaya gelişimizi ve gelmezden önceki hâlimizi de, beş on satırın içinde toplanmış buluyoruz:

Nefs için dört dâr vardır: Evvelkisi cümleden dârdır ki rahm-i maderdir.⁵⁴⁹ İkinci dâr, âlem-i şehadettir.⁵⁵⁰ Üçüncü dâr, âlem-i berzahdır.⁵⁵¹ Dördüncü dâr, âlem-i ervahtır ve her bir dârın başka bir hikmeti, başka bir sanı vardır.

Buyrulmuştur ki, dünyada mevtin misali, rahimde cenin ahvalidir. Nitekim cenin, vakt-i viladetinde rahimden dünyaya gelmek istemez. Kezalik mü’min, mevtten cez u ferağ edip teessür saikasıyla telaş gösterip, kendi arzusuyla ölmek istemez. Nitekim mevlud, reda-ı maderden,⁵⁵² lezzet ve ünsiyet buldukta, bir dahi mekânına gitmek istemez. Kezalik mü’min, Mevlâ’sına mülâki oldukta, bir dahi dünyaya rücu etmek istemez ve nitekim mevlud viladette, ol zıyyık ve müzlim mekândan⁵⁵³ bu vasi ve ruşen cihana hurucundan⁵⁵⁴ sonra ol

⁵⁴⁶ Bunaltan dünya sıkıntılarından.

⁵⁴⁷ Bir evden bir eve; bir yerden bir yere.

⁵⁴⁸ Bu sözlerin Arapçası İstanbul’da Vefa semtinde yatan Kâtip Çelebi’nin üstüvane şeklindeki baş taşında çevreleme olarak yazılı idi.

⁵⁴⁹ Sıkışık ve ufak ana rahmi.

⁵⁵⁰ Dünya yüzü.

⁵⁵¹ Dünya ile âhiret arasındaki âlem, ölümden kıyâmete kadar olan zaman, can sıkacak yer, kabir âlemi.

⁵⁵² Ana sütü.

⁵⁵³ O daracık, karanlık yerden.

⁵⁵⁴ Bu geniş ve aydınlık dünyaya çıktıktan.

mekân-ı mukassiyi feramuş eder.⁵⁵⁵ Kezalik mü'min mevt ile bu dâr-ı dünyadan, ol dâr-i ulyaya urucundan sonra, bu dâr-ı ibtilayı unutup gider. Ve yine buyrulmuştur ki, inde'l-mevt⁵⁵⁶ mü'mine Rabbisi muin olur ve huzn-i dünyadan, havf-ı ahiretten emin olur. Zira Hakk Teâlâ, nefs-i mü'mini aldıktâ, ruhu onunla mutmain olur ve sıklet-i bedenden rahat ve selamet bulur. Ol beden ki kafes-i mürğ-i ruhtur.⁵⁵⁷ Pes, bedende can, mahpus ve mecruhtur; mevt ona, feth ü fütühtur.

İnsanın göçüşünden önceki dünya ahvaline dair hikmet ehli de konuşturuluyor; onlar da diyorlar ki:

İnsanın mevtinden mukaddem olan ahvali, bu arızî âlemdir ki seriü'l-fenadır⁵⁵⁸ ve ba'de'l-mevt olan ahval-i ahirettir ki, kadimül-bekadır ve dünyaya gelmekten maksud, insanın devlet-i ebediye ve saadet-i sermediyesidir. Bu devlet ve saadet ki, tahsil-i kemal ve şuhud-i cemaldir. Her insana müyesser olmaz; illa ki ayn-i basireti küşade olmakla⁵⁵⁹ ve çeşm-i basireti feth olmaz; illa ki âleme ibretle bakıp, sanat ve hikmet-i Halık'ı, her nesnede tezekkür ve tefekkür edip bulmakla olur. Ta kim ehl-i idrak olan, bedeni fenâsın bildikte bu dâr-ı fenadan firar edip, dâr-ı kararda karar etmek tedarikinde ola... Ve levs-i bedenden pâk olup, huzur-ı ünsü bula. Zira ki beden-i insanın her hâl ü şanı, havassı, kuvvası ve ruh-ı hayvanisi bilcümle zail ve fanidir. Amma insanın, hakikati olan ruh-i insanidir ki, ona gönül dirler. O, emr-i Rabbanî ve mahall-i irfan-ı Yezdanî'dir. Ve o, ruh-i bakidir ki ona, hergiz fena gelmez. Ve ol ruh-i baki, bu cism-i faniden müfarakat eder ki, o müfarakat hâline mevt ıtlak olunmuştur.

Pes nefsanî olan kimse, hayat-ı dünyaya mail ve ragıptır ve mâl ü menalini cami ve caliptir. Çünkü avn-i Rabbanî birle ruh-ı insanî kuvvet bulup, ruh-i hayvanî üzerine hâkim ve galip olur. Ve ol kâmil-i ruhanidir ki mevti, arzu-yı can ile

⁵⁵⁵ O dar ve sıkıntılı yeri unuttur.

⁵⁵⁶ Ölüm halinde.

⁵⁵⁷ Ruh kuşunun kafesidir.

⁵⁵⁸ Bir ölümlü, muvakkat dünyadır ki çabucak geçer.

⁵⁵⁹ Basiret gözünü açmakla.

muhip ve talip olur. Ve cihanın devlet-i ebediye ve saadet-i sermediyesine salık ve malik olur.

Tanrı arslanı Şah-ı Murteza emreder ki: “Tûl-i hayat, azab-ı ervahtır. Ve mevt ise rahat ü inşirahtır.” Ve yine buyurulmuştur ki: “Mevtten ol kimse havf ü hazer eder ki mahiyet-i mevti bilmez ve mebde ü mead-ı nefis-i natıkadan haberi olmaz. Veya zanneder ki ecza-yı bedenin inhilalinden kendi zatına adem⁵⁶⁰ tari olur. Veya güman eder ki mevtten sonra bu cihandan bihaber kalır. Ve kıyas eder ki mevt, emraz elemelerinden bir azim elemeldir veya ba’d-e’l-mevt ahvali neye müncer olacağını bilmeyip, mütehayyir kalandır. Veya metrukât ve muhallelafâtı bulunan evlad ü emvaline müteessif ve mütelehhif olandır.”

Pes bu ilel-i seba-i mezkure, hakikatte zunun-ı fasidedir ki menşeleri hayal ü cehalettir⁵⁶¹ Ve bu havf ü hazer⁵⁶² bir acı marazdır ki, onun ilacı, ilel-i faside-i mezkuresini izale etmektir ve bu illetlerin izalesi de, mevtin hakikatini bilip, kühn ü mahiyetine yetmektir.

Kezalik, ruh-i pâk, cism-i hâktan mücerred ve uryan oldukta seyri, seriu’l-asan ve evc-i alâya perran olup, esrar-ı nihan-ı her dü cihan; ona, her an zahir ü iyan olur.

*Dilâ terk it bu zindânı, bu mihnethânedir fânî,
Bul ol gülzâr ü eyvânı ki ferşi, âsümân olmuş.*

Tıbbın ve İlimin En Büyük Muamması: Uyku

Hâlâ en büyük muammalardan birini teşkil etmektedir. Doktorlar, psikologlar, dünya ilim ve fenn adamları, uykuya neden muhtaç olduğumuzu, nasıl olup da uykuya daldığımızı, kesin olarak açıklayamamışlardır.

⁵⁶⁰ Yokluk.

⁵⁶¹ Bu yedi sebep, gerçeğe uymayan yanlış, zanlar ve hastalıklardır; kökü kuruntu ve bilgisizliğe dayanır.

⁵⁶² Ürkemek, çekinmek.

Onsuz edemediğimiz bu uykunun neden husule geldiğini ve onu meydana getiren şeyin neden ibaret bulunduğunu etrafı ile bilemiyoruz. Bu sorulara henüz cevap verilmiş değildir. Uykunun mahiyeti, pek çok tarafları bilinmekle beraber, uykuya gıdadan da fazla muhtaç olduğumuzu ve bazı hallerde uykunun bir tedavi usulü olarak tatbik edilmekte olduğunu görüyoruz.

Marifetname bu bahsi ele almış; “Uyku, ölümün kardeşidir” sözüne misaller vererek anlatıyor:

Mürekkeb-i ruh-i insanî bulunan ruh-i hayevanî, bedende zahir ve bâtınına tamamıyla teveccüh ve işrak eyledikte⁵⁶³ hayat-ı beden, kemal-i hüsn-i hareketle hâsıl olur. Eğer zahir-i bedenden teveccüh ve işrakını cüzi katı eyledi ise, bedene ol hâlde nevm⁵⁶⁴ hâsıl olur. Ve eğer cemî-i beden, teveccüh ve işrakını, küllî katı eyledi ise, bedene ol hâlde mevt hâsıl olur. Ve taalluku dahi münkati olup, rahat bulur.

Çünkü ruh-i hayevanî, bedenden teveccühünü cüzi kat eyledikte beden, naim olur.⁵⁶⁵ Küllî kat eyledikte beden, meyyit olur.⁵⁶⁶

Pes nevm ile mevt, ruhun kat-ı teveccühünde müşterek olmakla mevt, alâm ü emraz envaından olmayıp, nevm ile hemcins olmuştur.

Bu beyanın daha açık ifade ile anlattığı şudur:

Uyku, hayatî vazifelerden biridir ve en önemlisidir. Bir insan yemek yemeğe, nefes alıp vermeye, nasıl muhtaç ise, uykuya da öylece ihtiyacı vardır. Beşerin hayatını, hayatın vazifelerini düzenleyen cümle-i asabiye⁵⁶⁷ iyice dinlendiği bir zaman vardır ki, o da uykuya varmakla başlar.

⁵⁶³ Yönelip parladıkça.

⁵⁶⁴ Uyku.

⁵⁶⁵ Habersiz, hareketsiz ve idraksiz olur; duymaz ve uyur.

⁵⁶⁶ Teneffüs kesilir, kalp durur ve ölür.

⁵⁶⁷ Sinir sistemi.

Uyku, vücudun hareketlerini düzene koyan sinir sisteminin muvakkaten faaliyetini tatil etmesinden⁵⁶⁸ ibaret tabii bir hâldir.

Akciğer ve böbreklerin vazifeleri gibi gayr-i mahsus efal-i hayatiye⁵⁶⁹ sair vakitlerde olduğu gibi uyku zamanında dahi vazifelerini ifa ile meşguldür. Şu kadar var ki, bu vazifeler, uyanık zamanda olduğu gibi şiddetli, süratli değildir. Belki gayet hafif ve batî bir surette icra olunmaktadır. Hazmın ve ifrazların⁵⁷⁰ hızlandığını veya ağırlaştığını âletsiz göremez isek de uyuyanın teneffüsünü muayene edip ağırlaştığını görmek mümkündür.

Teneffüs, uyku esnasında yavaşlar. Bu sebeple müvellidü'l-humuzanın⁵⁷¹ vücuda girmesi, bedenın tabii hararetini azaltır. Uyku geldiği vakit, insan, vücudunda bir uyuşukluk duyar. Efal-i adaliye, birbirinden münkatı olduğundan vücuda rehavet gelir. Normal çalışan kaslar bir durgunluk ve gevşeme hâline geçer.

Evvelce karmakarışık bir hâlde dimağa intikal etmiş bulunan haricî ihtisaslar, yavaş yavaş azalır. Nihayet bunlarla münasebet büsbütün kesilir. Bir zaman gelir ki irade tamamen elden gider. Ne ayakta durabilir; ne de söylenenleri işitir.

İşte uyku esnasında sinir sisteminin kısmen faaliyetini tatil etmesine bakılırsa uyku, sinir sisteminin muvakkat ataletinden hâsıl olma bir keyfiyet gibi kabul olunabilir. Fakat hakikati, yine tamamıyla bilinmemektedir. Anlaşılmamış meçhul bir sebep altındadır. Fizyoloji ile meşgul olanların bir kısmı, uykuyu, kanın dimağda toplanmasından ibaret sayıyorlarsa da bunu ispat edecek bir delil gösterememişlerdir. Hayvanlar üzerinde yapılan son denemelere bakılırsa uyku,

⁵⁶⁸ Geçici bir zaman için çalışmasını durdurmasından.

⁵⁶⁹ Hissedilmeyen hayatî faaliyetler.

⁵⁷⁰ Vücuda yaramadığından dışarıya atılan zararlı maddeler.

⁵⁷¹ Oksijen.

dimağda kanın normal miktardan daha az bulunmasından hâsıl olmuş tabiî bir hâl gibidir; fakat gayr-i iradidir. Her şey gibi o da, itiyat ile⁵⁷² değişir. Uyku ihtiyacı, umumiyetle gün batmasından sonra hiss olunur.

Uyku, sinir buhranını (=kriz) yatıştırmak için de faideli bir tedavi usulüdür. Soğuk duştan, banyodan, hava değişiminden daha tesirli, daha kuvvetlidir. Deliksiz derin bir uykuya dalan, uykuya kanan bir hastanın, uyandıktan sonra -sinirleri tamamen yatıştığı, rahatlaştığı için- krizden eser kalmadığı görülür.

Netice itibarıyla sağlam bir bünyeye sahip olmak için, vücudun muhakkak surette uykuya doyması lazımdır; ihtiyacı-mız olan uykunun kaç saat olması icap ettiğini kestirebilmek, normal şekilde geçen uyku saatlerini hesaplamakla kabildir. Uyandığımız zaman kendimizi dinlenmiş, zinde hissediyor isek, vücuda lazım olan uyku gıdamızı almışız demektir. Böyle olmayıp da, kendimizi yorgun, bedbin, asabî buluyor isek; biraz daha uyumamız lazım gelecektir.

Hayatın Sonundaki Çocukluk Halleri

Kur'an-ı Kerim'in ve eskilerin “erzel-i ömr”⁵⁷³ dediği o mukadder akıbet: Ömrün sonunda görülen perişanlıklar. Kuvvetten düşme, kocalma... Bazen pek şiddetli oluyor. Bu hâle “pirlik rezaleti” demişler. Vücudun eskimesi, ihti-

⁵⁷² Alışkanlıklara göre.

⁵⁷³ “*Ve minküm men yureddü ilâ erzeli'l-ömr.*” İcinizden kimisi vefat ettiriliyor (yaşamaktan kalıyor). Buluğdan önce veya sonra yahut tam o sırada ruhu kabzolunur. Kiminiz de ömrün erzeline reddedilir (gerisin geriye itilir); kuvvetten düşürülüp kocaltılarak düşkün (sefil) hâle getirilir; tutar tarafı kalmaz. Ta kim bir hayli ilimden sonra birşey bilmez olsun. Bu suretle çocukluk hâlindeki acz ü zaafa ve idraksizliğe dönerek, hayatın başı, sonu ve devamı olan toprağa yaklaşır. Yani bazıları da ömrün en zayıf, en düşkün ve zilletli devresine, hayatın son haddine ulaşır ki artık çocuklaşma başlamıştır. Evvelce bildiği şeyleri bilmez olur. “Hatırda, hafızada ne varsa hepsi alınmış ve silinmiştir.” Hacc Süresi, 5. âyet.

yarlığın artması ile başlıyor ve bir defa da insanı sardı mı artık yakasını bırakmıyor. Alametleri birbirinden korkunç... Gerisin geriye, dünyaya geldiği demlere dönerek her şeyde bitkinlik, kesiklik. Nihayet “ateh-i şeyhî” denilen ihtiyarlık bunamasına kadar gidiyor. Kafa işlemiyor, hafıza çalışmıyor; bazı hâllerde el ayak tutmaz oluyor. Görülen her ne varsa hepsi lüzumsuz, manasız. Çekilemeyecek kadar ağır ve biktırıcı...

Bütün bunlara ilaveten en ciddi hadiseler karşısında bile -idrak ve irade dışında- gülme, ağlama...

Bunların da bir sonu var ki, hepsinden dehşetli: İhtizar hâli, devamlı buhran, şiddetli kriz. Peşinden “nezi” hâleti: Kendini bilmez hâle gelme, şuurun tamamen kayboluşu.

Bu dalgın ve baygın geçen son demlerde uzuvların birbirine veda edişi: Temelli ayrılış ve çözülüş.

Fakat bu tarzda hayattan çekilmenin, derin bir uykuya dalmaktan başka bir şey olmadığı, bu sebeple ruhun ölümsüzlüğü... Bütün bu geçici dünyanın her günkü hayat meşgalesi gürültüsünün, -çeşitli emel ve avunmalara rağmen- neticede bir hiçten ibaret bulunduğunu, *Marifetname*’nin bilhassa bu bahislerini okurken daha iyi öğreniyoruz.

İki manası ile büyük marifetçi, büyük maarifçi, bunları bir hekim, bir hakîm gibi sıralıyor, inceliyor. Çok düşünmeyi icap ettiren düşünceler veriyor ve hülâsa olarak da diyor ki:

Kâinatta her şeyden üstün meziyetlerle yaratılan insan, muhakkak ki mahluk-ı mükerremdir. Çünkü zevî'l-hayat olan bilcümle mevcudat ve mahlukatın ekmel ve ecmeli, âlemin medar-ı ziynet ü iftiharıdır. Ol sebeple nüsha-i kübradır. nazargâh-ı Mevla’dır. Ve bedai-yi Âdem’in en mümtaz bir zübdesidir. Feyz-i alâyı hamil ve natıktır. Bunun içindir ki âlem-i kebir bilinir. Kâinat ise, bütün azamet-i mevcude ve meşhudesiyle, çeşitli ve sihirli bedialarıyla, sanialarıyla

olanca letafetiyle⁵⁷⁴ insanın bu çok büyük mazhariyet tecellisi önünde, ancak bir âlem-i sağırdır.

İlahi tecelliyat toplu olarak insanda, dağınık olarak kâinatta görülür. İnsan kâinatta mevcut güzelliklerin bir muhassalası olduğu gibi kudret-i külliye bu insanı bahtiyarlığa götürecektir ve ilahi kemale yükseltecek kabiliyet ve kıymetlerle mücehhez yaratmıştır.

İnsan bu değerini, bu değerli imtiyazını anladığında, şer ve zulüm yenilecek, nur ve saadet galebe edecektir. Zira ilahi aşkın füyuzatı içinde insanların birbirini sevmesi ve yardımlaşması ile dünya ve ahiret selameti kurulur. Bu ilahi sonsuz şuurun gayesi, ezeli iradenin bir tabii neticesidir. İnsan da bununla mükelleftir. Bu vazife ona yaratılışında verilmiştir. Fakat insanın da yapamadığı, beceremediği bir şey var: Ezel yazısı dediğimiz mukadder akıbetlere mahkûm olmaktan kurtulamaması... Takdire uymaktan başka çare yok.

Hayatı olduğu gibi kabul etmek zarureti... Bilhassa bu paragrafın içinde pek arifane şekilde tefhim olunuyor: “Mevt, iki nevidir. Biri iradî, biri tabiidir. Mevt-i iradî, imate-i gazab ü şehvettir.”⁵⁷⁵

Amma mevt-i tabîî, ruh-ı hayevanınin bedenden müfarakatıdır.⁵⁷⁶ Pes hayat dahi iki nevidir. Biri hayat-ı iradiye, biri hayat-ı tabiiyedir.

Amma hayat-ı iradiye ki hayat-ı faniyedir. Ol, ekl ü şürble mevkuf olur.⁵⁷⁷ Ve Amma hayat-ı tabiiye ki hayat-ı ebediyedir. Mevt-i sûrî ile zail olmaz. Ol, enva-ı lezzat ile mevsuftur. Nitekim Eflatun-ı zü-fünun demiştir: “İraden ile öl; tabiat ile yaşa.”⁵⁷⁸

Muallim-i âlem Efendimiz buyurmuşlar: “Ölmezden önce ölünüz.”⁵⁷⁹

⁵⁷⁴ Sonsuz ilahî güzellikleriyle.

⁵⁷⁵ Öfke ve şehveti yenmek.

⁵⁷⁶ Ayrılığı.

⁵⁷⁷ Yemeye içmeye bağlı ve muhtaçtır.

⁵⁷⁸ Ölüme rıza göster, tabii hayatı da bırakma.

⁵⁷⁹ Yani nefsinizi öldürünüz. Zira Allah katında en makbul amel, imanlı bir kulun, nefsini ölmezden önce öldürmesidir. Bütün tarikat mensupları,

Bu nutk-i saadetle mevt-i iradînin hayat-ı tabiiye-i bâkiye olduğunu duyurmuştur. Âkıl olan, aziz gönlünü denî fikirlerden fariğ ve azade edip rahat ü selamet bulmuştur. Ve âlem-i kevn ü fesat içinde hiçbir kimse için beka mümkün olmadığını bilmiştir.⁵⁸⁰ Zira ki eğer dünyada bekaa mümkün olsa idi; dünyaya mukaddem gelenlere mümkün olurdu.

hususiyile Nakşibendî, Halidiler buna pek önem verirler. Ölümü düşünmek, onu hatırdan çıkarmamak manasına: “Tefekkür-i mevt, tezekkür-i mevt” derler. Daha doğrusu ölüm yaklaşmış ve adeta ölmüş gibi ahirete hazırlıklı bulunun demektir. Bundan da maksat, Nefs-i emmareyi kırmak, onun arzusunu yerine getirmemektir. İnsanları fenalığa sürükleyen kötü alışkanlıkları yenmek, önlemek ve bunlara karşılık iyi, güzel huylar edinmektir ki, günlük derslerin ve seyr ü sülûkun esaslarından bilinir ve icaplarına riayet edilmesi hatm-i hace, zikir, fikir gibi vazife hükmüne getirilmiştir. Buna karşılık nefsi tezkiye sistemini benimsemiş olan son devir Melamileri (Seyyid Muhammed Nuru'l-Arabî mensupları) ruhun manevî zevkler ile beslenmesini neşe edinmişlerdir. Bütün varlığını Küllî Varlık'a (gerçek sahibine) bırakıp, erime yolunu tutarlar.

*Hayât-ı câvidan sırrını şeyhimden suâl ettim
Oğul, ölmezden evvel öl diyince intikal ettim.*

Yahut:

*Hayât-ı câvidanı şeyh-i kâminden suâl ettim
Ölümden evvel ölmektir deyince intikal ettim
Şeyh Mehmed Sadık-ı Erzurumî*

*

*Bulmak istersen hayât-ı câvidan
Ölmeden ölmeye sa'y et evvel didiler.*

La

Yine Peygamberimiz'in bunlara çok yakın manada: “Nefsinizle hesaplaşın, hesaba çekilmeden önce, kendinizi tartıya koyun, tartılmadan önce” buyurmuş olduklarını biliyoruz. İsrâ Sûresi'nin 14. ayetinde: “Kitabını oku, o gün üzerinde bulunan sana ait hesaba kendi nefsin yeter” mealindeki emrini hatırlatır mahiyettedir. Tasavvuf ulemasının ve tarikat büyüklerinin ehemmiyetle benimsediği pek muteber hadis-i-şeriflerden olmakla beraber, sağlam senetli ve sıhhatli hadislerden olmadığını yazarlar da görülmüyor.

580

Eğerce hâne-i pür nakşır serây-i cihan. Veli Kitabeleri: Küllü men aleyha fan. Kınalızade Ali Çelebi.

Ve eğer bu dâr-ı fenaya her gelen âdem, bunda kalsa idi vech-i arza sığmayıp nâs, birbirinin başı üzerinde durmak lazım gelirdi.

Hususa mevtin kadr ü kıymetin bilmeyip ömr-i tavil arzu eden kimse, pirlîğe râğbet etmiş olur. Halbuki pirlîk bir maraz-ı şedid ve haps-ı mediddir. Ve azab-i elim ve bela-i azim ve esfel-i safilin ve erzel-i âfilindir. Zira ki pirlîkte noksan-i hararet ve butlan-ı rutubet ârız olup, sukuti edraz ve zaaf-ı havas tari olur.⁵⁸¹ Ve hümum-ı emraz rûsuh bulup, aza hareketten ve kavi amelden aciz kalmak lazım gelir.

Ve mevtin ol hâsiyeti vardır ki ruhu zahmet-i mekândan ve cevri-i zamandan halâs edip, dâr-ı karar da, menzil-i ebrara vâsıl eder. Nitekim İmam-ı Ali Efendimiz (Kerremellâhü veche) buyurmuştur: “Mevt, bize dünyadan hayırlıdır. Çünkü Cenab-ı Hakk, bizi dünyaya getiren validemizden de yakın ve şefkatli olduğu için, onu bize ihsan eylemiştir. Bu suretle nefislerimizi koruyor ve ezadan kurtarıyor. Zira daha rahat, daha hayırlı bir âlemde yaşamamızı sağlıyor.”

Pes bu kelimam-ı zîşandan ayân ü beyan olan budur ki, mevtin manası, bilküllîye adem ü fena⁵⁸² demek değildir. Belki cevher-i latif olan ruh, cevher-i kesif olan bedenden cüda düşmekten⁵⁸³ İbarettir. Bu cevher-i latiften murat, ruh-i

*

Ne şah ü gedâ vü ne pîr ü cüvan
Gelende ölüm virmez aslâ eman
Gaibzade Abbas

Halk dilinde mesel olmuşdur:

*Ölüm girmedîği ev yok
Gelin girmedîği ev çok
Çok alçak gönüllüdür
O deve; her kapıya çöker.*

⁵⁸¹ Azı dişleri düşer, hisler azalır, kuvvet ve kudretini kaybeder hafızada ne varsa silinir, doğduğu vakitteki hâline döner, bir şey bilmez olur. Hulasa bir perişanlıktır sürüp gider.

⁵⁸² Hepden yok olmak.

⁵⁸³ Ayrı kalmaktan.

hayevanidir. Bu ruh, bir buhar-ı latiftir ki, hava gibi cism-i safidir. Havass-ı kuva, bu ruhun eserinden aza-yı bedende cari ve her cüzüne saridir.

Ruhun bekası fikri üzerinde bütün nebilerin, velilerin, ilim ve hikmet sahiplerinin birleştiklerini ileri sürerek; kendilerini şahit, sözlerini şevahid⁵⁸⁴ gösteriyor:

Amma ruh-i insanî, ol bir cevher-i mücerreddir ki; cism misali kâbil-i kısmet değildir;⁵⁸⁵ Zira mahall-i marifetullah bu ruhdur ki, pertev-i akl-i külldür. Ve cemi enbiya ve evliya ve ulema ve hükema, ekser ittifak etmişlerdir ki; ruh-i insanî, fena-i bedenden sonra bakidir. Mevt-i tabii ile münadim olmaz. Ve ebada fena bulmaz.⁵⁸⁶

Dünyaya gelişin, neşv ü nemanın ve tekamülün fizyolojik, tabii bir neticesi olan: ölümü, ruhun bedenden müfarakatını ve nezi haletini böylece anlatırken, kullandığı tabirlerin⁵⁸⁷ ne manaya geldiğini, ne demek olduğunu, o kadar güzel ve etraflı ile açıklamış ki; mübarek müellif, bu bahsin içinde sanki bir de lügatçe⁵⁸⁸ vücuda getirmiş sanırsınız; mesela bakınız:

Bir şahsın kıyama kuvveti kalmasa o kimseye ‘zaif’ denilir. Ve eğer cülusa⁵⁸⁹ takati yetmese, ona ‘mariz’ denilir. Ve eğer nutka mecali kalmaz ise ‘muhtazır’⁵⁹⁰ olur; onun düştüğü illete dahi ‘mevt’ derler. Ve eğer nefes almaya kudreti kalmadı ise ona ‘meyyit’ dirler.

Keyfiyet-i mevt-i insanî böyledir ki şahs-ı marizin vücudunda bir sebep ile bir illet arız olup, onun nefsi tabiiyesini bedenden tedric ile ihraç edip, nefs-i hayevaniyyesini zaif ve zelil eyledikte ol illet onunla karar eder.

⁵⁸⁴ Senet ve örnek.

⁵⁸⁵ Bölünemez, cüzlere ayrılamaz.

⁵⁸⁶ Hiçbir sûretle yokluğa gitmez.

⁵⁸⁷ Terim.

⁵⁸⁸ Cep sözlüğü.

⁵⁸⁹ Oturmaya.

⁵⁹⁰ Ölüme pek ziyade yaklaşmış.

Pes ol şahs-ı mariz, ol hâlde sıhhat bulur gibi harekete gelip didesini açıp, dünyaya bir hoş nazar eder. Ta bir mertebe kim kendisi ve ekser-i amme, onu sıhhat bulmuş zanneder. Halbuki ol illet, onun tabiati mekânında temekkün edip, ruh-i hayevanisine galib olup, işin tamam etmiştir.

Muhtazır, kesret-i hayalat içinde hareket dahi eder. Bu hayalat ve hareketin cümlesi, kendi cisminde kuvvet-i asliyesini bulmak içindir. Hâlbuki onu bulmak artık muhaldir. Zira ki ol hâlde kendisi, bedenden başka bir mecmua-i hayaldir⁵⁹¹ Ve bu işleri gayetle hasret ve gayretinden ötürü eder. Ve lakin bir faide vermez; gider.

Kitap dolusu izahlarla anlatılamayacak nice nazık manaları bir cümlede toplanmış buluyoruz:

Bakiye-i ruh-i hayevaniden ancak bir remak⁵⁹² kalıp, beden-i mürekkep ile buhar-ı mücerred arasında bir niza hâsıl olur ki, ona hâlet-i nezi denilmiştir.

diyor. Küçücük bir ilave ile şu tarifi de yapıyor:

Ol, öyle bir zamandır ki her olacak olmuş ola. Ve cemî-i havas ü kuvva, nizamından kalmış ola.

Neticede son özet, son öğüt de şu:

*Görüp tenhâlığı kabır içre nefret kılma ölmekten
Tarîk-ı ünsü tut kim, her avuç toprak bir âdemdir.
Halk, ölüm sandığı hoş vuslat imiş ey Hakkı
İyd-i ekberdir o, sanma kim memâtın geldi⁵⁹³*

⁵⁹¹ Kuruntudan ibaret hissî bir varlık hâlinindedir.

⁵⁹² Son demdeki bir nefesçik ömür.

⁵⁹³ “Bütün insanlar uykudadır. Öldükleri zaman uyanacaklardır” (Hadis-i Şerîf). Velilerden bir zat, buyurur: “Öldürün beni, öldürün. Benim ölümümde bile hayat içinde hayat vardır.”

Kadının Sevilecek Yerleri ve En Güzel Tarafları

Ara sıra hayatın kapısını açarak önünde düşünmek için yazdığı ve en güzel nimetten saydığı, en büyük vuslat⁵⁹⁴ bayramı diye anlattığı ölüm hakkında ne söylediye yerinde... Fakat ne de olsa bu felsefe, biraz soğukça... Daha sevimli şeylere geçmek, havayı değiştirmek lazım. Hayata, yaşamanın sırrına ve zevkine dönmek daha güzel. Dünyaya yaşamaya geldik.⁵⁹⁵ Dünya yüzü sadece kubbesi güneşli, yıldızlı, tavanı parıldar bir kafes veya mahbes değildir. Kâinatın sahibi, hayatı tatsız ve neşesiz yaratmadı. Bunun için her türlü güzelden, güzellikten ve pekala kadın sevgisinden bahsedebiliriz.

İbrahim Hakkı, zaten her şeyde ilim yapmak isteyen insan... Feylosof kafası her şeyi hoş görüyor. Onda “hoş” olmayan bir şey yok gibi... “Nahoş” a da “hoş” diyenlerden... Her güzeli sevmiş, her güzele gönül vermiş, her güzelden, duyarak, hissederek bahsetmiş. Eskilerin “mehasin-i fitrata meclubiyet” dediği şey...

İnsan niçin lüzumlu gördüğü hiçbir şeyden vazgeçmiyor. Kitabının ağırbaşlı, çetin konuları arasında, ruhî ve bedii⁵⁹⁶ zevklere ve bunun icaplarına yer vermesi, bundan ötürü...

İbrahim Hakkı, ciddi ve ilahi mevzularda selefleri gibi da-ima ilmî ve kitabî kalmakla beraber hayatî, içtimaî meselelerde kayıtlara girmeyen, ileriye gören ve kollayan bir insan...

Sırtında beşeriyet gömleği olan her faninin yaradılışında mevcut tabii ve insiyakî icap ve zaruretlerden sıyrılmış bir melek olmadığını bilir. Bundan dolayı biz Âdemoğullarının vücudî ve cinsî taraflarını da -bir fizyo-psikoloji konusu olarak- ele almıştır. Çekinmeden işler ve inceler. *Marifetname*’de buna dair sahifeler çeviriyoruz:

⁵⁹⁴ Kavuşma.

⁵⁹⁵ “Hiç ölmeyecek gibi dünyaya, yarın da ölecekmiş gibi âhîret işlerine çalış” İmam-ı Ali.

⁵⁹⁶ Estetik.

“Melahat-ı cemal-i nisvan”a, “delail-i hüsn ü ân”a, hatta “usul-i fiil-i ilka”ya,⁵⁹⁷ bunların bariz noktalarına ve böylece insanları en yüksek, en mükemmel zevk seviyesine ulaştıran ilahî, tabii bir nimet olduğuna dair parça parça bilgiler ve örnekler verilmiştir.

İbrahim Hakkı, “cemal” sahiplerini çok sever. Bu sebeple bir “sim-ten”de⁵⁹⁸ ve bedende bulunması gereken nadide şartlar, vasıflar, meziyet ve alametler, müspet delilleriyle birlikte birer birer sayılır.

“Lâle yanaklı, gonca dudaklı, güneş yüzlü” dilberler, -ref-tarından güftarına kadar- vasfedilmiş, ayrıca otuz iki şekli ile resmolunmuş halleriyle önümüzde arz-ı didar ediyorlar.

İbrahim Hakkı, kitabına koymayı lüzumlu bulduğu bu meseleleri, Türk ilim ve felsefesinde ilk defa orijinal bir görüş ve anlayışla inceler ve açıklarken, adeta yeniden formüle etmiş gibidir. Bunları ciddi şekilde sistemleştirmek, bir takım şartlara bağlamak ister.

*Hüsn-i zenâna delîl
Otuz iki resm bil*

*Dört yeri lâzım siyâh
Sâç ü kaş, kirpik, göz âh*

*Dört yeri ağ olan zeyn
Levn ü diş ü zufr ü ayn⁵⁹⁹*

*Dört yeri lâzım kızıl
Hadd ü leb ü lisse, dil⁶⁰⁰*

*Dört yeri vâsi’ gerek
Kaş u göz, sîne, göbek*

⁵⁹⁷ Kadınların yüz güzelliğine; cinsî ve tenasülî münasebetlere, erkek-kadın birleşmesine; cinsiyet (=seksüalite)’ye.

⁵⁹⁸ Şeffaf renkli pembe ten.

⁵⁹⁹ Dişi, tırnağı, gözü, teni, beyaz olmalı.

⁶⁰⁰ Diş etleri gül pembesi: Dudağı, yanağı al al olmalı.

*Dört yeri zıyk ola derç
Enf ü şimâh, ibt u ferç⁶⁰¹*

*Dördü kebîr ola nîz
Sedy ü serîn, bid' u diz⁶⁰²*

*Dördü küçük olmalı
Enf, ağız, ayağ, eli⁶⁰³*

*Savt, beli, ince hem
Şekli de bir nice hem⁶⁰⁴*

*Lahm-i semîn ü tarî
Olmalı kıldan berî⁶⁰⁵*

*Böyle kıyâfeti ten;
Olsa güzeldir özen*

*Böyle ki zen hûb olur
Hulku da mahbûb olur⁶⁰⁶*

Sonunda şu çıtlatmayı da yapıyor:

Amma zamane zenanı, hannane olmayıp; mennane oldukları için⁶⁰⁷ kemal ü cemale malik olanın bile, zülal-i visalinden ise hayal-i cemali bin kat elezz ü evladır.

İbrahim Hakkı böyle söylemekle beraber ayrı ayrı dört kadın almış, her birinden derin ve nihayetsiz sevgilerle, vurgunlukla bahsetmiş, onlara yazdığı mektupları aşklar, sevdalar, rabitalar, türlü duygular ve münasebetlerle doldurmuş, sanki

⁶⁰¹ Dört yeri dar ola: Burnu, kulak deliği, koltuğu ve kadınlık uzvu.

⁶⁰² Dördü de büyük ola: Baş, dizi, memesi, kadınlık yeri.

⁶⁰³ Ağız, burnu, eli, ayağı, küçük olmalı.

⁶⁰⁴ Sesi, beli ince.

⁶⁰⁵ Taze, tombul vücutlu, teni de kılsız olmalı.

⁶⁰⁶ Böylesine doyum olmaz; onun huyu da kendisi gibi güzel olur.

Vezni: Müfteilün, müfteilün.

⁶⁰⁷ Zamanın kadınları merhametli olmayıp, yaptığını başa kakan, erkeğini minneti altında bırakan, mala mülke tama ederek evlenen cinsten oldukları için.

bir sevda ve muhabbet destanı hâline getirmiştir. Satır satır başlıklar, çeşit çeşit hitaplar ve tabirler, hep onları övmekle geçer. İkinci ciltte göreceğiz.

Teehhül ve tezevvücün adap ve erkânı bahsinde, tekrar kadının değerine dönerek, onun rikkat ve ulviyetine, hissî ve ruhî faziletlerine temas eder. Kadın, onun nazarında ve hakikatte terakkilerin unsur-ı mütemmimidir. Erkeksiz terakki yoktur; fakat kadınsız terakki noksan olur.

İslam dini, kadını faziletkâr, namuskâr olarak tanır. Her türlü haklarını korur; vazifelerini bildirir.

Yaradılışı itibariyle kadının ruhî hâletleri erkekle beraber olmaz. Kadın, ince ruhlu, ince hisli ve alıngandır. Hemen teessüre kapılır.

Kadın, hayız, haml, irda⁶⁰⁸ gibi bir takım tabii arızaların tesirleri altında olarak, daima vücutça zayıat verir. Bu sebeple asabî heyecanlara kapılırlar. Bazen buhran bile geçirirler. Hatta bu gibi hallerde dinî farızaların ifasından bile afv buyrulmuşlardır.

Kadının his tarafı çok fazla, irade ve itidal kuvveti azdır. Kadın, insan neslinin çoğalması için, -Allah tarafından tahsis olunmuş- latif bir vücuttur. İnsan cinsinin en zarif ve güzeli- dir. Kadının bir rikkat ve letafeti, insan ve medeniyet âlemini huzur ve saadete götürür. Çünkü üç büyük vazifesi vardır ki, pek önemlidir.

1. Temin-i nesil.
2. Terbiye-i evlat.
3. Tedbir-i menzil.⁶⁰⁹

Kadın fart-ı tahassüs ve şefkati ile erkekten fazladır. Beşeriyete iyi evlat yetiştirmek de onun işidir; ona vergidir. Bu yolda

⁶⁰⁸ Aybaşı, âdet görme, doğurma ve emzirme.

⁶⁰⁹ Nesli arttırmak, çocuk terbiyesi, ev bakımı.

büyük sabr ü tahammül göstermesi, her türlü fedakârlıklara katlanması, yalnız ona verilmiş hasletlerdendir. Bu hâl, Cenab-ı Hakk'ın kendisine ihsan eylediği bir mevhibedir ki, bu derecesi, erkekte bulunmaz.

Hülâsa kadın, rahm ü şefkatin timsalidir. Terbiye ve hayâsi ile vakar ve ciddiyeti ile evine ve ailesine bağlılığı ile erkeklere ahlak, fazilet ve feragat örneği olmuştur ve olmadadır. Bundan dolayı iyisinin altın ile değiştirilemeyeceğini, sütü temiz, aslı pak olanına kıymet biçilemeyeceğini söyler:

“Aslı pâk olan mütediyyine, âkile, mutia ve saliha hatun, ağırlığınca altın değer. Hayr-ı meta-yı dünya sayılır. Fakir ve bikes olsa dahi, zevci ona muhabbet edip, üzerine bayılır.”

Nişanlanmak isteyen kızlara da şunu hatırlatıyor:

“Avrat, nişanlanmak murat eyledi ise racülde tedeyyün, hüsn-i hulk ve seha ihtiyar eylesin.”⁶¹⁰

İbrahim Hakkı görüyor ki, hayatta, muhabbette, muâşeretle, hatta “huzuzat” bahsinde bile, kadının güzeline ve güzel sevgisine en çok yer vermiş insandır. “Hüsn-i suret”i “kabiliyet-i siret”e alamet bilir;⁶¹¹ der:

Sultân-ı hüsne, pâdişah-i aşka bendeyiz.

Sözünü, vird-i zeban eylemiştir.⁶¹² Bunun içindir ki, kendi devrinde kimsenin temas etmediği bu mevzuları ciddi şekilde ele almış, benimsemiş, ilim gözü ile kafası ile onları tetkik ederek kadının iyisinden, güzelinden ve onlardan nasıl istifade edilmesi lazım geldiğine dair aydınlatıcı bilgiler verir.

Güzel kadın vücudundaki makbul ve cazip tarafları, se-vilecek yerleri, onda bulunması lazım gelen vasıfları, böyle

⁶¹⁰ Erkeğin dinine bağlı, güzel huylu ve cömert olmasını tercih etsin.

⁶¹¹ Yüzü güzel olanın huyu da güzel olur.

⁶¹² Dilinde tespih olmuştur.

birer birer yazmak ve sıralamakla, sanki bir “çekme güzel” tarifi yapmak istemiştir.

Yine pek dikkate şayandır ki, kendileri çok kuvvetli din kültürüne sahip derin bir mutasavvıf, ilahî bir mütefekkir, hattâ müteşerri bir âlim olmalarına rağmen, bu türlü konularla meşgul olmayı da lüzumsuz görmemişlerdir.

İbrahim Hakkı, insan haklarına son derece riayetkârdır. Kadını hiçbir şeyden mahrum etmek istemez. İnsanî, içtimâî meselelerde, hele cinsî ve ailevî işlerde, ona düşen bütün hakların tam olarak verilmesini ister. Nefsimize ait her şeyde ve her işte kadının eşit tutulması taraftarıdır.⁶¹³

Şeyh-i Ekber’in “mükevvin-i sanî” dediği “ana”yı, vücut çabasının yapılışında ve insan cemiyetinin kuruluşunda, devamında en büyük âmil gösterir.

İbrahim Hakkı, hayatta cinsî terbiyenin de yeri olduğuna inanmıştır. Bunun için “ilm-i vezaif-i aza”dan münasip ve müsait bahisler açarak evlilik hayatına geçer.

“Racülün ehli ile sohbet ve ülfetin ve -vech-i meşru üzere-cimain adap ve erkânını bildirir” başlığı altında, bunun yirmi çeşidini sayar. Evlenmiş, evlenecek erkek kadın herkesin bilmesi, öğrenmesi lazım gelen birçok öğütler verir. Dinin şiddetle yasak ettiği zinanın kötülüklerini, içtimâî zararlarını anlatırken, zina edeni “başkasına ait kilide anahtar uyduran namus hırsızı” diye tarif ve teşhir eder.

Erkekteki seyyale-i maneviye⁶¹⁴ makul ve itidalli şekilde kullanılması lüzumuna işaret eder. Zürriyetin timsal ve âmili olan tenasül uzuvlarımızın mücamaa esnasında⁶¹⁵ vazifesini,

⁶¹³ Bizdeki muhafazakârlık devirlerinde olduğu gibi Avrupa’da son asra kadar kadının birçok haklar, verilmemişti. Ve mesela kadınların mekteplerde kürsüye çıkmasına, yazı yazmasına asla müsaade edilmezdi.

⁶¹⁴ Hayat ve tabiatının ana kaynağı olan cinsî enerjimizi, “cevher-i hayat”ın.

⁶¹⁵ Normal birleşmeler hâlinde.

kadına yaklaşma şekillerini, inzalden önce ve sonra alınacak tedbirleri, “buluğ” dediğimiz ergenlik çağından itibaren cinsî organlarda ve bu meydana bedeninin erotik kısımlarında duygulanma neticesi başlayan gıcıklanma ve gıdıklanmaları, -çünkü küçük erkek çocuk, ilk cinsî arzularını istimna tabir olunan el işi yapmakla tatmin yoluna gider- doğumu meydana getiren erkek kadın tohumlarını, yumurtaları, yumurta bezlerini, guddeleri, bunlardan gelen suların akış ve kesilişlerini, yirmi yaşından sonra fi'l-i tevlide⁶¹⁶ giden tenasül uzuvlarının gelişme tarzını, bunların çalışma, işleme keyfiyetini, hatta bu gizli bahislerin en ince teferruâtına inerek, kestane ağacı çiçeğinin kokusuna benzer kokulu, yumurta akı gibi yapışkan, beyazımsı, koyu bir su damlacığı olan insan menisini,⁶¹⁷ keza karşılıklı inzalin doyulmaz tadını ve faidelerini, duhul ve ilkahın⁶¹⁸ usullerini, bu arada geçici ve bulaşıcı hastalıklardan korunma tedbirlerini, temas esnasında kadının pek büyük hakkı olduğunu, bu hakkın unutulmaması lazım geldiğini, iki kelime ile tadında ve kararında yapılan muamele-i zevciyenin (cima-ı mukarenet) ve bir başka vuslat neşesi olan zifafın mahrem safhalarını, müstesna lezzetini, bütün şekilleri ve ince tarafları ile çizer ve canlandırır.

İbrahim Hakkı her şeyden bahseden, her şeyi öğretmek isteyen açık düşünceli, ileri kafası ile bunları çekinmeden yazmış, sıralamış, İbn-i Kemal'in, Tunuslu Tifaşî'den Türkçe'ye çevirdiği: *Tuhfetü'l-Müluk* isimli eserinde görüldüğü gibi⁶¹⁹

⁶¹⁶ Erkekten doğurtma, kadında doğurma kabiliyeti.

⁶¹⁷ Erkeğin tohumu (menisi) koyu beyaz, kancığınci ince, sarıdır. Cima esnasında tohum haneye hangisi önce gelir, hangisi evvel girerse, o yoğrulur. Çocuk ona benzer. Hadis-i şerif, Enes'ten, *Ramuz*.

⁶¹⁸ Aşılama.

⁶¹⁹ Bu eserin asıl adı *Rücuu's-Şeyhi ila Sıbahı'l-Kuvveti ale'l-Bah't*dir. Bu vadiye yazılmış kitapların en eskisidir. Hicrî 651/Miladi 1253'te vefat eden Tunuslu Kadı Ebü'l-Abbas Ahmed Şerefüddin b. Yusufu't-Tifaşî'nin kaleminden çıkmış Yavuz Sultan Selim'in emri üzerine, İbn Kemal tarafından *Tuhfetü'l-Müluk* ismiyle Türkçemize nakledilmiştir. Tifaş, Tunus'ta bir köydür.

kitabına geçirmiş ve hele o dar görüşlü, korkunç devirlerde, irkilmeden, çekinmeden neşretmiştir. *Marifetname* muhtelif tarihlerde defalarca bastırılmış, hiç de sansür görmemiş, olduğuna göre dünyanın dört bir ucuna yayılmıştır. Biz de, bizden sonrakileri aydınlatmak, her vadide yazan ve konuşabilen büyük müellifi bütün cephesi ile ileriye tanıtmak için yazdıklarını aynen almakta sakınca görmedik. Hatta fizyolojik ve biyolojik bakımlardan lüzumlu ve istifadeli bile buluyoruz:

Cimanın adap ve erkânı yirmidir: Biri, ibtida kendisi kamsinden⁶²⁰ gayri libasından muarra olmaktadır.⁶²¹ Ve biri, ehlini dahi kezalik ar kılmaktır.⁶²² Ve biri, silinmek için iki hırka⁶²³ almaktır. Ve biri, mücamaadan mukaddem takbil ve mülabe ve mülatafe⁶²⁴ ile mülezziz ve mütehassıs olmaktadır. Zira ki öyle etmek hem bedende huffet, hem de gönülde iffet ve hem canda rahat bulmaktır. Ve biri kable'l-idhal teavvüz ve tesmiye kılmaktır.⁶²⁵ Ve biri, inde'l-idhal takbil ve tekellümden fariğ olmaktadır. Zira kim bunlar, veledin sağır ve lâl⁶²⁶ olmasına sebeptir. Ve biri, ba'de'l-inzal ehlinin batnı üzerinde, onun dahi işi bitinceye dek kalmaktır. Ta kim avrat, bir dahi cima oluncaya dek süst⁶²⁷ olup, tembel kalmasın. Vaktaki racül ehli ile ihtilat eyler, horoz gibi inmesin, belki ehlinde bulduğu lezzeti, ehli dahi ondan bulmadıkça batnı üzerinden gitmesin. Kadıninkini de beklesin.⁶²⁸ Ve biri, sabi ve behime indinde⁶²⁹

⁶²⁰ Ten gömleği.

⁶²¹ İç gömleğinden başka nesi varsa çıkarmak, soyunmaktır.

⁶²² Onu da soymaktır.

⁶²³ Havlu cinsinden bez.

⁶²⁴ Mülatafe. Arapça aslında lütfetmek manasına kullanılır. Latifeleşmek, şakalaşmak, öpmek ve oynamak.

⁶²⁵ Şeytan şerrinden korunmak için Euzü Besmele çekmek.

⁶²⁶ Çocuk'un sağır ve dilsiz.

⁶²⁷ Gevşemiş.

⁶²⁸ Çünkü kadının vücudu daha duyguludur. Okşama ve oynama esnasında bütün vücudu zevk duyar. Lakin erkekten daha geç tatmin olur. Bunu bilmeyen bazı tecrübesiz erkekler, kadınlarını tatmin edemezler. Kadın hoşlanmaz. Binaenaleyh erkeğin acele ve telaş ile değil, sabbıyla, hareket ederek kadına zevk vermesi lazımdır.

⁶²⁹ Çocuk ve hayvan yanında.

cima etmemektir. Ve biri, ehlinin kublün koyup, dübürüne gitmemektir.⁶³⁰ Ve biri ehlinin hüsn-i lütfunu kimseye söylememektir. Zira kim bunlar haset ve fitneye baistir. Ve biri, terk-i cimaa müdavemet kılmaktır. Zira kim memeden süt sağılmaz ise, onun soğulması muhakkaktır. Ve biri, ba'de'l-ferâğ -üç katre de olursa- bevl etmektir.⁶³¹ Ta kim bakiye-i meni, mesanede kalmasin ve ondan devasız marazlar hâsıl olmasın⁶³² Ve biri, ba'de'l-cima sağ yanı üzerine, rahat-ı beden için bir nevm-i hafifeye gitmektir.⁶³³ Ve biri, bir dahi avdet murat eder ise zekerini gasl etmektir.⁶³⁴

Ve biri, onu arkası üzerine yatırıp, dördü arasına⁶³⁵ gitmektir. Zira kim cimain yirmi şeklinden ahsen eşkâli⁶³⁶ böyle etmektir. Nitekim onun erde-i eşkâli ve edarr-ı ahvali⁶³⁷ avrat, recül üzerine çıkmaktır. Ve onun ferici rutubeti, onun zekeri üzerine akmaktır.

Ve biri, avrata hayız eyyamında râğbeti az olmak için, ona eski⁶³⁸ siyabın⁶³⁹ giydirmektir. Ve biri, avrat pâk oluncaya dek, izar üstüne bile âletin sürtmektir. Ve biri, anası, bacısı ve ammesi⁶⁴⁰ ve halesi⁶⁴¹ ve kızı ve gelini muhabbeti ile müca-maat kılmamaktır. Ve biri, ecnebiyeden ictinap edip, onunla تنها kalmaktır. Zira kim ecnebiye ile⁶⁴² halvet haramdır. Ona nazar ve onunla kelam ithamdır.⁶⁴³

630 Önünü bırakıp arkasına geçmemektir.

631 Ufak su dökmektir.

632 Bulaşıcı, tehlikeli hastalıklar çıkmasın.

633 Kısa bir müddet uyumak.

634 Kadın tekrarını isterse, âletini yıkamadan yanaşmamaktır. En sonunda mefruz ve meşru şekilde gusl eylemek, boy abdesti almaktır.

635 Kolları, bacakları.

636 En güzel şekli.

637 En kötü ve zararlı olanı.

638 Peştamal, eteklik.

639 Elbise.

640 Hala.

641 Teyze, eze.

642 Yabancı biri ile.

643 Hazret-i Hakkı, pek çok sevdiği büyük oğlu Fehîm Efendi'ye hitâben yazdığı: *Ülfetü'l-Enam bi Hüsn-i'n-Nizam* isimli muâşeret kitabının ikinci bölümde, bu bahislerin Arapçası vardır. İkinci ciltte verilecek.

Bahsin sonunda latifeli bir fıkra var. Şairin biri, “Bir bölük avratlar” yanından geçip, giderken, yârenlik için der ki:

Kadınların bizim için şeytan olarak yaratıldıkları muhakkaktır.
O şeytanların şerrinden Allah’a sığınırız.

İçlerinde şair bir kadın, cevabı yetiştirir:

Hayır; iş, tamamen tersinedir. Kadınlar yeryüzüne serpilmiş güzel kokulu çiçeklerdir. Siz, hepiniz bu çiçekleri koklamak istersiniz ve ne yapsanız onlarsız edemezsiniz.

Çocuğumuz Oğlan mı, Kız mı?

Daha mühim bir bahse giriyoruz. Doğacak çocuk oğlan mıdır, kız mıdır? Bunu nasıl bileceğiz?

İşte bir soru ki asırlardır içinden çıkılamıyor. Kimse cevap bulamıyor. Bugüne kadar gizliliğini muhafaza eden bu ezeli sırrın çözülmesine ilim ve fen de yardım edemiyor.

Çocuk, “yolda iken” cinsi nedir? Bunu açıkça bilemiyoruz. Tabiat da sanki bunu kıskanmış, esirgemiş gibi susmakta devam ediyor.

Bugüne kadar “mesail-i hafiye-i sıhhiye”den bilinen ve “esrar-ı haml ü tenasül”den sayılan bu çetin davayı, *Marifet-name* sayfelerinde halledilmiş buluyoruz:

“Hücre-i zifafa dâhil olan erkeğin vazife-i recüliyeti” yani; tenasül uzuvlarında fii-i intiaşın vukua gelmesi veya -adem-i iktidar neticesi ile- gelmemesi, yani erkeğin muamele-i zevciyeyi ifa edememesi, mukarenetin –dinen ve tıbben- uygun olan, olmayan vakitleri, bu karı koca mahremiyetinin örtülü tarafları, memnu zamanlarda asla yapılmaması, ileride anne olacak kadının rızasını tahsil ve temin hususunda pek riayet ve ehemmiyet gösterilmesi, ifa tarzının doğacak çocuk üzerinde yapacağı mühim tesirler...

İnsanlığa yarar iyi ve hayırlı bir evlat dünyaya getirmek için ne yapmalıyız? Bu bapta ana babanın, karı kocanın yapacağı işler, vazifeler, alacağı tedbirler nelerdir? Neler olmalıdır?

Allah'tan hayırlı evlat istemek kâfi midir? Allah'tan iyi dilekler, güzel ve hayırlı temenniler ile beraber, çocuğun ahlak karakteri, ruhî bünyesi üzerinde tesiri görülecek tedbir ve tavsiyeler, nelerden ibarettir? Dünya evine girmek ve çocuk yetiştirmek için insanî, içtimaî manası pek büyük olan ilahî sırrlar ve hikmetler nelerdir? Bize neyi öğretiyor?

İbrahim Hakkı, kitabının nevi sabında⁶⁴⁴ bunları, “Evkat-ı Cima ve İttihad ve Ahval ve Eşkâl-i Evladı Bildirir” başlığı ile ayırdığı parçanın içinde tarif ve izahlarını yaparak aile hayatının bilinmesi gereken mahrem noktalarını, evliliğin iç yüzünü, olduğu gibi ilim ve hakikat dünyasına verirken, gizli kapalı hiçbir yerini bırakmıyor:

Müstehap ve layık ve tenaum-ı faik ve mürüvvete muvafık budur ki, recül, ehlinin karısının rızası ile cima eyleye. Ve müraat-ı evkat ile ictima eyleye. Ve evkat-ı memnuada ondan imtina eyleye. Pes eğer bir kişi ehlinin rıza ve muhabbeti ile cima ederse ondan hâsıl olan velet, âkıl ve reşit olur. Ve eğer hilal ayının ibtida günü cima ederse ondan olan velet, cemil⁶⁴⁵ olur.

Ve eğer gündüz kable'z-zuhur⁶⁴⁶ ederse velet, hakîm ve kerim olur.

Ve eğer isneyn⁶⁴⁷ gecesi ederse, hafız-ı Kur'an olur.

Ve eğer salı gecesi ederse veled, hem sahi, hem rahîm⁶⁴⁸ olur.

Eğer hamis gecesi⁶⁴⁹ ederse veled, hem âlim ve hem âmil olur.

⁶⁴⁴ Yedinci bölümünde.

⁶⁴⁵ Pek güzel.

⁶⁴⁶ Öğleden evvel.

⁶⁴⁷ Pazartesi.

⁶⁴⁸ Pek merhametli ve cömert.

⁶⁴⁹ Perşembe.

Ve eğer cuma gecesi ederse veled, hem abid ve hem arif olur.

Ve eğer cuma günü kable's-salat⁶⁵⁰ ederse veled said olup; mevti geldikte şehit olur.

Ve eğer bir kişi, ehlinden rızasız, ikrah ile cima ederse ondan olan veled, ahmak olur.

Ve eğer murdiayı⁶⁵¹ ederse veledine zarar gelir.

Ve eğer hilal ayının ibtida gecesi veya on beşinci gecesi veya son gecesi cima ederse veled, mecnun olur.

Ve eğer pazar gecesi ederse veled, katı-ı tarik⁶⁵² olur.

Ve eğer cihar-ı şenbih⁶⁵³ gecesi iderse veled, kattal⁶⁵⁴ olur.

Ve eğer gündüz ba'de'z-zuhur ederse veledin gözü şaşır olur.

Ve eğer Ramazan Bayramı gecesi ederse, veled, âku'l-valideyn⁶⁵⁵ olur.

Ve eğer Kurban Bayramı gecesi ederse veled, altı parmaklı veya dört parmaklı olur.

Ve eğer ayak üzre olduğu hâlde iderse veled, firaşına bevval olur.⁶⁵⁶

Ve eğer baldızı muhabbeti ile ederse veled, hünsa olur.⁶⁵⁷ Ve eğer cima üzerinde tekellüm ederse⁶⁵⁸ veled; lâl olur.

Ve eğer ferce nazar ederse⁶⁵⁹ veled, amâ olur.

Ve eğer ol hâlde zeni takbil ederse⁶⁶⁰ veled sağır olur.

Ve eğer meyve ağacı altında ederse veled, zalim olur.

Ve eğer taharetsiz ederse veled, bahil⁶⁶¹ olur.

⁶⁵⁰ Cuma namazından evvel.

⁶⁵¹ Emzikli.

⁶⁵² Hırsız, yol kesici.

⁶⁵³ Çarşamba.

⁶⁵⁴ Azılı katil.

⁶⁵⁵ Ana, babaya asi.

⁶⁵⁶ Yatağına işer.

⁶⁵⁷ Kendisinde hem erkeklik, hem dişilik alamet ve vasıfları bulunur.

⁶⁵⁸ Konuşursa.

⁶⁵⁹ Kadının dişilik uzvuna bakarsa.

⁶⁶⁰ Kadınını öperse.

⁶⁶¹ Cimri.

Ve eğer lihafsız, tahte'n-nücum⁶⁶² ederse, veled, münafık olur.

Ve eğer bir kimsenin huzurunda ederse, veled, sarık⁶⁶³ olur.

Ve eğer Berat Gecesi ederse veled, bed huylu olur.

Ve eğer yola gideceği gece ederse veled, müsrif olur.

Ve inza'i hâlinde ikisinin fikir ve hayalinde ne suret bulunursa veled, ona yakın olur.

Ve gözleri ne renge nazar ederse veled, o renge karip olur.

Ve eğer hayz ü nifas eyyamında⁶⁶⁴ iderse veled, cüzzam⁶⁶⁵ olur ve ettiği iş, haram olur...

En mühim noktaya geliyoruz:

Ve eğer nutfe-i mümtezice, dâhil-i fem-i rahimde olan; efvah-ı erbaasının birinden duhul ederse⁶⁶⁶ veled, bir olur. Ve ikisinden giderse veled, iki olur. Ve üçten giderse veled, üç ve dördünden giderse veled, dört olur.⁶⁶⁷

Çocuğun cinsiyetine ait olan en dikkate şayan malumat, bu kısımda verilmiştir.

Ve eğer ma-i racül, evvel gelip de ekser olursa ol sebkât hükmüyle oğlan olur. Ve ol kesret hükmüyle ammisine müşabih gelir.⁶⁶⁸

⁶⁶² Yıldızlar altında, örtüsüz.

⁶⁶³ Hırsız.

⁶⁶⁴ Kadının âdet gördüğü günler.

⁶⁶⁵ Vücudu yaralı, çıbanlı.

⁶⁶⁶ Erkekten gelen, kadının dişilik uzvundaki dört hazine ağzının birinden girerse.

⁶⁶⁷ Bu satırlar, daktilo edilirken *Milliyet*'in Diyarbakır muhabirinden şu haberi almış bulunuyoruz: "Bir Kadın Dördüz Doğurdu. Kurtalan'ın Keltalan köyünde Naciye isminde bir kadın dördüz doğurmuştur. Kız olan çocukların hepsi hayatta olup sıhhî durumları iyidir." *Milliyet*, 7 Eylül 1959.

⁶⁶⁸ Amcasına benzer.

Ve eğer ma-i racül, evvel gelip, ma-i mer'e⁶⁶⁹ ekser olursa ol sebkât hükmüyle oğlan olup, bu kesret hükmüyle dayısına müşabih gelir.

Ve eğer ma-i mer'e, sebkât edip, ma-i recül ekser olur ise ol sebkât hükmüyle kız olup, ol kesret hükmüyle halesine⁶⁷⁰ müşabih gelir.

Ve eğer, Ma-i mer'e sebkât edip ma-i racül ekser olur ise ol sebkât hükmüyle kız olup bu kesret hükmüyle ammesine⁶⁷¹ müşabih gelir.⁶⁷²

Sonunda söylediklerini takviye için de şu ilaveyi yapıyor:

Bu ahkâmın cümlesi asar ile ispat olunup, tecrübe kılınmıştır.

Fakat tuhaftır, acayıptır ki, bu önemli bahsin içinde yapılan büyük izahlara şimdiye kadar kimse layık olduğu alakayı göstermemiştir. Ord. Prof. Dr. Samuel Aysoy'un da hayret ederek yazdıkları ve hatırlattıkları gibi, bu güne kadar ilim dünyamız ve pek çok âlimlerimiz, bunun farkında bile olmamışlardır. Muhterem Dr. 1946'da yayınladığı, *Oğlan mı, Kız mı*⁶⁷³ isimli kıymetli eserinde bu bahsi ehemmiyetle tetkik ve mütalaa

⁶⁶⁹ Kadından gelen ifrazlar.

⁶⁷⁰ Teyze, ezesine.

⁶⁷¹ Halasına.

⁶⁷² Bu hususta eski kadınlar arasında öteden beri tecrübe olunmuş bir-kaç şekil vardır. İki minderden birinin altına bıçak, öbürünün altına makas saklarlar. Gebe kadın odaya girdiği zaman makasın üzerine oturursa doğacak çocuk kızdır. Bıçak üstüne oturursa erkek olur. Yahut çocuğa ilk biçilecek zıbının yakasını yuvarlak bir şekilde kesip, katlanmış olarak kadının başının üzerinden arkasına atarlar. Bu kesik parça yere açık düşerse kızdır. Katlı ve kapalı düşerse erkektir. Bir şekil daha vardır. Küçük bir çocuğa hızlı hızlı ve karışık şekilde sorarlar: "İplik mi, yumak mı? Yumak mı, iplik mi?" Çocuk düşünmeden ve şaşırmadan iplik derse erkektir. Yumak derse kız olurmuş.

⁶⁷³ [Bk. *Oğlan mı Kız mı?* Arzuya Göre *Oğlan* veya *Kız Anası Olmak İçin Ne Yapmalı*, 1946, İstanbul: Hüsnütabiat Basımevi, 212 s. J. (H.).

edip, İbrahim Hakkı Efendi'ye göre doğacak yavruların karakterleri hakkında da Türklerde yorumlar ve inanışlar başlığı altında kitabına aynen alırken (s. 11-112) bu gaflete üzülerək işaret etmektedir.⁶⁷⁴

O tarihte Erzurum Halkevi Reisliği eliyle bize gönderdiği iki lütufkâr mektubunda bu üzüntüsünü ortaya döker.⁶⁷⁵

⁶⁷⁴ Dr.'un kitabında "racül"ün "ricil" olması, "muvaakat"ın "muvaaffakiyet" olarak geçmesi, "kutta"ın "kita" şeklinde yazılması, "cüzam"ın "gözzam"a, "mere"nin "merre"ye dönmesi, hala manasındaki "amme"nin "anne" olması, "âkü'l-valideyn" terkininin "akl-i valideyn"e hâline getirilmesi, "evfah-i erbaa"nın aynı manaya yakın olmakla beraber "fütuh-i erbaa" olarak değiştirilmesi ve üç yerde "giderse" kelimesine karşılık "duhul" denilmesi, "bir" yerine "tek" kullanılması ve "itdigî iş haram olur" cümlesinin çıkarılması gibi ufak tefek yanlışlar, değiştirmeler yapılmış ise de anlatılmak istenileni bozmadığından, esas mevzuu da değiştirmiş olmadığından, ehemmiyetli sayılmaz.

Dr.'dan çok önce merhum Avanzade M. Süleyman Bey'in yine *Kız mı, Oğlan mı?* isimli aynı mevzu da tıbbi bilgiler veren iki eseri çıkmış ve 1336-37/1919-1920 yıllarında iki kerre bastırılmıştır. Nedense Hazreti Hakkı'dan ve *Marifetname*'nin bu kısmından bahsetmez.

⁶⁷⁵ Her defasında Efendi Hazretleri diye tazim ve ihtiramlarla bahsettiği Hazret-i Hakkı'nın büyüklüğü önünde duyduğu hayranlığı şöyle anlatır:

"Pek Sayın Efendim,

Bu defa "*Oğlan mı, Kız mı?*" ismi altında edebî, tarihî ve biyolojik bir eser yayınladım. Bu konuda büyük hemşehrini İbrahim Hakkı Efendi Hazretleri'nin *Marifetname*'sinde büyük izahat mevcut ise de âlimlerimiz icap ettiği derecede bu esere kıymet vermediklerini tahmin ediyorum. Hele dünyanın yaradılışı hakkında o kıymetli şiiri, bilumum ve en son buluşlara tekabül ediyor. Tenasül bahsi de dikkatli okunmaya pek layıktır.

Eserim de Efendi Hazretleri'nin bütün beyanat ve izahatı tarafımdan tefsir ve tafsil edilmiştir. Değersiz bir hatıra olmak üzere bir adet takdim ediyorum. Lütfen kabulünü rica eder ve bu vesile ile derin saygılarımı sunarım."

İkinci mektubunda ise Hazreti Hakkı'nın eserlerine gösterilen ihmalden dolayı duyduğu teessür, fazlalaşmasıdır. Takdirkârlığını, hayranlığını bildirirken diyor ki:

"Efendi Hazretleri'nin eserlerini maalesef memleketimin aydınları tarafından bile tamamiyle tanınmamaktadır. Tarafınızdan sarfedilen mesainin hayranıyım. Ben dahi bu, tanıma vazifesini üzerime aldım.

Kıyafetname

Bu şekilde Hakk’a, nura, hayra ve gerçeğe yetmek için yaptığı kâinat, aşk, hayat, doğum, ölüm, insan ve güzellik terkiplerinden sonra, insanoğlunun tabiat ve karakterini ölçen ve anlatan “Kıyafetname” başlıyor:

Marifetname içinde dikkat çekici, önemli bir yer tutan bu bahse girmeden önce “Kıyafetname” nedir? Neyi anlatır? Neyi öğretir? İnsan ve cemiyete ne derece lüzumu vardır? Bilinmesi, yapılması zaruri midir? Hayat üzerinde tesiri ve kıymet derecesi nedir? Nelerden ibarettir? Evvela bunları görelim:

Eskiden her şahsı asabî, demevî, safrâvî, lenfavî diye kati ve muayyen mizaçlara ayırırlardı. Bunları bünyevî teşekkülleri ile tayin ve tahmin etmeye çalışarak, her birinin ezelî hüviyetine, siretine⁶⁷⁶ göre hükmî şahsiyetler verirler, haklarında bâtinî vasıflar ve husûsiyetler sayarlardı. Bazıları da insanları bedenlerinin görünüş şekline, yapısına ve en ziyade gelişmiş tarafına göre bir takım tiplere ayırmışlardır.

Mesela adalî veya dimağî enmuzec yahut hazm veya teneffüsle ilgili enmuzec gibi tasnifler yaparak, her birinin beden ve ruh şartlarını tespiti çalışmışlar, insanlığın iç hüviyeti hususlarına dair birbirinden farklı modeller vermek istemişlerdir.

Son asrın ilmî anlayış ve ilerleyişine, sistemli, metotlu müspet neticelere göre bu gibi buluş ve anlayışların, az çok indî telakkiler, acele verilmiş hükümler ve farazî inanışlar

Müşarünileyh hazretlerini memleket içinde ve dışında ve bilhassa Fransa ve Belçika da tanıtacağım. Eserlerinin bir kısmını yabancı dillere terceme ettirip, “Tenasül Biyolojisi” konusu üzerine yazılmış eserlerin bibliyografisine kaydettireceğim.

Bu vesile ile tekrar derin ve sonsuz saygılarımı sunarım.”

İç Hastalıktan Enstitüsü Müdürü

Ord. Prof. Dr. Samuel Aysoy

Veteriner Fakültesi

⁶⁷⁶ Dıştan görünmeyen iç yüzü.

cümlesinden sayılması, pek de yanlış değilse de bununla beraber bu günün ilim dünyasında bilhassa tıp ve ruhiyat da türlü safhalar geçiren insan ruhunu ve türlü sebeplerle değişebilen karakterini tahlile uğraşanlar, bu uzvî alamet ve işaretleri, dikkatle inceleyip, etüt etmekten, hatta üzerinde hayli eserler vücuda getirmekten vazgeçmemişler ve bu çalışmalarını yersiz ve faidesiz bulmamışlardır. Bunun içindir ki, aklî ve ruhî hastalıklar hakkında yazılmış muhtelif kitaplarda bir ruhî hadisenin, çok defa uzvî bir keyfiyetle beraber ele alındığı görülür. Bu çeşit eserlerde tespit olunmuş vakaları teşhis ederken, karşısına beden alametlerini de yazıyorlar. Demek ki pek kati ve muayyen bir kanuna tabi olmamakla beraber ruhî bir hususiyetin, bedenî bir arıza veya alametle birleştiğini, umumi olarak kabul etmek lazım geliyor.

İrkları, kavimleri cins cins ayıran insaniyat⁶⁷⁷ ilminin yaptığı teşhis ve tasniflerde -fertlerin hâli incelenmemekle beraber- umumiyet itibari ile aynı mevzua girer. Çünkü o da insanın baş tasını, boyunu, renk ve şeklini, yüz hatlarını ilah... tetkik ve muayene eder.

Mesela başın, boyun, cildin, saçların ve çehrenin şu şekil veya bu halde bulunması, “Şu karakter’in ifadesidir” kanaatine varır.

Şark’ta “İlmü’s-sima, İlmü’l-kıyafe, İlmü kıyafeti’l-beşer”, “Kıyâfetü’l-insâniye” isimlerini alan fizyonomi, müspet ilimlerden sayılacak derece de ilerlemiş değilse de bilhassa adliyeciler, ruhiyatçılar için dikkate şayan bir konu olmaktan çıkmamıştır.

Müspet bilgilerden önce naklî ve batnî ilimlere önem vermiş olan bütün eski kavimlerde bu sima ilmi, ciddi şekilde bahis mevzuu olmuştur. Eski Yunan hükema ve sima cinaslarından birçoğu, bu mesele ile esaslı surette uğraşmış ve etüt mahsulü

⁶⁷⁷ Etnoloji.

yayınlar yapmışlardır. Onların dediğine göre, kıyafetname, “hilkat-ı beşer kadar kadim ve muteberdir; hakikidir.”

Kıyafetname, ayine-i beşeriyettir.

Kıyafetname, rehber-i muamelat-i beşeriyedir.

Kıyafetname ilmini iyi bilen bir adam, dostunu, düşmanını daha kolay tanır. Zira “insanın alacası içinde” olduğundan zahir görünüşe çabucak aldanılmamalıdır. Görüştüğümüz insanlar ne kıyafette, ne tabiattadırlar? Mesela başı küçük, burnu büyük, yüzü yuvarlak, boyu uzun veya kısa, saçı sarı veya siyah, el parmakları ince veya kalın, gözleri kara veya yeşil yahut gök mavisi olan adam, nasıl bir ahlak sahibidir? Ne karakterdedir? Bunları bilmek, büsbütün de lüzumsuz sayılmaz.

Bazı adamlar görüyoruz ki, pek zeki oluyor. Bazı kimseler de daha doğarken “zihn-i evvel” hatta birer dahi olarak dünyaya geliyorlar. Yaradılıştan sanatkâr, hünerli, her işe elverişli, “hezar-ı fenn” denilen şekilde fevkalade kabiliyetli oluyorlar. Bu neden ileri geliyor?

Bazı yüzler ve bakışlar da vardır ki, hakikaten ruhsuz ve sevimsizdir, korkunçtur. Ne tarafından baksanız dehşet verir. Böyle ruh sıkıcı, korkutucu adamlar, çok defa canavar bakışlı ve kötü ruhlu olabiliyorlar. Böyleleri, içinden düşmanlık besler, kin güder. İnsan bunlarla pek görüşmek istemez. Yüzlerini bile görmeye katlanamaz. İnsanın gözü göynü kararır. Haklı olarak:

“Yüzüne bakanın işi rast gitmez,” “Yüzüne bakan, yüz on para zarar eder,” “Yüzünün Rabb-i yesiri silinmiş,” “Yüzünün astarı kalmamış,” “Suratında meymenet yok,” “Soğuk neva - Soğuk nevale, suratsız adam,” “Yıldızım onunla barışmadı” deriz.

Bu şekilde ruhun hoşlanmaması, nefret ve istighnanın bu derecesi acaba neden dolayıcıdır? Neyin tesiri altındadır?

Buna karşılık nice yüzler de vardır ki, gayet tatlı, sıcak, sevimli ve alımlıdır. O derece güzel ve çekicidirler ki, insan gözünün sanki hayatta görebileceği en güzel yüz, bu insan yüzü, en güzel göz bu insan gözüdür. Böyleleri için de “Ne sıcakkanlı, ne hoş adam, insan görünce içi açılıyor.” “Yıldızım barıştı.” yahut “Perim hoşlandı” deriz.

Zaten ona karşı beslediğimiz teveccüh ve temayüller, her hâli ile onu söyler, onu gösterir. Bu kan kaynaşmasının, bu gönül kaptırmanın sebebi ve hikmeti nedir ve nelerdir acaba?

“Sıcakkanlı, kanı sıcak, kanım kaynadı, ruhum sevdi.”

Bunlar ne demektir? Neden her insanda bu tecelli olmuyor?

İşte bunlara benzer şaşılacak ve düşündüren yüzlerce soru, yüzlerce garip ve esrarlı hâller ve tezahürler vardır ki sebep ve mahiyetleri, kesin olarak bilinemiyor, bulunamıyor.

Böyle olmakla beraber bu hususta pek eski zamanlardan beri mufassal, muhtasar hayli kitap yazılmış, hayli fikir ve mütaalalar ileri sürülmüştür.

Devamlı araştırma ve denemeler neticesi olarak sima ve kıyafet ile tabiatı keşf ve tayin etmek, hususi bir ilim hâline getirilmiştir.

Bu mevzuda dikkat ve tetkike şayan bir nokta daha var:

Bazı nesil ve milletlerin yalnız renk ve ırk ciheti ile değil, şekil itibarı ile de simaları, hâlleri birbirine benzemez. Mesela bazı yüzler vardır ki, yaradılıştan çirkin, soğuk ve sevimsizdir. Alınları sert ve geniş, burun ekseriya kısa ve basık, delikleri yayvan, ufacık kırpık gözleri, -Japonlar gibi- içeriye batmış, elmacık kemikleri çıkık, saçlar kırık, çene ince, uzun ve ile-riye uzamıştır. Bir kısmında bakışlar haşin ve serttir. Gülmez, konuşmaz. Hülasa devamlı somurtma, ekşimiş, seyrek sakallı bir surat...

Yine mesela kuzey halkı hemen umumiyetle yassı ve geniş yüzlüdür. Elmacık kemikleri kabarık olur. Dudaklar şişkin, saçlar kumral, yumuşak ve siyahtır.

Finlandiyalılar, dar bir alına, etlice, yarık bir ağza malik olup, burunları âdetâ arkaya kaçmış olan alınlarına varır.

Kazakların da Kırım Tatarları, Kazan Türkleri gibi elmacık kemikleri kabarıktır. Yüzleri hafifçe geniş ve birçoğunun burunları, yine hafifçe gaga şeklindedir.

Millet farklarında görülen ayrılışlar gibi eski âdet ve inançlar arasında asırlar boyu kuvvet ve tesirini kaybetmemiş, hatta bir kısmı “bilgi” hâline gelmiş öyle sözler de vardır ki canlı misalleri ile künde karşılarız. Bunlardan el, ayak, göğüs, karın, diz ve oyluklar için söylenenler kitaplara da geçmiştir:

Elde altı parmak bulunması, aklın azlığına, idrakin çokluğuna işarettir.

Çolak el, kalbin ve barsağın fena olduğunu, bazen de yer değiştirdiğini gösterir. Sahibinin mide ve bağırsak rahatsızlıklarına elverişli olduğu anlaşılır.

Avuç ve parmakların uzun olması, nüfuz ve iktidara, aynı zamanda ilim ve marifete delalet eder.

Avucu küçük olup, parmakları ince olursa, sahibinin hain, kötü huylu ve hayırsız olduğu anlaşılır.

Parmak uçlarının küt olması, zekâ ve fetanetin azlığına delildir.

Parmakların iri ve kalın olmayıp hepsinin kısa ve birbirine eşit olması, zekâ ve istidatın ziyadeliğine sahibinin güzel haline ve aynı zamanda zürriyetinin çokluğuna delil addolunur.

Elinin üstü çok ve uzun kıllı olan adamın akli az olur.

Bileklerin kalın olması, garaz ve nefsaniyete delalet eder.

Kısa bilek, kötü niyete, fena fikre, hilekârlığa, fetanetten mahrumiyete⁶⁷⁸ ve sahibinin çok yalan söyleyen, çok yemin eden, bir düziye kendini anlatan ve övülmesini isteyen bir adam olduğuna alamettir.

Parmakların bir boyda, düzgün, muntazam olmayıp, el tarafına doğru eğri olması, sahibinin sıkılmaz, utanmaz, vakar ve haysiyetten mahrum bir adam olduğu anlaşılır.

Bunun aksine tırnakların düz ve pembe (karanfil, gül) olması, güzel huya, zekâ ve istidata, düzgün sıhhate, akıllı oluşa, mizacın iyiliğine işarettir.

Yine tersine olarak tırnakların kemik gibi sert, siyahımsı veya kireç beyazlığında soğuk ve donuk olması, sahibinin kötü huylu olduğuna ve bu sebeple yakışık almayan her türlü uygunsuz işlerde bulunabileceğini gösterir.

Tırnakların gök rengine maviye çalması, fena mizacı ve devamlı hastalığı ifade eder.

Göğsün dar olması, aczin ve kifayetsizliğin örneğidir.

Göğsün zafiyeti, kötü düşünceleri ve aklın azlığını gösterir.

Göğsü, arka kemiği ile bir olan adamın, kemal sahibi olmasına (olgunluğuna) hüner ve marifetine hükmolunur.

Karnı büyük olan, cahil ve gabidir.⁶⁷⁹

Uzun karın, ahlak ve tabiatın fenalığına, cehalete delalet eder.

Bunun hilafına küçük karın, zekâ ve istidadı gösterir. Fakat boyu kısa, karnı büyük olmak, makbul sayılmaz.

Karnın lüzumundan fazla kılı ve sert olması, zekâ ve anlayışın kıtlığına işarettir.

⁶⁷⁸ Beyinsizlik.

⁶⁷⁹ Kalın kafalı.

Kahkaha ile gülmek, hayâsızlık eseri sayılır; kalbi karartır ve öldürür.⁶⁸⁰

Gülerken gözlerini kapayan adam, kötü düşüncelidir; hilekârdır.

Yine, gülerken ellerini birbirine yahut dizlerine vuran, az akıllı demektir. Bunların aksine; hafifçe gülen ve sadasını çıkarmayan kimse, ruhunda ince duygu ve kibarlık olduğunu göstermiş olur. Aynı zamanda zekâ ve zarafetin, ziyade aklın alametidir. Bu şekilde sessiz ve kahkahasız gülerken gözlerin yaşarması, iyi kalpli, hayırsever lütufkâr yahut gurbette öleceğine delalet eder.

Oylukları semiz olan adam, tembel beceriksiz demektir.

Kısa oyluk, cehaleti gösterir.

Oylukların etsiz olması kuvvet ve şecaate delalet eder.

Oyluğun sert, sıkı ve yuvarlak olması, behîmî zevklere ve şehvete düşkünlükten ileri gelir.

Oynak yerleri, etsiz ve zayıf olanın akli az demektir. Böyle adam, iyi kalbe sahip olamayacağından kimsenin iyiliğini istemez. Hasetçi ve nifakçıdır. Ortalığı birbirine katar, herkese kötü gözle bakar.

Kaba etleri büyük olanın, kadın yaradılışında olması muhtemeldir.

Kaba etleri sert olan, kuvvetli zekâ ve istidada sahiptir.

Bir adamın dizi yuvarlak ve düz olursa, akıllı ve iyi huylu demektir.

⁶⁸⁰ “Siz benim bildiğimi bilmiş olsa idiniz az güler; çok ağlardınız.” Hadis-i şerif.

“Çok gülmek, kalbi öldürür; gafleti artırır.”

“Çok gülmek, kalbe kasvet verir.”

Hadis hükmünde kibar kelimelerden

Çün tebessüm, edeb alâmetidir

Kahkaha, bî-hayâ emâretidir

Akşemseddinzade, *Kıyafetname*’den.

Dizin büyük ve yuvarlak olması, şecaat ve kuvvete işarettir.

Dizin açık ve yüksek olması, kötü zanna, kötü fikre atfolunur.

Dizinin üzeri benekli ve beyazımsı olursa, vücutça ağır insandır, huyu da kabadır.

Topuklarla, diz aralığının inciği yuvarlak olan, çok defa iyi huyludur.

İnciği uzun, semiz, etli olursa; güçlü kuvvetli ve şecaatli sayılır.

İnciği büyük ve yuvarlak olan, sıhhat ve kuvvette en yüksek dereceye çıkmıştır.

Keza inciğin kıllı olması, sıhhat ve kuvvete, mizacın iyiliğine delalet eder.

İnciği sarkık ve fazlaca çıkık olmak, vücudun ağırlığından ileri gelir. Hiç kimsenin iyiliğini istememek gibi kötü huyların en kötüsüne sahip olmanın nişanesidir.

Ayağın düz ve alçak olması, başarı kuvvetine, ince ve uzun olması da ilim ve marifete delildir.

Ayak parmaklarının etli olmayarak birbiri üzerine binmesi, huysuzluğa, cimriliğe, var yemezliğe, bedmaye olmaklığa işarettir.

Ayağının ökçesi kalın olan adam, hayır işlerine koşan adamdır. Bundan sonsuz tat duyar. Aynı zamanda Allah yolunun adamıdır. Kerem sahibidir. İyilik etmekten hoşlanır. Yaptığını başa kakmaz. İbadet ve hayr en büyük zevkidir.

Birbirini tamamlayan bu teşhis ve tariflerin içinde pek yerinde söylenilmiş olanları da var:

Mesela kendini beğenmişlerin burnu havada, Kaf Dağı'nda olur.

Baş yukarda, bakışlar ufkî yahut inadına dimdiktir. Böylesine: “Tepegöz” derler. Tartım tartım konuşur. Her şeyde

bilgiçlik taslar. Verdiği cevaplar, uzun bir sükûndan sonra ekseriya birkaç kelimeden ibaret kalır ve kesin bir eda taşır. Tok seslidir. Hâlinde ve tavırlarında sahte bir tevazu göze çarpar. Fakat bu yapma nezaket, -dikkat olunursa- acemi aktörün beceriksizliğine benzer. Sönük ve çürüktür. Gizlemek istediğini, ne yapsa örtemez. Bu takma nikap düşüverir. Altındaki sırtarak kendini gösterir.

Tasavvufun aşağılık dünya dediği bu hayat telakkisinde, sadece maddî ibtila ve ihtirasla çırpınan, insan vasfına, değerine asla layık olmayan bir sürü bayağı ruhlu mahlûklar da görülür ki, halleri, gidişleri aşağı yukarı bundan ibarettir. Her şeyi çok güzel olan dünyamızı, zaten bu hale sokan da, o “bed-mâye”ler değil mi? Allah şerlerinden korusun.

Bu buluşlar ve kestirîşler arasında öyleleri de var ki, darb-ı meseller kadar milletin malı olmuştur. Atasözleri ile birlikte söylenilir. O derece eski ve kuvvetlidir:

Boyu uzun olan ahmak olur.

Kısa boylu fitne fücür olur.⁶⁸¹

Sarı tüylüden hayır gelmez.⁶⁸²

Düz tabanı uğurlu saymazlar.⁶⁸³

Boyu kısa, sakalı köse olanın yanına yanaşma.

“Kelden, körden, topaldan kendini sakın” derler ki doğrudur da.⁶⁸⁴

⁶⁸¹ *Kim ki boyudur kasîr*

Hilesi vardır kesîr

İbrahim Hakkı, *Kıyafetname*'den.

⁶⁸² Hakkında hadis-i şerîf var.

⁶⁸³ “Ordu bozan” derler. Askerliğini altı ay yaptırırlar ve geri hizmette kullanırlardı.

⁶⁸⁴ Fakat bu tarif ve tavsifler, doğuştan sakat gelenler hakkındadır. Sonradan bir kaza neticesinde sakat kalmış olanlar için değildir.

Akra'a (kel) olma yakîn,

Bed huy olur pek sakîn

İbrahim Hakkı, *Kıyafetname*'den

Dili sivri olan yalancı olur.
Eli soğuk olanın kalbi sıcak olur.
Parmakları sivri olan, hünerli adamdır.
Çok yiyen Muaviye tohumudur. Hüda Hâfız!

Göz, Kulak İçin

Göz kapağı ince olan, zeki olur.
Gözünün yanında et beni olan hassas olur.
Gözünün beyazı fazla olan hain olur. Keza çukur gözlü de hâin olur.
Gözü çakır olan aksi olur.
Gözü çekik olan riyakâr olur.
Mai göz kem bakar; nazarı değer.⁶⁸⁵
Kulağı büyük olan, talihli olur.
Kulağı uzun olanın ömrü uzun bazen de inatçı olur.
Kulağı küçük olanın alacağı kadın güzel olur.
Kulağında beni olan Kâbe'ye gider.

Kadınlar Hakkında

Parmağında beni olan hanım, güzel yemek pişirir. ⁶⁸⁶
Çenesinde siyah bir et beni olan hanım, iyi ev kadınıdır.
Eli, ayağı düzgün kadının vücudu da güzel olur.

⁶⁸⁵ İsabet-i ayn caiz ve sihir insana vâkidir.
İbrahim Hakkı, Hüda Rabbim

⁶⁸⁶ Ninelerimiz, beş parmağı ayrı ayrı isimlendirmişlerdi ve şöyle sayarlardı: "Başparmak, badi badi parmak - badi parmak, orta direk, oğul hacı, bülbul bacı" yahut: "Gül ağacı, küçük hacı."

Bunlara benzer daha nice telakkiler; denenmiş ve sınanmış sözler, teşbihler tembih ve ikazlar; öteden beri söylenilir, durur. Hatta itikadı sağlam Müslüman halk tarafından yorumlanır. Bunların mühim bir kısmı birtakım kitaplara da geçmiştir. Halkın şifahî ve ananevi hayatında, fikrî, bedîî, dinî, ahlâkî ve içtimâî telkin ve telakkilerine makes olan yerli folklorumuzun bir hayli eski ve çok zengin kısmını teşkil etmektedir.

Görülüyor ki, insanda beden şekillerinin, yüz çizgilerinin, kıvrıntı ve girintilerin, kırışıklıkların, katmerlerin, umumiyetle elin, ayağın baş ve alnın, saçların, kaşların, kulakların, kulak memesinin, ağız, burun, dudak ve çenenin, çene altının, dünya yüzünde hiç şüphesiz en güzel şey olan insan gözünün, göz bebeğinin, hatta elifinin, ak ve karasının, şeklen yumuk, yuvarlak, kırıpık, patlak, çipil, şaşlı veya şehlâ oluşuna göre ifade etmekte bulunduğu manayı ve onun içinde gizlenmiş daha nice manayı, icabında el falı olarak yorumlanan “el ayası” dediğimiz avuç içi çizgilerinin, parmak ve tırnakların, oylukların, hâl ve edaya göre değişen konuşma tarzının, ses nevinin, hatta her günkü muttat ve tabîî hareketlerimizden olan, oturup kalkışımızı, Kur’ân-ı Kerîm’inde beyan buyurduğu veçhile⁶⁸⁷ adım atışların, yürüyüşlerin bunları meydana getiren diz ve topukların, hulâsa diz kapaklarından kalem ve incik kemiklerine insan vücudundaki sinirlerden, 360 oynak⁶⁸⁸ ve aralığa kadar bacaklarımızın yaradılışındaki biçimine, bunların iriliğine, ufaklığına göre başkalaşan ve şekilden şekle giren hâl, hareket ve vasıfların, insan ahlakı, tabiat ve kabiliyeti, bünye ve mizacı üzerinde çok kuvvetli şekilde delalet ve tesirleri olduğunu söylemişlerdir.

Yine sima ilmi ile uğraşanlar; bazen insan çehresi ile hayvan yüzünün görünüşteki münasebetlerini ve ikisi arasında seciye ve kabiliyet benzerliklerini tetkik ile meşgul olmuşlardır.

⁶⁸⁷ “Mücrimler simaları ile tanınırlar. Perçemleri ile ayaklarından yaka paça edilir; yakalanırlar. (Hesap ve mesuliyet yok değil.)” Rahman Sûresi, 41. ayet.

⁶⁸⁸ “Cenab-ı Hakk Âdemoğullarını 360 mafsâl üzerine yaratmıştır.” (Hadis-i Şerif).

Mesela insan burnunu at, arslan, kaplan resimleri ile yan yana getirerek -yüz yapısı itibarıyla- benzeyişleri canlandırılmış tablolar yapmışlardır.

Yine mesela bu çeşit yakıştırmalar arasında duyduğumuz: “Tamah domuzda; haset, maymunda; kibir, filde; nifak, yılanda; kin, devede; gazap, köpekte; inat, eşekte; hile, yalan şeytan ve tilkide bulunur” sözleri, hep aynı ilginin ve ilişğin ifadesi olarak tekrar edilir.

Ancak her boyu uzun olan, ahmak ve sadedil, her büy boyly da, ara bozucu, fitneci olmadığı, olmayacağı gibi bir şahsın yüz şekli ve hatları itibarı ile arslan ve kaplana benzemesi de, onun behemehal ve mutlak surette arslan huylu, arslan yürekli, arslan yapılı veya kaplan, sırtlan gibi yırtıcı, ısırıcı olmasını icap ettirmez. Fakat bu tipte, bu heybette yaratılmış bir adam, ne de olsa göz alıcı, çekici bir azamet sahibidir. Etrafına vakar ve itimat telkin etmekten geri kalmaz.

Nitekim ağzı aşağıya doğru kıvrık, kaba dudaklı, yuvarlak gözlü, dar alınlı bazı insanlar da vardır ki biz onları balığa benzetiriz. Balığın bölnlüğünü, düşüncesizliğini göz önünde tutarak fazla balık yiyenin aptal olacağını sanırız. Yahut tamamıyla tersine ve belki de balıktaki fosforu göz önüne alarak “balık yiyen akıllı olur” deriz.

Buna benzer sözler, öteden beri insanların iç-dış yapısı ile ilgili sanılmış, kuvvetli birer delil gibi ortaya sürülmüştür.

Yine böyle insan yüzünün yandan görünüşüne, bilhassa burun çatısı ile yanak kemiklerinin, ağız ve çenenin şekline göre bazısına papağan, bazısına kumru ve güvercin, bazılarına koyun - keçi, kuzu, koç, kimisine maymun, şebek, bir kısmına da ayı, eşek, tilki, sansar, kedi; hatta fare ve domuz profili veya modeli dememiz; keza kanı sıcak olmayan soğuk yapılı, soğuk ruhlu adamları, yılan, çıyan ve sıçana benzetmemiz, hep bu sebepler ve yakınlıklar dolayısı ileler. Görünüşte az çok bir münasebetleri bulunduğı göze çarpar.

Bu tarzda bilinen ve söylenilen temsîl ve teşbihlerin % 88 nispetinde doğru ve isabetli olduğu canlı misalleri ile sabittir. % 2 si veya 3'ü, ancak küçük bir istisna teşkil edebiliyor.

Bunun içindir ki Batı'da, İngiltere'de, sosyoloji meselelerinde "Kıyafetname"ye bakılır. Onun çizdiği, gösterdiği yoldan gidilir. Tarif ve tavsiyeleri örnek tutulur, aydın çevre ilgilenir. Mekteplerinde ders sırasında bahsi geçer. Almanya'da ruhî ve cezaî işlerde "Kıyafetname", ciddiyetle başvurulana, biyolojik, sosyolojik bir eser mahiyetindedir. Beden, bünye yapısı ile karakter arasındaki münasebetlerin insan hayatı üzerinde husule getirdiği tesirleri, ruh ilminin esasları dâhilinde mütalaa eder.

Mesela içinde yaşadığı cemiyetin rahat ve huzurunu kaçırana kana susamış bir sadisti, zabıta ve adliye meşgul eden korkunç katil tipini, tiyatronun tiranını, günlük ve tabîî hayatımızda her zaman gördüğümüz, mesela yol kesen vahşi ruhlu, canavar suratlı bir adamı, kokmuş ruhunun olanca pislik ve ufunetleri ile ve bu çirkinliğin deriye bürünmüş sembolik ifadesi hâlindeki yüz çizgileri ile ve nihayet içten dışa vurmuş bütün yapısı ile iç yüzü ile "Kıyafetname" tablolarında canlanmış olarak görmek, bunların işledikleri cürüm ve suçları ile birlikte tayin ve tespit etmek mümkündür. Onun konuşmayan, fakat hâl dili ile çok şey söyleyen ve anlatan sessiz, harfsiz ifadesinden bilirkşi dediğimiz ihtisas sahiplerinin pek çok bilgileri ve neticeleri elde ettiklerini biliyor ve görüyoruz.

Onun için denilebilir ki Kıyafetname'nin yardım ve ışığı altında, bu muzdarip medeni dünyanın günlük hayata karışmış sosyal dertlerini gidermek ve bunlara karşı alınması lazım gelen tedbirleri öğrenerek masum insanları, mücrim, suçlu olanlardan ayırmak ve kurtarmak da kabil olacaktır.

İbrahim Hakkı'dan önce ve sonra, manzum mensur müteaddit "Kıyafetname"ler yazılmıştır. İmam-ı Şafî'nin kıyafet ilmi hakkındaki tariflerini ilk defa nazmen Türkçeye çeviren

Akşemseddinzade, başta olmak üzere eslaftan “Kıyafetname” vücuda getirenlerin çoğu, devrinin ilmî telakki ve düşüncelerinin usul ve icabı, olarak bu eserlerini, Allah kelamı, hadis-i şerif, ahlak ve tasavvuf esaslarına göre tertip ve telif etmişlerdir.⁶⁸⁹

⁶⁸⁹ *Marifetname*’den önce ve sonra yazılıp, yayınlanmış “Kıyafetname”lerden bazıları:

Kıyafetnâme:

Ak Şemseddin’in küçük oğlu Hamdullah Hamdi Efendi’nindir. İmam-i Şafiî’nin bu mevzuda verdiği malumatı, nazmen dilimize nakleder ve mesela şöyle der:

*Kande bisyar olursa hande
Umma ande muvafakat sen de*

Kıyafetname:

Fazl-i Hurûfî’nin halifelerinden: Şeyh Aliyyü’l-Âlâ’nın eseridir. Farsça yazılmıştır. Manzumdur.

Kıyafetname:

Halvetiye’den Nureddinzade’nin damat ve halifesi, Dıranan Tekkesi şeyhi, Ayasofya Vaizi Hafız Ömer Fani-i Halvetî tarafından vücuda getirilmiştir.

Kıyafetname:

Zeyniye tarikatı büyüklerinden Tosyalı Şeyh Nasuh Efendizade Abdülmecid Efendi’nindir. Bastırılmamıştır.

Kıyafetname:

Bayramiye şeyhlerinden İbn-i İsa şöhretli, Akhisarlı Şeyh İlyas-ı Saruhanî’nin bastırılmamış eserlerindendir.

Kıyafetname:

Mevaliden Niğdeli Mehmed Visâlî Efendi’nin eseri olup, bastırılmamıştır.

Kıyafetü’l-İnsaniye Fî Şemai’l-Osmaniye:

Sultan III. Murad devri âlim ve müverrihlerinden Şehnamecilikle tanınmış Lokman b. Seyyid Huseyn-i Ürmevî yazmıştır. Zamanına kadar geçen padişahların şemalinden bahseder. Kıyafet ilmine dair hayli malumat verir.

Kıyafetname:

Sultan II. Selim zamanı müelliflerinden Mustafa bin Evrenos’a aittir.

Kıyafetname-i Cedid:

Tahir Ömerzade Yusuf Efendi’nindir; Sultan Mecit devrinde resimli olarak bastırılmıştır.

İlm-i Kıyafet, Ulum-ı Hafiyе’den:

Binaenaleyh hemen hepsinin de özü ve ilham kaynağı: Semavî kitaplar, mukaddes inançlar, mazbut ve menkul bilgilerdir. Bundan dolayı eski “Kıyafetname”ler, ilmî olmaktan ziyade itikadî mahiyettedir. Ve ananevî görüşlere bağlıdır. Meal ve muhteva itibarı ile de birbirlerine yakınlığı vardır.

İbrahim Hakkı’nın “Kıyafetname”si de diğerleri gibi tamamıyla kat’i bir mahiyette olmamakla beraber müellifin biraz mizah yolunu tutarak mevzuunun içine parlak zekâ oyunları, nükte, cinas ve latife karıştırmış olması, eseri bilhassa bu bakımdan ve hakikaten benzerlerinden ayırmıştır.

Mısraların arasında şuraya buraya dağıtılmış ve rastgele serpilmiş şaka gibi görünen ince buluş ve sezisler, ciddî ve uyandırıcı bilgiler, Erzurumlu allâmenin “Kıyafetname”sine orjinal hususiyetler vermektedir.

İbrahim Hakkı “nev-i salis”te, ahsen-i takvim⁶⁹⁰ yaratılan, bu imtiyazı dolayısıyla hülâsa-i devran olan Hazret-i İnsan’ın güzel taraflarını, birer birer sayıp döktükten sonra, suret ve sirette birbirine uymadıklarını da söylüyor:

“Kıyafet-i eşkâl-i aza-yı insana fehm ü feraset ile nazarın, dil ü cana olan emn ü selametın ve lutf u kerametın bildirir” başlığı içinde, bu ayrılışın sebeplerini, bize; hem nesir, hem nazım yolu ile anlatırken, aynı noktalara temas ederek diyor ki:

Cümle âlemi bu heyette halk u takdir eden Hakîm ü Kadîr, onun naziri olan: âlem-i insanı, -ahsen-i takvim üzere- olduğu surette tasvir edip, nefh-i ruh ile tezyin ve tenvir buyurmuştur.

Avanzade M. Süleyman Bey’in, kıyafet ilmini etrafiyla anlatan küçük bir kitabıdır. Hazret-i Hakkı’nın “Kıyafetname”sini aynen nakleder.

İlm-i Ahval-i Kadem:

Aynı müellifindir.

İlm-i Simâ

Uşşakizade Halit Ziya Bey’in bastırılmış eserleri arasında gördüğümüz bu mini mini kitap, Zührlü Levvatr adında eski bir sima-şinasın fikirlerinden nakledilmiştir.

⁶⁹⁰ En güzel kıvamda.

Ve cins-i hayvanda bu nev-i insanı, bu hüsn ü ân ile ecmel ve a'del kılıp, nutk u beyan ile dahi efdal ve ekmel kılmıştır.

Gerçi Benî Âdem'in cümlesini tıynet ve hilkatte muttarit ve müttehit yaratmıştır. Lakin efrad-ı Benî Âdem'i, suret ve sirette birbirine muhalif ve mugayyir etmiştir.

Badehu lutf ü inayeti ile hakayık hikmetin ve dekayık sanatın beyan ü ayan edip, sureti sirete ve azayı ahlâka alâmat ve nişan etmiştir. Ta kim ibtida insan, kendi kıyafetinden kendi evsafın tamamıyla bilip, ihtimamı ile tehzib-i ahlâk eylesin.

Badehu akran ü yârânı kıyafetlerine fehm ü feraset ile nazar edip, her birinin zatında muzmer olan ahval ve ahlakına vâkıf ve muttali oldukta, onlara ya hulkunca rağbet ve mehabbet ile muamele etsin veya aklınca hüsn-i mudarat ile geçinip gitsin. Veya cümlesinden uzlet edip, emn ü selamet ve izz ü rahata yetsin.

Ve ne kimseden incinip, ne kimseyi incitsin. Gönül hoşluğu ile تنها oturup yatsın.

Bahsin sonunda evliya ahlakı telkin eden o meşhur beyti buluyor. Güzelin kıymetini bildiren bir de hadis-i şerif okuyoruz:

*Cihan bağında ey âkil budur makbûl-i ins ü cinn⁶⁹¹
Ne kimse senden incinsin ne sen bir kimseden incin.*

Hadis-i şerîfte şeref-varit olmuştur:

"Utlubü'l-hayre inde hisâni'l-vücûh."⁶⁹² Yani her türlü iyiliği ve hayrı güzelden, güleç yüzlüden isteyiniz. Yüzünde nur-i İlâhî olandan hayır umulur; nursuz, pirsizden hayır umulmaz, demektir. Nitekim kendisi de bunu söylüyor:

Zira gökçek Âdem'den güleç yüz ve şirin söz görülüp, işitildiğini ve güzel huylar, yahşî işler vücuda geldiğini cümleye duyurmuştur. Ve herkes kendi layıkın işlediğin, herkes görmüştür.

⁶⁹¹ Vakanüvis Raşid de aynı mealde olarak şöyle demişti:
*Eğer ister isen insan-ı kâmil, namına dinsin;
Ne sen bir kimse'den incin; ne senden kimse incinsin*

⁶⁹² "Hayrı güzel yüzlülerden talep ediniz.

Bundan sonra gelen “nev-i râbî”de, kıyafet mevzuunun asıl kendisine, 89 beyitten örülmüş manzum kısma giriyoruz. Bu çok enteresan parça, genişlik, zenginlik ve dolgunluk içinde, bizi bize anlatıyor; içimizi dışımızı öğretiyoruz.

“Kıyafet-i âzâ-yı re’s ü unku⁶⁹³ bildirir. Ey aziz malum olsun ki:

*Kim ki boyudur tavîl
Sâde-dil olur cemîl*

*Kim ki boyudur kasîr
Hilesi vardır kesîr*

*Kim ki vasat boyludur
Âkıl ü hoş huyludur*

*Kim ki saçı serd olur
Akl ile cüret bulur*

*Kim ki saçı nerm⁶⁹⁴ olur
Ebleh ü bî-şerm⁶⁹⁵ olur.*

*Kim ki saçı sarıdır
Kibr ü gazab kârıdır*

*Kim ki saçıdır kara
Sabrı var anı ara*

*Kumral ise saçı güzel
Sâhibidir bî-bedel*

*Saçı az olan lâtîf
Oldu arîf ü zarîf*

*Saçı çok olan zenin
Fehmi az olur anın*

⁶⁹³ Baş ve boyun.

⁶⁹⁴ Yumuşak.

⁶⁹⁵ Utanmaz.

*Başı küçük aklı az
Olsa ana dime râz*

*Başı büyük olanın
Akli çok olur anın*

*Yassı ise fark-ı ser⁶⁹⁶
Sâhibi çekmez keder*

*Cild-i seri berk olan
Hayr ider itmez ziyan*

*Akra'a⁶⁹⁷ olma yakın
Bed hûy olur pek sakın*

*Cephesi ziyk⁶⁹⁸ olanın,
Zıyk olur hulku anın*

*Yumru olursa cebîn⁶⁹⁹
Sâhibi zışt ü gabîn⁷⁰⁰*

*Cebhesi olan arîz
bed hûy olur çün marîz*

*Mu'tedil olsa cebîn
Sâhibini bil emîn*

*Cebhesi bî-çîn⁷⁰¹ olan
Kâhil⁷⁰² olur bî gûman*

*Cebîni⁷⁰³ uzundur fehîm
Az ise olmuş kerîm*

⁶⁹⁶ Başın tepesi.

⁶⁹⁷ Başı tüysüz, kel.

⁶⁹⁸ Dar.

⁶⁹⁹ Alın.

⁷⁰⁰ Çirkin ve kalın kafalı.

⁷⁰¹ Buruşuksuz.

⁷⁰² Tembel, gayretsiz.

⁷⁰³ Alın.

*Kaş arası çîn⁷⁰⁴ olan
Gam yüküdür ol heman*

*Üznü⁷⁰⁵ kebîr olsa, bol
Câhil ü kâhildir o*

*Üznü küçük uğrudur⁷⁰⁶
Evsat olan doğrudur*

*İnce olan kaş ucu
Fitnedir işi, gücü*

*Kaşta çok olan kılı
Mükesser olur gussalı*

*Kaşı açık doğrudur
Çatma ise, uğrudur*

*İnce kaş olur cemîl
Kibre tavîli delîl*

*Kaşı mukavves olan
Dilber olur her zaman*

*Göz çukur olsa kalîl⁷⁰⁷
Olmuş o kibre delîl*

*Çeşmi siyehtir mutî
Çeşmi kıızıdır şecî'*

*Gözleri göktür lebîb⁷⁰⁸
Lîk elâ gözlü edîb*

*Çeşmi küçüktür hafîf
Çeşmi büyük dar zarîf*

704 Buruşuk.

705 Kulak.

706 Hırsız.

707 Aralığı az.

708 Zeki.

*Dîdesi yumru hasûd
Evsat olan dır vedûd⁷⁰⁹*

*Çeşmi kırpık⁷¹⁰ oldu şeyn⁷¹¹
Bakışi süst⁷¹² oldu zîn*

*Noktalı göz ok olur
Değmesi pek çok olur*

*A'vere⁷¹³ olma yakın
Sık bakan olmaz emîn*

*Şaşıya itme nazar
Kim sana eğri bakar*

*Çeşmi güleçtir güzel
Kırpiği sık bî-bedel*

*Vechi büyük dür alîl
Kibre küçük dür delîl*

*Yumru olan dır bahîl⁷¹⁴
Yassı olan dır cemîl*

*Vechi erîktir muhil⁷¹⁵
Etli olan dır sakîl*

*Vechi pek uzun olan
Lâf ile söyler yalan*

*Kim ki turştur⁷¹⁶ yüzü
Telh⁷¹⁷ olur ekser sözü*

⁷⁰⁹ Sevgili.

⁷¹⁰ Göz kırpan, göz kapaklarını sık sık açıp kapamak alışkanlığında olan.

⁷¹¹ Ayıp, kusur.

⁷¹² Yorgunca, miskince.

⁷¹³ Bir gözü kör, yan bakan, şeytan bakışlı.

⁷¹⁴ Çok cimri.

⁷¹⁵ Yüzü pek ince ve kuru olan, hilekâr.

⁷¹⁶ Ekşi.

⁷¹⁷ Acı.

*Vech-i müdevver gerek
Bedirden enver gerek*

*Çün mütebessim olur
Anı gören kâm alur*

*Benzi kıızıdır edîb
Esmer olan dır lebîb*

*Benzi sarıdır alîl
Esvede mâil⁷¹⁸ muhil*

*Gözleri gök eşkâr⁷¹⁹ ak,
Olsa anden ol ırak*

*Levni olan mu'tedil
Hem ağ olur, hem kızıl*

*Enfî⁷²⁰ eğer olsa dırâz⁷²¹
sâhibidir fehmi az*

*Enfî eğer olsa kasîr
Havf olur ande kesîr⁷²²*

*Enf ucu ger olsa top
Sâhibi olur turûb⁷²³*

*Enf ucu ağza yakın
Olan âdemden sakın*

*Sukbe-i enf⁷²⁴ olsa bol
Kibr ü hased dolmuş ol*

*Olsa kılıklı kanad⁷²⁵
Cem ola kahr ü inâd*

⁷¹⁸ Siyaha çalan.

⁷¹⁹ Kızıl.

⁷²⁰ Burun.

⁷²¹ Uzun.

⁷²² Çok korkak.

⁷²³ Neşeler içinde.

⁷²⁴ Burun deliği.

⁷²⁵ Yandan açılmış, ekseriya at ve merkepte görülür.

*Enfi kim olsa arîz
Şehvet iledir marîz*

*Enfi o kim eğri dir
Himmat anın fikridir*

*Ağzı küçük dür güzel
Lâkin olur pür vecel⁷²⁶*

*Ağzı büyük dür şecî'
Eğri olan dır şenî'*

*Ağzı gibidir zenin
Hey'et-i bıdğî⁷²⁷ anın*

*Gunneli⁷²⁸ söz olsa ger
Kibirden ol dur haber*

*Savt-i dakîk⁷²⁹ er kişi
Şehvet-i zendir işi*

*Er kişi sesli zenan
Ekser söyler yalan*

*Sözde kim olsa serî'
Fehmidir anın refî'*

*Kim ki sesidir kaba
Himmeti var merhaba*

*Sesi çatal olsa o can
Halk'a ider bed güman*

*Handesi çok olsa ha
Umma sen anden hayâ*

*Yüz güleç ve söz lezîz
Olsa o can dır azîz*

⁷²⁶ İçi korku dolu.

⁷²⁷ Ferci.

⁷²⁸ Boğuk sesli.

⁷²⁹ İnce sesli.

*Yufka ve ahmer dudak
Sâhibi anlar sebak*

*Şefe⁷³⁰ galîz olsa bil
Sâhibi muğdîb,⁷³¹ sakîl*

*Dışleri iri olan
İşler ol ekser yaman*

*Mu'tedil olan dişi
Sıdk u safâdır işi*

*Nûkheti⁷³² hoş olanın,
Hulku da hoş olur anın*

*İnce zekanlı⁷³³ harîf
Akli da anın hafîf*

*Ger zekânı enli olur
Sahibi gızzat bulur*

*Mu'tedil olsa zekan
Âkil olur hem hasen*

*Lihye tavîl olsa ger
Sâhibi dir bî hüner*

*Lihyesi sık dır sakîl
Sohbeti eyler tavîl*

*Riş⁷³⁴ siyâh ü kalîl
Oldu zekâyâ delîl*

*Köse ki hiç rîşi yok
Anın olur mekri çok*

*Olsa değirmi sakal
Sâhibi dir pür kemâl*

⁷³⁰ Dudak.

⁷³¹ Gazaplı.

⁷³² Koku.

⁷³³ Çeneli.

⁷³⁴ Sakal.

*Olsa kafası arîz
Humk ile dir ol marîz*

*Boynu olan çok dirâz
Rûşdü anın olur az*

*İnce ki gerdan olur
Sâhibi nâdan olur*

*Boynu galîz olsa ol
Rûz ü şeb olur ekûl⁷³⁵*

*Boynu olursa kasîr
Hilesi olur kesîr*

*Boynu olan mu'tedil
Hayr ile dir müştâğil*

*Her yeri evsat olan
Dilber olur bî güman*

İkinci kısmını teşkil eden “nev-i hâmis”te, kıyafet-i a'zâ-yı bakiye-i beden bildiriliyor. Ey aziz, malum olsun ki:

*Omuzu sivri olan
Düz⁷³⁶ olur işler yaman*

*Eğri omuzlu kişi
Eğrilik olur işi*

*Kısa omuz eblehin
Düşkün omuz esfehin⁷³⁷*

*Mu'tedil olan omuz
Sâhibi anlar rumûz*

*Sâidi⁷³⁸ eğri, kasîr
Olsa olur ol şerîr*

⁷³⁵ Gece gündüz yiyen, midesine düşkün, obur.

⁷³⁶ Hırsız.

⁷³⁷ Çok sefih, aşağılık adam.

⁷³⁸ Kolun dirsekten aşağısı.

*Rusği⁷³⁹ olursa dırâz
Bahşış ider bî-niyâz*

*Ger küçük olduysa el
Bî-bedel oldur güzel*

*İsbı⁷⁴⁰ olan uzun
Ehl-i hüner, zû-fünün*

*İsbı yumuşak olan,
Zîrek olur bî-gümân*

*Zufru⁷⁴¹ arız olmasa
Sev anı subh u mesâ*

*Tırnakı yumru, cızık
Olsa o bilmez yazık*

*Tırnağı yassı ve düz
Olsa olur desti uz*

*Sadri⁷⁴² çıkık olanın
Hulku da beddir anın*

*Sadri eğri olsa dar
Gamm yer o leyl ü nehâr*

*Sîne arız olsa ol
Gönlü hiç olmaz melûl*

*Sadr u omuzdaki kıl
Cür'ete olmuş delîl*

*Sedy-i zen, olsa kebîr
Şehveti olur kesîr*

*Sedyi, ger olsa tavîl
Ande lebendir kalîl*

⁷³⁹ Bilek.

⁷⁴⁰ Parmak.

⁷⁴¹ Tırnak.

⁷⁴² Göğüs.

*Sedy-i zen, olsa sagîr
Şîr⁷⁴³ olur ande kesîr*

*Sütlü, memeli velûd
Zevcinedir ol vedûd⁷⁴⁴*

*Mu'tedîl olsa meme
Zevci hem anı eme*

*Lâhmı mülâyim olan
Tende olur lutf-i cân*

*Lâhmı olan hoş lââtîf
Oldu arîf ü zarîf*

*Lâhmı olan pek katı
Oldu kavî gızzatı*

*Arkası yassı kişi
Oldu sefâhat işi*

*Arkası kuzik⁷⁴⁵ âdem
Zişt⁷⁴⁶ olur ahlâkı hem*

*Zahrî⁷⁴⁷ arîz olanın
Kuvveti çoktur anın*

*Ger beli ince olur
Şekli yerince olur*

*Arkada bittiyse kıl
Şehvete olmuş delîl*

*Batnı büyüktür gabî
Batnı küçük çelebî*

⁷⁴³ Süt.

⁷⁴⁴ Muhabbetli, şefkatli.

⁷⁴⁵ Arkası dik ve şişik, kambur. Kuzzik, kuzzikli, kuzziki çıkmış, Erzurum halk tâbirlerinden

⁷⁴⁶ Çirkin, huysuz, sakar.

⁷⁴⁷ Arka.

*Batnı büyük hem kasîr
Bed hûy olur pek asîr⁷⁴⁸*

*Ânede⁷⁴⁹ bitmezse kıl
Vahşî olur tab'ı, bil*

*Oyluğu enli olan
Tembel olur bî-gümân*

*Âleti olan sagîr
Oldu reşîd ü habîr*

*Âleti olan tavîl
Humkuna olmuş delîl*

*Ger zeker olsa azîm
Mâlikidir pek leîm⁷⁵⁰*

*Olsa küçük ünseyân⁷⁵¹
Sâhibi olmuş cebân⁷⁵²*

*Olsa büyük husyeteyn
Hâmilidir pehlevân*

*Bıdı' ger olsa sagîr
Sâhibesidir hatîr*

*Olsa mülâhham kebîr
Şehvet-i zendir kesîr*

*Fahzı⁷⁵³ olan pek tavîl
Şehveti olur kalîl*

*A'rac⁷⁵⁴ olan bir kıcı⁷⁵⁵
Kibr ü haseddir içi*

⁷⁴⁸ Çetin.

⁷⁴⁹ Apış arası.

⁷⁵⁰ Küfürbaz, alçak.

⁷⁵¹ Husyeler.

⁷⁵² Korkak.

⁷⁵³ Bildir.

⁷⁵⁴ Eğri kıcı, topal.

⁷⁵⁵ Ayağı.

*Rûkbesi⁷⁵⁶ olan büyük
Yüklenir o hayli yük*

*Saakı galîz olanın
Olmaya lutfu anın*

*Ka'bi⁷⁵⁷ mülâhham zeni
Şîveli add it anı*

*Ökçesi⁷⁵⁸ yufka olan
Dilber olur bî-gümân*

*Ökçesi kalın o merd
Oldu şecâatde ferd*

*Ayağı enli kişi
Cevr ü cefâdır işi*

*Ger uzun olursa pâ⁷⁵⁹
Sâhibidir pür-hayâ*

*İsbı olan uzun
Fehm iledir pür-fünûn*

*Hatvesi dar olanın
Cünbişi⁷⁶⁰ hoştur anın*

*Çünkü hırâmân olur
Akıl aha hayrân olur*

*Âdemi öldürür o reftârı
Mürde ihyâ ider, o güftârı*

Bu anlattıklarını, vezin, kafiye zoru ile alınmış eski lügatlerden, yabancı sözlerden, memleketi icabı kullandığı Azeri şivesinden ayırıp bugünün sade nesrine çevirirsek, bize şunları bildirmiş olur:

⁷⁵⁶ Diz.

⁷⁵⁷ Topuk kemiği.

⁷⁵⁸ Taban.

⁷⁵⁹ Ayak.

⁷⁶⁰ Oynaşması.

Uzun boy: Hamakata, çok saflığa delalet eder.⁷⁶¹
Kısa boy: Zekâvete, fitne ve hilekârlığa,
Orta boy: Güzel ahlâk, safvet ve nezahate,
Sert saç: Akıl ve cesarete, cürete
Yumuşak saç: Yılışıklığa, korkaklığa, cesaretsizliğe,
Sarı saç: Kibir ve gurura, gazap ve hiddete, kendini be-
ğenmişliğe,
Siyah saç: Sabr u sükûna, halim ve selim olmaya,
Kumral saç: Her cihetten güzel tabiat ve nezafete,
Az ve seyrek saç: Zarafet, letâfet, irfan ve idraka,
Sık ve çok saç: Anlayışın azlığına,
Küçük baş: Aklın azlığına, sır saklayamaz oluşa,
Büyük baş: Akıl ve zekânın çokluğuna,
Tepesi yassı baş: Kayıtsız, gamsız, kedersiz yaşamaya,
Yanlardan basık baş: İçi dar ve çok hiddet eder olmaya,
Yumru, yüksek alın: Dirayetin çokluğuna emniyet edilir
olmaya,
Yassı ve düz cephe: Kötü huylu oluşa, sık sık hasta ol-
maya,
Mutedil cephe: Akl-ı selim ve itidale,
Çizgili yüz: Kesret-i tefekküre ve olgunluğa,
Geniş alın: Seziş ve anlayış kabiliyetinin derinliğine,
Geniş yüz: Kerem ve sehaya,⁷⁶²

⁷⁶¹ Darülfünun İran Edebiyatı, Şerh-i Mütûn Müderrisi Merhum Profesör Ferid Kam, “Uzun İsmail Hakkı” veya “Püskülsüz” diye tanınmış eski Darülfünun emini, terbiyeci İsmail Hakkı Bey’in (Altunizadeli, Baltacıoğlu) biraz garip görülen bir eseri münasebetiyle, hakkında şu latifeli beyti söylemişti:

Bi-hakk-ı İsmail Hakkı Bey, Emîn-i esbak

Sabit oldu bu eserle elhakk

Nükte-i “külli tavîlün ahmak.”

⁷⁶² Cömertliğe.

Kaş arası çatık: Daima gam ve kasavetle düşünceye,
Kalın kaş: Kalp sıkıntısının fazlalığına,
Kaş arası açık: Doğru özlü, doğru sözlü olmaya,
İnce kaş: Hüsn-i cemale,⁷⁶³
Uzun kaş: Kibir ve gurura, azamete,
Mukavves kaş: Yüzü, huyu birbirinden güzel oluşa, dil-berliğe,
Büyük kulak: Tenperverlik ve cehalete,
Küçük kulak: Hırsızlığa, emanete hıyanetliğe,
Mutedil kulak: Doğru, metîn ve müstakîm olmaya,
Çukur göz: Taazzum ve tekebbüre,
Siyah göz: Yaradılıştâ itaatkâr, söz dinler oluşa,
Kumral göz: Cesaret ve şecaate,
Ela göz: Kolay terbiye edilir olmaya,
Mavi göz: Zekâ kuvvetine ve ferasete,
Çini mavi göz: Son derece zararlı olmaya,
Küçük göz: Yaradılıştâ hafif meşrep oluşa,
Büyük göz: Ahlâk ve tabiatte zarafete,
Yumru göz: Sahibinin fevkalade hasetçi olmasına,
Mutedil göz: Hayırseverliğe, alımlı olmaya,
Kıpık göz: Uğursuzluğa, miskin bakışa,
Baygın göz: Kalp hırsızlığı, gönül avcılığına,
Noktalı göz: Tesir bırakıcı çok isabetli oluşa,
Tek göz: Zarar verici, fitne ve hasetçiliğe,
Şaşı göz: Uğursuz bakışa,
Güler göz: Fevkalade hayırseverliğe,
Sık ve uzun kirpik: Emsalsiz letafete,⁷⁶⁴

⁷⁶³ Sima güzelliği, parlak yüz.

⁷⁶⁴ Eşsiz güzellik.

Büyük yüz: Hamakata idrakin kıtlığına,
Küçük yüz: Kibir ve gurura, kendini büyük görmeye,
Yumru yüz: Cimriliğe, varyemezliğe,
Yassı yüz: Saf kalbe, çabuk kanar olmaya,
Zayıf yüz: Düzenbazlığa,
Etli yüz: Yaradılıştaki huyu kötü, ruhu ağır oluşa,
Uzun yüz: Çok yalan söylemeye,
Geniş yüz: Acı sözlü, dokunaklı oluşa,
Yuvarlak yüz: Güzel huy, güzel hâle ki, en makbul mezi-
yetten sayılır.

Beyaz beniz: Sahibinin edepli, terbiyeli oluşuna,
Esmer beniz: Sevimliliğe, güzelliğe,
Sarı beniz: Devamlı hastalık ve maluliyete,
Siyaha mail yüz: Şefekatsizliğe, hilekârlığa,
Beyaz, pembe yüz: Fevkalâde güzelliğe, çekici olmaya,
Uzun burun: Fikir fukaralığına,
Kısa burun: Çok korkak, cesaretsiz oluşa,
Burun ucunun topak olması: Sefahata ve içkiye düşkün
oluşa,

Burun ucunun ağza yakın olması: İnatçı, ısrarcı ve hain
oluşa,

Burun deliğinin geniş olması: Kibir ve hasede,
Burun kanatlarının açık olması: Fesatçılıktan hoşlanışa,
Yassı ve geniş burun: Şehvet düşkünlüğüne, çokça cima
etmek hastalığına,

Eğri burun: Sahibinin himmet erbabından olduğuna,
Küçük ağız: Güzelliğe, ferasete,
Büyük ağız: Kuvvet ve şecaate,
Eğri ağız: Uğursuzluğa, talihsizliğe,

Tannan, tınlayıcı ses: Kibir ve azamete,
Erkekke ince ses: Şehvet düşkünlüğüne, kadın yaradılışında oluşa,
Kadında kalın ses: Çok yalan söylemeye,
Erkekke kaba ses: Himmet sahibi olduğuna,
Çatal ses: Sahibinin kötü zanlı oluşuna,
Süratli söz: Fehm ü feraset ve idrakin yüksekliğine,
Aşırı gülmek: Hayâsızlığa, terbiyesizliğe,
Güleç yüz: Herkesçe sevilir, mahbup ve muteber olmaya,
İnce dudak: Kabil-i hitap⁷⁶⁵ oluşa, pek zeki olmaya,
Kalın dudak: Husumet ve sakalet,⁷⁶⁶
İri diş: Ekseriya fenalık etmeye, kötülükten hoşlanışa,
Küçük diş: Hafif mizaçlığa,
Orta diş (ne büyük, ne küçük): Çok doğru oluşa, doğruluktan hoşlanışa,
Sivri çene: Akıl azlığına,
Enli çene: Kötü yaradılışa ve sert ahlaka,
Mutedil çene: Akıl ve ferasete,
Uzun sakal: Beceriksiz, hünersiz ve aptallığa,
Sık sakal: Boşboğazlığa, çekilmez ağır hallere,
Siyah kirpik: Zekâ ve ferasete,
Tam köse: Fazla hilekâr oluşa,
Değirmi sakal: Kemal sahibi oluşa,
Kalın ense: Aptallık hastası oluşa,
Uzun boyun: Akıl ve idrakin kıtlığına,
İnce gerdan: Sahibinin nankör ve nadan oluşuna,

⁷⁶⁵ Söz anlar.

⁷⁶⁶ Sert ve ağır tabiatlı.

Kalın boyun: Gayri insanî şekilde yer içere oluşa (Korkunç obur)

Kısa boyun: Çok hileci, adam kandırıcı oluşa,

Mutedil boyun: Hayır düşünür, hayır işler oluşa,

Sivri omuz: Hırsızlık ve fenalıktan hoşlanışa,

Eğri omuz: Sapık işler yapmak hastalığında yaradılışa,

Kısa omuz: Hamakat ve belahat fazlalığına,

Düşük omuz: Rezalet ve sefahata karşı aşırı düşkünlüğe,

Mutedil omuz: Yüksek zekâ ve dirayete,

Kısa kollu omuz: Sahibinin şirret ehli olmasına,

Uzun bilek: Fevkalade cömert ve keremli oluşa,

Küçük el: El işlerinde maharet ve başarı sahibi olmaya,

Büyük el: Sert mizaca,

Uzun el: Sadakatsizlik ve istikametsizliğe,

Uzun parmak: Fen ve hüner ehlerinden bulunduğuna,

Kısa parmak: Beceriksizliğe,

Yumuşak parmak: Zekâvet ve işgüzarlığa,

Geniş tırnak: Hayırlı, sevimli olmağa,

Yumru tırnak: Merhametsiz, şefkatsiz oluşa,

Yassı ve düz tırnak: Eli her işe yatık oluşa,

Çıkık göğüs: Kötü huyluluğa,

Dar göğüs: Daima gamlı olmaya,

Geniş göğüs: Daima şen, şatır olmaya,

Göğüs ve omuzda kıl: Şehvet düşkünlüğüne,

Kadında büyük meme: Sütünün azlığına,

Kadında küçük meme: Sütünün çokluğuna,

Kadında mutedil meme: Erkeğine bağlı ve sadakatli olduğuna,

Kadın'da yumuşak meme: Güzellik ve ruh açıcılığa,
Kadında katı meme: Kuvvet ve kabalığa,
Yassı arka: Sefahat ile meşgul oluşt,
Geniş arka: İyi huya, güzel tabiata,
Tombul arka: Fevkalade kuvvet ve metanet sahibi
oluşt,
Kıllı arka: Aşırı şehvete,
İnce bel: Umumi beden zarafetine,
Büyük karın: Hödüklüğe, hımbıllığa,
Geniş ve kısa karın: Son derece kötü huylu oluşt,
Küçük karın: Zarafet ve letafete,
Kılsız kasık: Vahşî ruhlu ve sert huylu oluşt,
Etlı oyluk: Tenperverliğe ve ruh çöküntüsüne,
Küçük tenasül âleti: Sahibinin reşit ve mümeyyiz olduğuna,
Büyük tenasül âleti: Son derece ahmak ve ebleh olmaya,
Uzun tenasül âleti: Sahibinin pek leîm⁷⁶⁷ olduğuna,
Küçük husyeler: Pek korkak ve çekingen oluşt,
Büyük husyeler: Pehlivan kuvvetine malik bulunduğuna
Uzun bacak: Üstün derece hayâlî ve hicaplı olmaya,
Uzun ayak: Sağlam ahlâklı, güvenilir insan olduğuna,
Kısa ayak: Yaradılıştı tereddütlü, kararsız olmaya,
Ayak parmağında uzunluk: Fehm ü idrakın şiddet ve kudretine,

Fakat maddî, manevî yakınlıklar dolayısıyla yapılan bu yorumlar, benzerlikler, büsbütün şartsız, kayıtsız ve ölçüsüz değildir. Bunların gerçeğe yakın ve muteber sayılması için normalden ziyade olması, göz önüne alınmıştır. Hele uzunluk,

⁷⁶⁷ Alçak.

kısalık, büyüklük, küçüklük gibi hallerin, hatta doğuştan görülen aksaklıkların, tabii tenasübü bozacak şekilde göze çarpması şarttır. Çünkü tenasüp ve imtizacı bozmayan özellikler, ikisinin ortasını, “vasat” ve “itidal” dediğimiz en güzel hâli meydana getirir ki, her şeyde aranan en makbul şekil de budur.

Mesela Alman ve İtalyan hukukçularının, *Marifetname*’den alarak tespit etmiş oldukları katil tipinde, eller daima büyüktür. Etlicedir. Normalden uzundur. Kulaklar açık ve yatık, baş ve çene basık, alın dar, omuz başları kalkık, belden yukarısı öne eğiktir. Gözler kanlı, çukur ve ufaktır. Burun, kemerli kıvrıntılar yaparak aşağıya sarkar. Umumi teşekkül, yumuk ve sevimsizdir. Hatta korkunç görünür.

Adlî tıbbın denemelerinde, resmî istatistiklerde madde madde tespit edilmiş olduğuna göre mesela “sadist” dediğimiz canavar ruhlu azılı bir katil veya kötü huylu aşağılık insanların yüzde sekseni hep bu tip ve karakterde yaratılmışlardır.

İbrahim Hakkı, bu şekilde kılı kırka yarararak insan etini, derisini, onun renk ve şeklini inceleyip, birçok manalı buluşlar, sezisler içinde nükteli, latifeli teşhislerine devam ederken, bütün bunların kesin bir hükme dayanmadığını, fakat göz önünde tutulmasını, bunun için de daima temkinli, tedbirli bulunmasını istiyor. İç ve dışla⁷⁶⁸ ilgili aykırılık ve zıtlıkları sıralarken müspet anlayışa çok yakın bilgiler ve örnekler sunuyor.

İbrahim Hakkı, kitabın başından beri görüyoruz ki, her sahada konuşan, çok şey bilen ansiklopedik bir adamdır; fakat bir kriminolojist değildir. Hukuk adamı olduğuna dair bir davası da yoktur. Bununla beraber “Kıyafetname”si gösteriyor ki, insanların içyüzünü inceden inceye deşebilmiş, dışa vuran iç bozukluklarını, açıktan açığa belirtebilmiştir.

Hapishânelerin kapatılıp, hastahanelerin açılmasını isteyen, derslerinde, eserlerinde daima bu fikri ileri süren İtalyan

⁷⁶⁸ Zahir ve batin.

ceza profesörü Lombroso gibi, yaradılıştaki görülen ruhî ve marazî belirtileri ele alarak, insanoğlunun geçici, geçmeyici iç hastalıklarını, karakter sapıklıklarını seziyor ve bunlar üzerine dikkatimizi çekmeyi lüzumlu buluyor.

İbrahim Hakkı'nın bir röntgen açıklığı içinde belirttiği bu hâller, doğuştaki aksaklıklar, çöküntüler ve bunların iş hayatımızda yaptığı tesirleri yalnız sembolik ifadeleriyle değil, iç hüviyetinin manalı taraflarıyla didikleyip önümüze koyması, beşerin fikir hayatında ilk ve tek olmamakla beraber, Batı'da ceza mekteplerinin kuruluş ve açılışlarından öncedir.

Bunları birer birer canlandırıp yazması, yazdığını okutmak, okuyanı yormamak ve istediğini kolayca öğretmek için de sanatlı nesri, ağır üslubu ve ilmin sıkıcı dilini bırakıp, memleketinin yerli dilini ve deyişlerini ele alması, bu tatlı, çekici anlatışın içine bir de mizah ve latife katması, fıkra güzelliğinde “temsil”ler yapması, onun bu yolda, bu konuda orijinal taraflarından biri olarak gösterilebilir.

İbrahim Hakkı bununla beraber bu işte bir yenilik yaptığını, esasen ileriye sürmüş değildir. Ne teşrihte, ne de fizyolojinin her hangi bir dalında yeni bir görüş, yeni bir buluş getirdiğini söylemiyor. Yabancı yazarların bununla ilgili bazı eserlerinde görüldüğü gibi belki de o, hâlâ Aristo mektebinin tesiri altında konuşmaktadır. Düşüncelerinin bir kısmı oradan gelmiş olabilir. Fakat ne de olsa insan teşrihinde, ruh tahlilinde, hele krimonoloji ve otopsi işinin o kadar yayılmadığı, gelişmediği bu çağlarda gerçeğe, doğruya en yakın bir kestirişi, insan ve insanlığın iç yapısında, huyunda suyunda gizli kapalı nesi varsa ortaya döken bir otopsi, şaşmaz bir ilim teşhisini, ancak Erzurumlu allâmemizin “Kıyafetname”sinde buluyoruz. Bundan dolayıdır ki, *Marifetname*'nin bu kısmı, Doğu-Batı hukukuna, hekimliğe, ruhbilim dünyasına, bilhassa marazî teşhis usullerine açık yollar, deliller göstermiş, yeniden ışıktutmuş sayılabilir. Çünkü bugün bile ilim ve fen bunların insan üzerinde hiçbir tesir

göstermeyeceğini, kesin olarak kabul ve ispat etmiş değildir. Beşerî mukadderat, evvel ve ezelden zincirleme olarak sürüp giden birbirine bağlı olayların tabîî görüntü ve belirtilerinden ibaret bilinir. Bu itibarla değil sadece “Kıyafetname”yi ve onun asırlık denemelerle getirdiği bilgileri, bugün pek ele alınmayan eski “kehanet-i nücum”u, yani yeryüzünün hayat kaynağı olan güneş ve yıldızlarla yorumlama işini ve inancını bile, tamamıyla tarihe karışmış sayamayız.

Şark’ın “Mahabbetname”lerinde ten renginin, yüz şeklinin, hatta tuhaf olmakla beraber tüy cinsinin özelliklerini göstermek için tanzim edilmiş yüzlerce mısra vardır. Avrupa, Amerika’da da böyledir. İleri Batı’nın bugünkü adliyesi ve jürisi, hâlâ parmak uçlarının ince, sivri, yuvarlak, dört köşe veya yürek şeklinde olmasından mana çıkarır. Hatta baş ve ense kıllarına bakarak bir takım hastalıklar bulur. Doktor ve profesörler de dâhil olmak üzere, halkın bir kısmı, bizim tahmin edemeyeceğimiz derecede saftır; duygularıyla iş görürler.

Yüksek tahsili olanları da topyekûn ayırt edemezsiniz. Mühim bir kısmı hâlâ tabiat kanunları dışında, normalin üstü bir kudret⁷⁶⁹ bulup çıkarmaya çalışırlar.

Bu da gösteriyor ki, “Kıyafetname” telakkileri, yalnız bize ve eski Şark’a mahsus değildir. Bütün yeryüzü insanları, öteden beri onu benimsemişler, onunla ilgilenmişlerdir.

⁷⁶⁹ Hârik-i âde.

İbrahim Hakkı Portresi

İbrahim Hakkı'nın sunduğumuz portresi de "Kıyafetname" mizde gösterilen karakter çizgilerine göre resimlendirilmiş, fırça ve ney sanatkârimız Halil Dikmen'in elinden çıkmıştır. 1943'te onun himmet ve kudreti ile ilk defa tablolandırılan bu eserin nasıl vücuda getirildiğini, ana çizgilere nereden başlanıldığını, soydan soptan kimlerle görüşüldüğünü, bu vesile ile *Marifetname*'den ne sûretle tefeül edildiğini⁷⁷⁰ Sayın Cevat Dursunoğlu'ndan dinliyoruz.

⁷⁷⁰ Tefeül, niyet açmak, fal bakmak anlamlarınadır; *Mesnevî*, *Muhammedîyye* ve *Marifetname* gibi Müslüman halkın kutlu bildiği kitaplardan, bilhassa *Kur'ân-ı Kerim*'den yapıldı. İrfan ve irşat erleri olan tarikat pirlерinin, velilerin ve büyük sufilerin eser ve divanlarını niyet ederek açmak sureti ile de olurdu.

Çocuklara isim koymak, bir işe başlamak, geleceği öğrenmek ve ileride olup bitecek şeyler hakkında bilgi edinmek için, öteden beri tefeül usulüne müracaat edilirdi. Ananeye göre şöyle olurdu:

Lüzum görülen her hangi bir günde, hususiyle Kandil, Ramazan, Kadir ve Bayram geceleri Mushaf-i Şerif'ten "Feth-i fâl" edilir; yani niyet ve Besmele ile kitaptan rast gele bir yer açılır. Sağ sahifenin birinci satırında rastlanılan ilk isim, çocuğa verilir. İsim bulunamazsa, ona yakın anlamda bir başka kelime bulunur, çocuğa konulurdu.

Kader, kismet, murat için yapılan tefeüllerde, yine Besmele ile bir Fatiha, üç İhlâs okunur. Başvurmak, yalvarmak ve faydalar ummak için -Allah'tan sonra- en büyük manevî makam olan Hazret-i Fahr-i Âlem'in veya kitap sahibinin ruhuna hediye edilir. Açılan sahifenin, açmadan kestirilen yerindeki cümleinin toplu anlam veya özeti de niyet edilmiş olan şeyin üzerine yorulurdu.

Doğu ve Batı kültürünü iyi bilen Erzurum'un bu üstün değerli düşünür çocuğu, ruh sarıcı üslûbu ile bu güzel hatırayı, tatlı tatlı anlatırken diyor ki:

Bundan elli beş, altmış yıl önce idi. Küçücük bir çocuktum. Evimizdeki kitap rafının en üstünde, çoluk çocuğun ellerinin yetişemeyeceği bir yerde, kara kaplı büyük bir kitap dururdu. Bu kitabın üstüne, cildi yaldızlı *Kur'an*'dan başka hiçbir kitap konulmazdı. Bu kitap rafının tozu alındığı günlerde ise o yaldızlı *Kur'an*'la bu kitabı yalnız annem rafın üzerinden alabilirdi, o da insan boyundan daha yüksek bir yere koymak şartıyla. Başkalarının bu iki kitaba el sürmeleri yasaktı. Ben, çocuk aklımla bunların kutlu birer kitap olduklarını sezer, onlara karşı içimde saygı ile karışık bir korku duyar ve el süremezdim.

Kur'an-ı Kerîm ile yapılan tefeülün Asr-ı Saadet'ten ve ashab-ı kiram devirlerinden kalma olduğu rivayet edilir.

Hatta Fahr-i Kâinat Efendimiz'in Hicret'ten önce, yol hazırlıkları sırasında, bizzat tefeül buyurdıkları ve çıkan ayetin harf ve kelimelelerinden ziyade manasının delalet ve kuvvetine, yahut mecazî işaretine önem verdikleri nakl olunur.

Bunun son misali, Sultan II. Abdülhamid'in çocuklarından birkaçına verdiği isimlerdir ki, *Kur'an-ı Kerîm*'den tefeül eylemek suretiyle olmuştur.

En son örneğini biz de gördük: Yenikapı Mevlevihanesi son şeyhi, Darülfünun Edebiyat Fakültesi, Acem dili muallimlerinden, edip, zarif, nüktedan bir zat olan Abdülbaki [Baykara] Dede Efendi merhum vefatından birkaç gün önce Bayezid Kütüphanesinde, fakire:

"Akşam, *Mesnevî-i Şerif*'ten tefeül ettim. Cenab-ı Pir Efendimiz şöyle buyurdular: Başından tac ü destarı aldık diye üzülme. Yakında tac-ı ruhanî giyeceksin."

Şeyh Baki Efendi, hakikaten birkaç gün sonra Süleymaniye Kütüphanesi, Eski Eserleri Tasnif Komisyonu'nda, yeni vazifesi başında çalışırken, birden geçirdiği bir kriz sonunda göçüvermiş, Huzur'a varmıştı. *Eyledi Bâki kulu, terk-i hayat*

Kuşadalı Hoca Ali Rıza Efendi

Işk-ı Mevlânâ ile Bâkî Efendi gitdi âhh

Abdülbâkî Gölpinarlı

24 Zilkade 1353/28 Şubat 1934, Perşembe.

Aradan birkaç yıl geçmişti. Çevremde olup bitenleri biraz daha iyi kavramağa başlayınca bu kitabın, yurdumuzun büyük bir bilim ve din adamı olan İbrahim Hakkı Hazretlerinin *Marifetname*'si olduğunu öğrenmiştim. Evimizde eski bir âdetti. Ay veya güneş tutulması yahut da deprem gibi önemli tabiat olaylarının ertesinde akşamüstleri babam köşesine geçer. *Marifetname*'yi açar ve bu kutlu kitaptan çıkardığı "ahkâmı" anneme anlatırdı.

Aradan gene yıllar geçmiş, ben biraz daha büyümüşüm. Babamın akşam misafirlerinin sohbetlerini dinlememe izin verilmişti. Bu sohbetlerde birçok vesilelerle *Marifetname* okunur, ondan "tefe'ül" olunur, içindeki "Keşif ve kerametler" anlatılırdı. Ben bu sohbetleri sisli bir sezişle ve fakat tam bir hayranlıkla dinlerdim. Ayrıca İbrahim Hakkı ailesiyle ailemiz arasında çok eski ve samimî bir dostluk bulunduğu için Hasankale'ye her gidişimizde onun ayvanını ve "emanet"lerini ziyaret eder, derin bir vecdle oradan ayrılırdık.

İşte bu kaynaklardan gelen hayranlık duygusu bu kitaba karşı benim tecessüsümü her gün biraz daha arttırıyordu. Yaşım biraz daha ilerleyince bu "tecessüsümü" tatmin için, büyüklerimin evde bulunmadıkları sıralarda *Marifetname*'yi açar, babamın yorumladığı sırları ben de çözmeye çalışırdım. Fakat *Marifetname*, babama açtığı sırları benden saklar, hasretim içimde kalırdı. Yalnız babamın tarih, coğrafya gibi dünya bilgilerini ilgilendiren öteki kitaplarında gördüğüm dünya yuvarlağı, ayın görünüşü ve nisbetleri gibi kozmografik tabloların *Marifetname*'de bana daha belirli görünen şekilleriyle ilgilenir, onları kafamda tutmaya; öte yandan da onun nefeslerini, şiirlerini derin bir hazla ezberlemeye çalışırdım.

Gene aradan yıllar geçmiş, ben idadinin (lisenin) son sınıflarına gelmiştim. Gümüşhaneli Faik Bey adında açık düşünceli bir kozmografya öğretmenimiz vardı. Faik Bey ilk derslerinden birinde, bize kozmografya biliminin tarihini anlatırken İbrahim Hakkı'nın Batlamyus (Ptoleaos) kozmografyasından Kopernikus kozmografyasına geçen ilk Türk bilginlerinden biri olduğunu söyleyerek hemşehriliğim gururumuzu okşamış ve benim, bu defa başka bir yönden hayranlığımı yenilemişti.

Aradan gene yıllar geçmiş, ben hayata atılmış, azçok bir şeyler okumuştum. Bir gün gene bir vesileyle ile *Marifetname*'de kozmogoni bölümünü okuyordum. Bu bölümde insanın oluşu anlatılırken 'Fiil ve surette insana müşabih olan nesnas ve maymun mertebesini bulmuştur. Ve ol mertebeden dahi uruç edip sûreti insana gelmiştir'⁷⁷¹ cümlesini okuyunca hayretim ve hayranlığım bu defa da başka bir yönden arttı. Ama benim bu hayranlığım, onun bu cümle ile Darwin'e takaddüm etmesi⁷⁷² düşüncesinden ileri gelmiyordu. Çünkü bu kozmogoni anlayışını bazı eski Grek filozoflarında görmüş olduğum gibi, 1644 yılında doğup 1720 yılında ölmüş olan ve Ekber Şah devrinin, aslen Türk olan büyük Hintli şairi Mirza Abdülkadir-i Bîdil'in, bu görüşü;

*Hiç şekli bî-heyûla kâbili sûret nebûd
K'âdemi piş ezin âdem şevd buzine bûd*⁷⁷³

beytiyle ifade etmiş olduğunu, Fars şiirini çok iyi bilen rahmetli Memduh Şevket Esendal'dan öğrenmiştim.⁷⁷⁴

Ancak, benim bu hususta, bu büyük bilginimize karşı hayranlığımı arttıran şey, onun bundan iki yüz yıl önce, Türk dünyasının bu en karanlık ve müsamahasız devrinde, hiçbir şeyden çekinmeden bu görüşünü apaçık yazması idi. Bu yüksek bir bilim adamına yaraşan medenî cesaretin eşsiz bir örneği olduğu gibi hür düşünür yüksek insanlığının da başka bir delili idi. Onun varlığıyla bir Türk olarak bir daha gurur duydum.

İşte, çocukluğumdan başlayarak her çağımda renk ve anlam değiştiren duygu ve düşüncelerle ona bağlılığım gittikçe artıyordu. Onun yakından tanıdığım ve saydığım torunlarından herhangi birisiyle görüşürken onların yüzlerinde ortak çizgileri arar, bu çizgilerde onun yüzünün izlerini görmek isterdim.

⁷⁷¹ *Marifetname*, Kamil Efendi baskısı, s. 29.

⁷⁷² Darwin'in 1731'de doğmuş, *Marifetname*'nin de 1170 Hicrî yılında (takriben 1750 Miladi) yazılmış olmasına göre muasırdırlar.

⁷⁷³ Bu beytin Türkçesi: "Hiçbir şey tasavvurundan önce şekil bulmaz, ni-tekim insan da insan olmadan önce maymundu."

⁷⁷⁴ *İslam Ansiklopedisi*, Cüz: 18, s. 600.

Onun hiçbir yerde ne bir resmi, ne de bir minyatürü görülmüştü. Fakat ne çıkar? Eski çağlarda yaşamış tarihî şahsiyetlerden birçoklarının resimlerini onlardan çok sonra yetişmiş ressamlar yapmamış mı idi? Onların yüzlerini bize bu portreler tanıtmıyor mu idi? Elverir ki, İbrahim Hakkı'yı *Marifetname*'sinden, şiirlerinden tanıyabilecek, sevebilecek bir sanatçı bulunsun.

Bir gün bu ressam karşıma çıktı. Halil Dikmen. Sevgili dostum bu iş için biçilmiş kaftandı. Onun geniş, ince ve klasiğe yaklaşan sanat anlayışını ve bunun da üstünde temiz ve berrak insanlığını yakından tanıyordum. Üstelik derin bir duygu ile üflediği ney de onun âşık ruhunun bir şahidi idi. Halil Dikmen, İbrahim Hakkı'yı anlayıp sevebilirdi.

1943 yıllarında idi. Bir gün Ankara'daki evimde Halil Dikmen'le sanattan ve neyden konuşuyorduk. Bu konuşma sırasında Halil'in ince ve güzel yüzü bana ilham verdi. Ona *Marifetname*'yi ve İbrahim Hakkı'yı tanıyıp tanımadığını sordum. Birkaç nefesini ve "Su Kasidesi"ni okuduğunu, fakat *Marifetname*'yi okumadığını söyledi. Kitabı ona vererek, karıştırmasını istedim. Halil, birkaç gün sonra *Marifetname*'yi geri getirince, İbrahim Hakkı ile bir ruh yakınlığı duyup duymadığını sordum. O, kendisine özel sevimli gönül alçaklığı ile duyduğu hayranlığı ve bağlılığı anlattı. Bence artık bu işe olmuş gözüyle bakılabilirdi. İbrahim Hakkı'nın portresini ona çok yakın bir ruh taşıyan Halil yapacaktı. Dostumdan bu portreyi yapmasını rica ettim. Halil, bu teklif karşısında önce bir irkildi:

'Üstadım nasıl yaparım, elimizde ufak bir minyatürü bile yok' dedi.

Marifetname'yi ve şiirlerini okuyarak onun manevi şahsiyetine nüfuz etmiş olduğumu, Hasankale'de, Erzurum'da, Tillo'da, Ankara'da, İstanbul'da erkek ve kız tarafından on, on beş kadar torunu bulunduğunu, bunlardaki ortak yüz çizgilerinin bize onun yüzünün ana çizgilerini verebileceğini, tacı ve hırkası gibi emanetlerinin torunlarının yanında bulunduğunu ve fakat bunların hepsinin üstünde en kuvvetli dayanağımızın kendisinin sanatçı ruhundaki sezide olduğunu dilimin döndüğü

kadar anlattım. Bu konuşmanın sonunda anlaştık. Halil 15 Temmuz 1943 tarihinde yola çıkacak, Temmuz ve Ağustos aylarını Erzurum, Hasankale ve Tillo'da geçirerek etütlerini bitirip İstanbul'a dönecek ve 1 Mayıs 1944 tarihine kadar portre ve kompozisyonları yapıp, o tarihte partiye teslim edecekti. Bu işler için gereken masrafları Parti sağlayacaktı. Halil 15 Temmuz'da yola çıktı. Şimdi hatırlayabildiğime göre; ilk önce Erzurum'da İbrahim Hakkı oğullarından Veli, Mesih, Hakkı Hasankale'de Necmettin Beylerle görüştü. Onlardan birçok menkıbeler dinledi, oradan da Tillo'ya geçti. Burada İbrahim Hakkı'nın kız tarafından torunlarıyla, özel olarak Abdülaziz Efendi ile görüştü. İbrahim Hakkı'nın ve mürsidi Şeyh Fakirullah İsmail'in türbelerinin ve İbrahim Hakkı'nın tacıyla kendi kendine hazırladığı usturlabının ve öteki emanetlerinin fotoğraflarını aldı. Ağustos ayının sonlarına doğru Ankara'ya dönerek burada da Şakir İbrahim Hakkioğlu ve İstanbul'da Zakir İbrahim Hakkioğlu ile buluştu. Onlardan da birçok şeyler öğrendi.

Artık etütler bitmişti. Halil, Mayıs 1944 başına kadar portre ve kompozisyonlar üzerinde çalıştı ve kararlaştırılmış olan günde resimleri partiye teslim etti. Sanatçı bu çetin işi başarmıştı. Portredeki küre ile kuru kafa, İbrahim Hakkı'nın dünya ve kozmogoni anlayışı bakımından mutlu bir buluştu.

Portreyi, benim partideki odama astık. Günün çeşitli saatlerinde, değişik ışık altında hemen her gün bu portreyi inceler, rahmetlinin torunlarının yüzlerindeki ortak çizgileri arar, birtakım benzerlikler sezer idiysem de bu sezişi daha ziyade kendi kendime yaptığım telkinlere yorardım. Fakat bir gün odama, o zaman Cumhurbaşkanlığı Muhafız Kıtaları komutanı olan hemşehrim rahmetli Albay Hüsnü Dumlu, gelmişti. Portre, Dumlu'nun dikkatini çekmişti, kimin resmi olduğunu sordu. Ben de biraz inceleyerek bulmasını söyledim. İlk önce başka bir hemşehrimizin adını verdi. Fakat biraz daha dikkatlice inceledikten sonra:

'Buldum, Hakkızadelerden Hacı Fehim Efendi'nin resmi olacak' dedi.

Bu benzeyiş beni çok sevindirdi. Çünkü çocukluğumda bu büyük hemşehrimizin torunları arasında kendisine en çok benzeyenin Hacı Fehim Efendi olduğunun ötedenberi söylenip geldiğini yaşlı hemşehrilerimden, pek çok defalar duymuştum.

Demek ki, resmi yapanla resmi yapılan arasındaki ruh yakınlığı, sanatçıyı bu başarıya ulaştırmış, iki yüz yıl sonra onun maddî varlığını sezdirmişti.

Böyle olmasa da ne çıkar? İbrahim Hakkı Türk bilim ve şiir tarihinde yaşadıkça, bütün gelip geçecek kuşaklar onun yüzünü Halil Dikmen'in fırçasının çizdiği izlerde görecekler, hafızalarda onun varlığı bu resimle birlikte yaşayacaktır.

Bu kıymetli tablo, o tarihte Erzurum Halkevi salonlarında Müze ve Sergi Kolu'nun himmeti ile açılmış olan resim sergisinde⁷⁷⁵ halka gösterilirken, "Ev" in⁷⁷⁶ kültür dergisine yazdığımız

⁷⁷⁵ Erzurum Halkevi salonlarında açılmış diğer sergiler:

1. 1943 Temmuzunda "Kitap Sergisi." Erzurum Halkevi'nde, C.H.P.'nin 3. defa açtığı sergidir. Eski İslamî harflerle, yeni Türk harfleriyle ve yabancı dil ile muhtelif ilmî zümrelere ayrılmış 5.800'den fazla kitap, 700'ü bulan gazete ve dergi gösterilmiştir.

2. 1944 Eylül'ünde Erzurum "Mimarî Sergisi" Doğu'nun büyük kültür kaynağı olan ve Anadolu mimarlığının en eski eserlerinin birçoğunu bağrında saklayan Erzurum'da millî, dinî ve tarihî yapı özelliklerini, iklim şartlarını tanıtmak, Saltuk çağından Osmanlı devrine kadar üstün bir Türk medeniyetinin büyük ölçüde ölmez anıtları olarak şahlanan alımlı, çalılımlı sanat eserleriyle daha yakından ilgilenmek, bütün saldırılara ve yıkıcılığa rağmen yine ayakta duran bu ecdat eserlerinin bugünkü durumlarını, dünkü hâllerini inceleyerek, çağlarında oldukları gibi canlandırmak ve ayrı bir sanat işi olan taş yontma işçiliğini, plan ve tersim sadeliğini incelemek ve bunları klasik sanat hünerleriyle birer birer tablolandırmak, ayrıca iki yüz yıl önceki Erzurum'un umumi manzarasını, -devrinin karakteriyle- belirterek, ortaya koymak için değerli ve himmetli Türk mimarları aylarca çalışmışlar ve pek çok emek vermişlerdir.

Erzurum mimarî gezisi etütleri olarak Cumhuriyet Halk Partisi genel sekreterliği tarafından tertiplenen ve on gün süren bu sergide kroki, plan, fotoğraf ve röleveller ile canlandırılan levhaların sayısı 37'yi bulmuştu. [Erzurum Halkevi kastediliyor].

⁷⁷⁶

bir yazıda, bu sanat eseri ve diğer sergiler hakkında görüş ve duygularımızı, şu satırlar içinde toplamak istemiştik:

Türk Resminde İbrahim Hakkı

Değerli ressam ve neyzenimiz Halil Dikmen’in bir hayli emek vererek meydana getirdiği bu portre, gerek figür, gerek konu itibarıyla, ilk defa tablosu yapılmış bir eserdir (1943). Klasik resim sanatında aranılması lazım gelen meziyetlerden biri olarak; koyulu, açıkli renklerin terkip ve imtizacı, yüz çizgilerinin, gözlerin keskin ifadesi, hele elinin altında tuttuğu eskimiş kemik renkli kafatasının, hakikiymiş gibi tabiata yakınlığı, göz alan belirginliği ve resimleme kudreti itibarıyla eser, cidden kuvvetli, manalı ve başarılı olmuştur.

Şimdiye kadar kimsenin el sürmediği, hatırlamadığı orijinal bir konuyu, kendi feragati, sabırlı ve hünerli fırçası ile tabiatlandırıp sanat dünyamıza ve ölmeliğe mâl etmesi; başta İbrahim Hakkı severleri ve aziz hemşehrileri olmak üzere, hemen herkesi sevindirmiş, bahtiyar eylemiştir.

Tablonun meydana gelmesi de sanıldığı gibi kolay olmadı. Siret ve surete uygun düşmesi icap eden karakteristik özellikleri bir araya getirmek ve bunları, gerektiği şekilde belirtmek, yüzün ve adalenin tabii rengini vermek, bunların öz kandan ve ata kökünden sağlanması için de Hazret-i Hakkı’nın hayatta kalmış soyu, sopu ile görüşmek, onlardan bilgi edinmek ve bu maksat ile Şeyh’in doğup, büyüdüğü Hasankalası’na kadar gelmekten üşenmemiş, vasitanın vasıtası ile bulduğu torunları ve hısımları ile birer birer görüşüp, onların yüz ve gözlerinde, göz bebeklerinde okuduğu ifadeyi, dikkatle incelemiş, bunları fırçasında manalandırmaya çalışmış, bununla da yetinmeyerek Hazret-i Hakkı’nın Tillo’daki türbesine kadar uzanmak, bu tarihî türbenin, kulenin, kalenin, aile ve tarikat yadigârı olan şahsî eşyanın, mukaddes “emanet”lerin, birer birer resimlerini çekerek, bunları da ayrıca etüt etmiştir.

Orada ziyaret ettiği iki ciltten ibaret yazma *Marifetname*'yi, Mısır ve İstanbul baskılarını da karıştırmayı unutmamıştır. Fotokopilerinden bize de lütfettikleri bu kıymetli vesikalar; mektuplar, çeyizler ve emanetler arasında Hazret-i Şeyh'in şahsına mahsus tepesi tek düğmeli, uzunlamasına dilimli, yeşil destarlı ve kısmen servi işlemeli tac-ı şerifi bizzat gördükleri halde şeyhimizin başlarına, nedense bunu koymamışlar, bunun yerine beyaz, tülbentten, kıvrım kıvrım dolanmış molla sarığı geçirmişlerdir. Alın ortasında yarım ay şeklinde açılması gereken mihrabiye'nin de -bilmediğimiz bir sebeple- kapalı bırakıldığı görülüyor.

Biliyoruz ki, şeyhimiz, Kadirî tarikatı büyüklerindendir. Bu itibar ile Bağdat'ta kurulan Kadiriliğin ilk zamanlarına ait uzun dilimli, düğmeli veya müjganlı tacın, başlarında bulunması veya ikinci pîr Eşrefoğlu'nun yaptığı sivri tepeli, yedi terkli⁷⁷⁷ Eşrefî tacının yahut Tosyalı, Çobanoğlu İsmail Rumî'nin icat ve içtihiadı olan sekiz terkli, tepesi, yedi renk ham ibrişimden güllü ve yapraklı Rumî tacının giydirilmesi uygun düşecekti." "Cüneydî destar" veya "Mücevveze" denilen kurdela enindeki yün destarın da tacın üstüne, yarı çapraz sarılması ve renginin mutlaka koyu yeşil olması, icap ederdi. Bunun sol yandan bırakılan bir ucu, omuz üstünden kalbin üzerine dökülecek yahut yine omuz üstünden kulak memesine kadar üç parmak tacın kenarından çıkmış görünecekti.

Sırtındaki koyu, siyah cübbenin tersim tarzı da devrinin libas ve ilbas⁷⁷⁸ icaplarına uymamış gibi görünüyor. Zamanının ileri mutasavvıflarından ve bunların pek tanınmış olanlarından biri bulunan şeyhimizin, kadı kılığına mahsus daracık Muaviye cübbesi değil de geniş kollu "Biniş", "Ferace" veya -bir nevi abâ, yelek olan- kolsuz "Haydariye" giymesi yakışırdı. Biniş veya feracenin yaka kenarları, On iki İmam'a işaretle behemehal

⁷⁷⁷ Dilimli.

⁷⁷⁸ Giyim ve kuşam.

on iki dikişli olacaktı. Enseyeye gelen kenarında da ipek kaytanla işlenmiş, açık yaprak şeklinde düğümlü, boğumlu bir Mihra-biye modeli buluşacak, yani; Peygamber Süleyman'ın meşhur mührünü temsil maksadı ile iki küreğin ortasına doğru akan sekiz köşeli kabartma bir motif, o parçayı süsleyecekti. Sekiz köşeli yıldız içine, dal, yaprak ve çiçek ile işlenen bu sembolik motif de, feracenin Şeyh'e ait olduğunu bildirecekti.

Mezar taşı kavuğuna benzeyen ve başına iğreti gibi oturtulmuş hissini veren "Amame"nin kenarları taşmış ve öne doğru poze edilmiş olduğu halde gölgesini alın çizgilerinde bulamıyoruz. Kaş üstüne indirilmiş, biraz da sağa kaymış olan bu tabla sarığın, alın kırışıklıklarını kapatmış olması, Erzurumlu mütefekkirimizin şahsî karakterindeki özel ifadeyi, birazcık zayıflatmış oluyor.

Derin bir tefekküre daldığı görülen Şeyh'in bıyık ve sakalı da bir tarikat ehlinin veya bir İslam feylesofunun şekli değildir. Saç sakala karışmış, bıyıklar ağzını kısmen örtmüş, daha da kabaca ve heybetli olacaktı. Zira aşırı zahit ve müteşerrî olan Nakşibendiler ve bir kısım Şazeliler müstesna; hiçbir tarikat adamının sakalı kısa, bıyıkları kırpık değildir.

Figürün arkası ile sağ yanının arasında kalan kalınca duvarlı, ince parmaklıklı pencereden giren ışık hüzmeleri, ön pencereden gelmiş gibi yüz detaylarına verilmiş şekilde görülmektedir. Pencere, şimdiki yerinde değil de figürün sağ yanında ve ön planda yapılmış bulunsa idi, gerek portreye, gerek öndeki cisimlere gölgeli düşecek olan ziyanın, tabloda daha canlı, daha manalı bir ifadesi görülecekti. Çünkü bu tarzda bırakılan gölge parçaları, yerlerine oturtulmamış hissini veriyor.

Sağda duran kürenin üzerindeki ekvator, enlem ve boylamlar da belirsiz kalmıştır. İlk bakışta küre olduğu belli olmuyor. Yamyassı bir çember şeklinde çizilmiş ve detaya girmemiş olduğundan sadece kubbemsi bir şişkinlik görülmektedir. İptidai de olsa, gerçeğinden biraz farklı çizilmiş bir kısım dünya

haritası, hiç değilse Yakın Şark bölgesi, yani, Akdeniz'in doğu parçası, Karadeniz, Hazar Denizi, Basra Körfezi, Kızıldeniz, en azdan kıyı çizgileri ile bilhassa belirtilmeli idi. Albüm gibi uzunlamasına açtığı kitap da devrinin estetiğine uymamıştır. Eski Türk yapması ciltlerine benzemediği gibi, yazı hokkası da zamanının sanat ve işçilik karakterini taşımamaktadır.

Kitap yapraklarının, “âherli” tabir edilen yumurtalanmış, sarımtırak yahut biraz daha krem renkte olması gerekirdi.

Bu çeşit bazı noktalar üzerinde ve daha ziyade kılık, kıyafete dair ufak tefek eksikleri olmakla beraber, esas görme noktasını teşkil eden çehrenin umumi görünüşü ve derhal göze çarpısı, vücudun ve ellerin ön plandaki eşyaya yakışır şekilde bulunması, tabloyu hakikaten canlandırmıştır. Bu itibar ile figür, ölçülü çizilmiştir. Eser, güzeldir; mükemmeldir. Hiç unutamayacağımız büyük bir himmet ve kudretle bunu meydana getiren değerli sanatkârına minnet ve şükranlarımız sonsuzdur.

Sanatkârlarımızın sergiyi süsleyen iki kıymetli eserini daha görüyoruz:

Fındık Toplayan Kadınlar.

Şehre Gelen Köylüler.

Birbirinden zengin, kudretli bu iki güzel peyzajdan başka, serginin servetini, sanat değerini arttıran 43 tablonun diğer namlı ressamaları da şunlar:

1. Ali Avni Çelebi
Hamid Âbad, İki Söğüt.

2. Bedri Rahmi Eyüboğlu
İğdeli Gelin, Meydan, İskilip.

3. Cemal Bingöl. Erzurum muallim mektebini bitirmiş ve Gazi Terbiye Enstitüsü, resim bölümünden çıkmıştır.

Bingöl Yaylasında Oyun.

4. Cemal Tollu

Kendir Söken Kadınlar, Dokumacılar, Manastır Mahallesi.

5. Cevat Dereli

Şehit Bilal Cami-i Şerifi, Kale Yazısı, Sinop Limanı.

6. Eşref Üren

Sıra Söğütlerden: Köprü, Ekin Tarlası, Ot Yığını.

7. Feyhaman Duran

Nalbant Hasan Çavuş.

8. Fahrettin Arkunlar

Yerli Kılık.

9. Hulusi Mercan

Ankara, Mamak'ta: Munzur Suyu.

10. İbrahim Çallı

Fındıklı Camii, Kayıklar.

11. İlhami Demirci

Timurleng Tepeleri.

12. Kemal Zeren

Ahlat'ta, Süleyman Tahtı.

13. Malik Aksel

Sivaslı Kız.

14. Melahat Ekinci

Meyve Bahçesinde Kadınlar, Sarı Zeybek.

15. M. Selim Turan

Muğla'da Bir Yol.

16. Nureddin Ergüven

Isparta'dan Manzara.

17. Nurullah Berk
Yeşilırmak, Kahve.

18. Refik Epikman
Harman.

19. Saim Özeren (Büyük)
Hakkâri Dağları.

20. Saim Lim
Soğuk Su'dan Allahü Ekber'e Bakış.

21. Şefik Bursalı
Nar Ağaçlarından Görünüş.

22. Şeref Kâmil Akdik
Silifke'de Göksu. Kahve'de Sohbet. Kemah.

23. Turgut Zaim
Yayla'ya Doğru (Avşarlar)
Avşar gelinleri.

24. Zeki Faik İzer
İnönü, Ahlat Ağaçları, Harman.

Cumhuriyet Halk Partisi'nin yurt gezisi yaptırdığı ressamlarımızın değerli tablolarından meydana gelen, şehirli, köylü herkesin ilgi ile takip ve ziyaret ettiği bu sergi, 12 Ocak 1945 tarihinde törenle açıldı. Bir ay geceli gündüzlü açık bulundurulduktan sonra, 12 Şubat 1945'te kapatıldı.

Bundan önce Erzurum'da ilk sergi, 1927'de kurulan Bıçki-Dikiş Yurdu tarafından hazırlanmıştı. Bu da Erzurum için yepyeni bir hadise oldu.

Burada halkın tetkikine sunulan ve çoğu dikiş nakış, örgü, oya, dantel, gergef ve yazma gibi mahalli el işlerinden, iğne hünelerinden meydana getirilen bu sanat eserleri, dolup bo-

şalan ziyaretçiler tarafından pek çok ilgi görmüş, haklı olarak takdirler toplamıştı. Açılış töreninde, bu çeşit yerli eserlerin korunması, çoğaltılması ve sahiplerinin kayırılması için şehrin belediyesi para yardımıyla bulunacağını söylemişti.

Erzurum, bir yıl sonra daha zengin, daha kuvvetli bir sergiye kavuştu. Bu seferki resim sergisi idi. Erzurum Lisesi'nin kıymetli müdürü Murat Uraz'ın teşebbüs ve himmeti ile kurulan ve lisenin laboratuvar salonlarında açılan bu sergide, kompozisyon, natürmort, portre, peyzaj, nü ve eskiz olarak klasik, akademik, 50'den fazla tablo, salon duvarlarını kaplamış ve gözleri doldurmuştu.

O tarihte lise, Kız ve Muallim Mekteplerinin resim ve elişleri muallimi bulunan Osman Adnan Kocabay⁷⁷⁹ ile aynı lisenin ve Muallim Mekteplerinin diğer resim hocası değerli Ressam Saim Özeren'in⁷⁸⁰ serginin hazırlanmasında büyük

⁷⁷⁹ Kocabay, resim tahsilini Almanya'da yapmış, 1927'den 1930'a kadar Erzurum'da bulunmuş, bir hayli talebe yetiştirmiş pek kıymetli ressamlarımızdandır. Şimdi [1961] Kabataş Erkek Lisesi Müdür Muaviniği ve resim öğretmenliğinden emekli olarak, İstanbul'da Ortaköy'de oturuyor.

⁷⁸⁰ Asıl ismi Mustafa Saim'dir. Sanat çevresi "Büyük Saim-Baba Saim" diye tanır. Doğma, büyüme İstanbulludur. Koca Mustafa Paşa semtindedir. Doğuştan sanatkar yaratılmış, üstat Çallı'dan yetişmiş ve ona yardımcı olmuş çok değerli bir ressamımızdır.

Sahasında "Hocalar Hocası" olacak pek zengin bir istidada malik iken aşırı tevazuu, sessizliği, biraz da himayesizlik ve çekememezlik yüzünden layık olduğu şekilde gelişmemiş, tanınmış büyük şöhretler sırasına girememiştir. Onun bu talihsizliği, kendisinden ziyade şüphesiz ki sanat dünyamız ve memleketimiz için ödenmez, karşılanmaz büyük bir ziyan olmuştur. 1926'da Sanayi-i Nefise (Güzel Sanatlar) Akademisi'nden çıkar çıkmaz, hocası Çallı merhumun delaleti ile Erzurum'a gönderildi. Burada lisenin, kız ve erkek muallim mekteplerinin, kız sanat mektebinin resim muallimliklerinde bulundu. 1930 yılının sonuna kadar devam eden bu hizmetleri sırasında, Erzurum maarif hayatına ve mekteplerin sanat çalışmalarına çok şeyler kazandırdı. Saim Bey'in klasik resmimizde ve çağdaşları içinde, daima göze çarpan bir üstünlüğü olduğunu arkadaşları da söyler ve takdir ederler. Mitolojik konularda yapmış olduğu kompozisyonlarda, hele eskiz ve

hizmet ve çalışmaları görüldü. Serginin gayesi, ders yılları içinde öğrencilerin resim ve el işi çalışmalarının seçme örneklerini velîlere ve halka tanıtmaktı. Adnan ve Saim Beyler de Erzurum'a dair bazı kıymetli eserlerini katmak suretiyle sergiye daha ciddi ve çekici bir sanat havası vermişlerdi.

Anadolu'da güzel sanatlara dair bedîî hareketlerin sistemli olarak henüz başlamadığı, estetik havanın gerektiği şekilde yayılmadığı, hatta o kadar ki, resim ve resimleme diye fotoğraf-tan başka bir şeyin bilinmediği bir devirde böyle bir serginin Erzurum'da ilk defa açılmış bulunması, bu çalışmalara büyük mana ve önem verdiriyordu. Aydın çevrenin ve sanatseverlerin sevinci sonsuzdu.

Bu güzel eserler, tablolar, travaylar arasında en çok dikkati çeken iki büyük levha vardı. Biri Adnan Kocabay'ın Erzurum mahalle aralarında tezek kurutan ehramlı bacıları, kızanları yerli kılıkları ve günlük yaşayış ile canlandıran büyücek tablo, biri de Ressam Saim'in fırçasından çıkan Erzurum'un meşhur Tabakhane Çeşmesi üstündeki asırlık köprü ve arkada heybeti ile görünen Erzurum Kalesi idi.

O sırada Orta Tedrisat Umum Müdürü bulunan Sayın Cevat Dursunoğlu ile beraber Erzurum'a gelen Maarif Vekili merhum Mustafa Necati Bey, sergide bu tabloları görünce, bunların Vekâlet namına derhal satın alınması için ilgililere emir verdi, tablolar alındı.⁷⁸¹

portrelerde, talebeliğinden beri eşsiz denilecek yüksek değerde eserler vermiş, meslektaşlarıyla beraber hocalarını da hayrette bırakmıştır. Zengin ve kudretli fırçasından daha çok şeyler beklediğimiz Saim Özeren, şimdi [1961] İstanbul'da, Pertevniyal Valide Sultan Lisesi resim öğretmeni bulunuyor.

⁷⁸¹ Bu tabloların resim sanatı bakımından nasıl bir varlık taşıdığını, bunları vücuda getiren sanatkârın üstün kıymetini ve güzel seçmesini bilen Maarif Vekili Necati Bey'in bu eserler önünde nasıl hayran kaldığını ve Vekâlet namına satın alınması için ne suretle emir vermiş olduğunu, kıymetli meslek arkadaşlarından azîz dostumuz Elif Naci File, bu övünülecek hadiseyi, fırçası gibi renkli ve âhenkli kalemi ile ne de güzel tasvir ve hikâye etmektedir:

Şimdi İstanbul, Beşiktaş'ta Resim ve Heykel Müzesi'ndeki kıymetli sanat eserleri arasında saklanılmakta olan bu tabloların Vekâlet'e ve dolayısı ile müzelerimize mal edilmesi için ressamlarına, o zamanın parası ile 100'er lira verilmişti. Diğer sanatkârlar da takdirname almışlardı.⁷⁸²

Yine bu tarihlerde Erzurum'da Yedek Subaylığını yapan Muvaffak Sami Onat, 19 Şubat 1945 tarihli aynı dergide yayınladığı "Yurt Gezisinde Ressamlarımız" başlıklı bir yazısında İbrahim Hakkı portresi için şöyle diyordu:

İbrahim Hakkı portresi de fena değil; ışık oyunları ve bilhassa kafatası güzel; çehre de manalı... Fakat süjede kafa döndüğü halde boyun dönmemiş.

"Erzurum'da Resim Sergisi:

Hayret mi ettiniz? Sabahleyin horozlarla beraber uyanan Erzurumlu çiftçi de mor dağların ardından doğan güneşi paleti ile bekleyen genci gördüğü zaman hayret etti. Esrarengiz kutusundan boşalttığı renkler ile Erzurum'un sisli, dumanlı sabahlarını tuvaline teksif etmeye uğraşan ressam ki -siz onu belki tanımıyorsunuz- feragatin öz misalidir. Anadolu'da tetkik seyahatini yaparken Erzurum'a uğrayan Maarif Vekili Necati Bey, yolunun üstünde bir resim sergisi gördü. O da hayret etti. Bu beş on parça eserden mürekkep, mütevazı sergiden mütehassıs oldu. Güzeli çok iyi seçen gözleri bu levhalardan ikisi üzerinde durdu; dinlendi. Karlı dağların kolları arasına vecd içinde uzanan bu beyaz memleket, hisli bir aynadan bu tuvalin üstüne aksetmiş... Erzurum, bu çerçevenin içindedir.

Necati Bey, refakatindekilere derhal bu tabloların Vekâlet namına satın alınmasını emretti. Levhalar alındı.

Bu iki eser, medenî memleketlerin payitahtlarında bile büyük bir varlık temin edebilecek kudrette olduktan başka, kıymetli Maarif Vekilimiz'in takdirlerine mazhar olması itibarı ile de, ayrıca haiz-i ehemmiyettir. Bu levhalardan birini vücuda getiren ressam Saim, Avrupa'dan dönmek üzere bulunan genç neslin muvaffak olanları arasında, hatta bunların başında bulunması iktiza ederken, onlarla beraber olamayışı karşısındaki derin hüznümü ve kendisinin hudutsuz feragatine duyduğum hayranlığı gizleyemiyorum.

Elif Naci, *Milliyet*, 11 Temmuz 1928.

⁷⁸² Ce. Ser. *Erzurum Halkevi Kültür Dergisi*, 1 Mayıs 1945, s. 7, s. 31, ek yaprak.

İhtilaçname

İyafetname bahsine çok yakın bir başka konuya giriyoruz: İhtilaçname... Seğirmeler faslı, bölümü yani vücudun bir yerinde, deri ile birlikte hemen altındaki kasların ince ince titreme veya çırpınması...

Bu bölümde ele alınanlar ötekine pek yakın olmakla beraber insanın yalnız ruhî hallerinden ve iç yapısından bahsedilmiyor. Öbüründe hemen bütün uzuvların türlü yönlerden incelendiğini, bunlar arasında mesela beşerenin, cildin, derinin, hatta deri renginin ve tesirlerinin ayrı ayrı manalandırıldığını görmüştük. “İhtilaçname”de ise insan vücudunun en önemli yeri olan yüz ve gözün dikkati çeken bazı halleri birer birer anlatılıyor.

Yüzümüzde bir yerin hafifçe titremesi, seğirmesi, gözün yani göz ucunun pır pır oynaması ve bunların sonradan olan sebep ve tesirleri üzerinde bilgiler verilmiş... Bunlar da ekseriya sinir ve adalenin takallus ve ihtilacından ileri geliyor. Yani sinirler çekiliyor, kasılıyor yahut bazı tepkiler altında bir takım seğirmeler yapıyor. Vakitli vakitsiz, rastgele olduğundan sebeplerini öğrenmeye ilmin de ışığı yetmiyor. Bu hâl, her zaman değil de ara sıra seyrek görülürse, iyi karşılanıyor. Hayra yoruluyor. Eski telâkkilere göre de Tanrı’dan gelme sevindirici bir haber sanılıyor.

Böyle olmayıp, devamlı şekilde göz kapağı, burun kanadı, dudak ucu veya başparmak, omuz başı üst üste oynar, titrer, çekilir, büzülür ise “za’f-ı âsap” dediğimiz sinir bozukluğu, yorgunluk damar sertliği veya dolaşım yetmezliğinden de olabiliyor. Artarsa bu titreme sıklaşıyor ve normal duruma gelmesi uzun sürüyor. Az bir süre içinde görülenler, tedavi sonunda geçiyor. Küçük bir iz bırakmış da olsalar önemli karşılanmıyor. Bu gibileri, sözlük ve hekimliğin her dilde “arıza”dan saydığı bir takım uzvî, fizikî hastalık ve aksaklıklardır ki, tabiatıyla hayra, şerre yorulamaz.

Bir de tedavisi çetin, gittikçe müzminleşen devamlı ihtilaçlar vardır ki, eskimiş hastalık hâlini aldığından sahibini rahatsız eder; etrafındakileri de bir hayli üzebilir, öteden beri bunu “tık geldi” diye anlatırlar. Nitekim Frenkler de “tık - tikaj” diyorlar.

Marifetname’nin üzerinde durduğu, bizim de burada bahsetmek istediğimiz ihtilaç, arada bir olanıdır. Yoksa ağır hastalıklarda görülen çırpınmalar değildir. Hiçbir sebep olmaksızın insan vücudunda bir yerin birkaç defa oynamasıdır ki, buna “damar oynaması” veya “seğirmesi” derler. Bazen iki, üç gün sık sık sürer. Sonra kendiliğinden kaybolup gider. Böyle olmaz da günlerce devam eder, geçmez ve normal imiş gibi daimî bir hâl alırsa, onun sinir bozukluğu veya yetersizliği ile ilgili asabî bir rahatsızlık olduğunu anlayıp, çaresine bakmak gerekir.

Kıyafetname’den başka halkın pek tuttuğu *Tabirname*, *Yıldızname*, eski ismi İlmü’l-fal olan “Tefeülname” ve buna benzeyen “İstihraçname”ler gibi bu konuyu da inceleyip açıklayan bir hayli eser yazılmıştır.⁷⁸³ Bilimsel değerleri pek

⁷⁸³ Rivayete göre İslam’da İhtilaçname isimli ilk eseri yazan imam Cafer Sadık’tır. Şeyh Davud Darir-i Antâkî, *Tezkiretü’l-Bab’ında* Kâtip Çelebi *Keşfü’z-Zünûn’unda*, Taşköprülü *Mevzûatü’l-Ulûm’unda*, Muhammed b. İbrahimü’l-Hişam *Risaletü’l-İhtilaç’ında* ve İshak, hocası Ahmed Şemseddin Efendi de *Vahdetname’sinin* birkaç yerinde İlmü’l-ihtilâç ile ilgili müstakil birer bahis ayırmışlardır.

ciddi ve esaslı olmamakla, beraber halkın elinde dolaşan “İhtilaçname”ler bunlardır.

İnsanda görülen ihtilâcın ortaya çıkardığı özelliklere dair bazı müellifler toplu bilgiler vermişler, zaman zaman yapılan deneme ve incelemeler sonunda, dikkate alınması gereken bir takım hüküm ve sonuçlara varmışlardır.

Bedende a’za ihtilaçlarına ait zarar ve belirtilerden bahsedenlerin, ileriye sürdükleri deliller de tamamıyla doyurucu ve inandırıcı olmamakla beraber, asıllarında büyük bir değişiklik ve aykırılık görülmemektedir.

Şiddetli ve sürekli ihtilaçları, yer sarsıntısına benzetenler de var. Mesela Kâtîp Çelebi, Taşköprülü bunların başında...

Yine ortaya atılan bazı mütalaalara bakılırsa, insan uzuvlarından birinin seğirmesi, onun keyfiyet ve delaletinden bahseden ihtilaç ilmi, feraset ilminin dallarından biridir. Feraset ilmi de tabiat bilimlerinden (jeoloji) ayrılmış bir parçadır. Bunu bildirmek ve belirtmek için epeyce yayın yapılmış. Hepsisi de aynı kuvvet ve kifayette olmamakla beraber yine de güvenilir köklü tarafları var.

Allâme Şeyh Davûd-i Antâkî, meşhur *Tezkire*’sinde bu meseleyi “sûrî ve irâdî” olarak ikiye ayırıyor. İradî olanına, vü-

Tanzimat’tan sonra en çok eser vermiş, türlü dillerde ve bilgilerde beş yüze yakın kitap yayınlamış, son devrin en eski, en yaşlı gazetecisi, muharrir ve müellifi, Türk basınının “Beybaba”sı Erzurum’un Zorluoğlu-Zorlugiller ailesinden Seyyid Süleyman Tevfik Hüseyinî (Vefatı: 30 Kasım 1939; Topkapısı dışında yatıyor. Gömülürken Atatürk’ün kendisine hediye ettiği kavuniçi renginde ipek mendili, vasiyeti üzerine kefeninin içine konulmuştu.) Eserlerinden pek tutunmuş olan *Kenzü’l-Havâs*’nın dördüncü cildi, “Keyfiyet-i Celb ü Teshir” kısmında, bu konuyu ele almış, “İhtilac-ı Uzuv” başlığı altında son benzerlerine göre toplu ve en doğru sayılan bilgileri vermiştir.

Avanzade Süleyman Bey’in *A’za Seğirmesi* adlı risalesi, 1920’de İstanbul’da bastırılmıştır. Daha önce 1913’de yayınlanan halk kitaplarından *Muhyiddîn-i Arabî Tabirnamesi* sonuna *Marifetname*’deki “İhtilaçname”nin, “Kıyafetname” ile birlikte eklenmiş olduğunu görüyoruz.

cutta kana karışan gıda maddeleri nevinin tesiri ile “maddidir” veya “dışarıdan gelme başka bir tesirin zaruri neticelerinden olarak asabidir” diyor.

Yine Antakyalı şeyhin söylediğine göre bu hâller, vücutta meydana gelecek bir hastalığın ekserîya başlangıcı oluyor. Bu da buhara benzeyen itici, kakıcı bir kuvvet’in harekete geçmesi ile kendisini gösteriyor.

İskender’den beş yüz küsûr sene sonra gelen Yunan filozof ve tabiatçısı Calinos (Galien) diyor ki:

İhtilaç meydana getiren uzuv, (uzv-ı muhteliç) en sağlam ve dayanıklı olanıdır. Böyle olmasa, tabakalar içinde buhar toplanmaz. Tıpkı sarp dağların altında suların birikinti yapması gibi...

Lakin tabiat ilminin sırlarını iyi bilenler, bu benzetme ve yakıştırmaları bir bakıma gerçeğe uygun bulmuyorlar. Nitekim Kâtip Çelebi, iddiaların bu tarafına katılmıyor. “Bu mütalaalar, tabiat bilgisini iyi bilmemenin bir sonucu olarak ileri sürülmüştür” diyor.

Zira organlarca görülen buhar ve rutubetin asıl sebebi, alınan gıdalar arasındaki zehirli gazların, pis ve zararlı maddelerin uzviyet içerisine sinmiş ve yayılmış olmasındandır. Yoksa cismin, bedenin güçlü veya çelimsiz olmasından meydana gelme değildir.

Sağlık bilgisi ve hekimlik denemelerine göre ihtilacın bir sebebi de temizliğin ihmali veya çok çalışmış, yorulmuş, aşırı derecede yıpranmış bir organın, yeteri kadar dinlenmemesi hallerine bağlanmaktadır. Keza kan dolaşımını kolaylaştırıcı şekilde ovulmamış (masaj yapılmamış) olması da aynı şeyi meydana getirir.

Bütün bunlara rağmen, ihtilaç ilmini tamamıyla bâtlı sayan klasik ilim adamları bulunduğu gibi, bunu kendi başına bir

ilim değerinde ele alıp, bir takım ciddi hükümlere varanları da görülmüştür. Çoklarının dediklerine göre bu bilgi, İran, Irak ve Hint'ten yayılmadır.

Peygamberimizin torunlarından ve On İki İmam'dan Cafer Sadık'a ait, hatta daha eskiye ve geriye giderek, Büyük İskender'den alınmış birçok rivayetler ortaya koydular. Fakat bu söylentilerin çoğu tabiat olaylarıyla uzlaştırılmaz.

Taşköprülü de *Mevzuat*'ında aynı şeyi söylüyor.

"Bu bir ilimdir ki, ona itimat ve delailine itimad olunmaz." Yani muteber ve mutemed sayılmaz, diyor.

Buna karşılık yıldızlar ilmine ve bunun doğurduğu bir takım efsanevî inançlara saygı göstermiş müelliflerin yazdıklarına göre ihtilacı meydana getiren uzvun, bu çeşit hareketi, gökyüzünde mutlaka bir yıldıza bağlıdır. Bu yıldızın da onunla behemehal bir ilişkisi olması şarttır.

Bütün bunlardan sonra özetin özeti, sonucun sonucu şudur ki: Bu fikirler, hükümler, mütalaalar, söylentiler, yorumlar, benzetme ve yakıştırmalar, hatta anane yoluyla gelmiş ve gelmekte olan inançlar, bugünün bilgi ölçüsüne, fizik mantığına, hele ciddi ve müspet bilimler anlayışına yaklaşmamış olsalar bile asırlarca fikirlerde yer etmiş, izler ve tesirler bırakarak yaşamış ve hemen hemen zamanımıza kadar yayıla gelmiştir. Bu yönden ne de olsa hakikat payları küçümsenemez.

İhtilâç problemi, bizde olduğu kadar Batı dünyasında da aynı şekillerde benimsenmiş, ana bilgiler ve ölçüler içinde ele alınmış, ilmin ve gerçeğin istediği ciddiyet ve ehemmiyetle türlü yönlerden işlenmiş ve incelenmiştir.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin de geçmişten kalma yazı geleneğine uyarak bu bahse önem vermesi, klâsik ilmî teamüle (bilimle ilgili yapılageliş) saygı göstermiş olmasındandır. Zaten kitabında lüzumlu gördüğü her şeyi anlatmak istemesi bundan ileri geliyor.

İbrahim Hakkı'nın belli başlı özelliklerinden biri de bu değerli ve geniş konulu eserinde ansiklopedik icapları adeta sistematik şekilde bir bir yerine getirmiş olmasıdır. Her yazdığına bir yenisini eklemek suretiyle devrinin ilimlerinden hemen hiçbirini eksik bırakmamıştır. Özet halinde de olsa bunlara dair gerekli bilgiler vermek, hemen her şeyi, her konuyu incelikleriyle işlemek prensibi, zaten onun titiz ve karakteristik vasfının tabii bir icabıdır.

Nitekim ele aldığı bu konuların çevresinde dolaşırken “a’za kıyafetleri” ile ilişkin yeni bir eklenti yapıyor:

“Kıyafat-ı a’zanın tadil-i delail-i ezdadını ve ihtilaf-ı nüfus ile muhtelef olan ahkâmını...” bildiriyor.

Vücut parçalarının, yani organların değişiminden doğan zıtlıkları ve onların göze çarpan tanıtılarını (deliller) keza nüfus aykırılıkları ile başkalaşmış hükümleri sayar ve ipuçlarını verirken diyor ki:

Kıyafet-i azada zikrolunan delail-i ezdad, şahs-ı vahidde cem olsalar, cümlesini itidal, mamur ve abad eyler. Mesela, kösenin boyu tavil olsa, ol kösedir deyu ona ta’n olunmaz. Zira ki itidal bulmuştur; onu kim ta’nlar. Eğer yüzü de nuranî oldu ise onu ehl-i dide nur anlar. Pes, bir kimesnede kangı canibin delaili ekser⁷⁸⁴ bulundu ise ol kimse ol canipte bilinmiştir.

Eğer bir kimesneye nur-i Hakk basar (basır) olsa, onun feraseti delail-i mezkûreden müstağni bulunmuştur. Zira ki haberde Habib-i Ekrem -sallallahü Teâlâ aleyhi ve âlihi ve selalem- Hazretleri’nden şu hadis-i şerif naklolunmuştur: “İttekû firâsete’l-mü’mîn...”

Meal-i münifi şöyledir: “Mü’minin ferasetinden⁷⁸⁵ korkun. Çünkü O, Allah’ın nuru ile bakar.”

⁷⁸⁴ Dikkatli ve temkinli olun.

⁷⁸⁵ Derin ve keskin anlayışı.

Yani mü'minin gönül gözü ile bakışından hiçbir şey gizli ve örtülü kalamaz. Onun bakışı, ilahî nurun parıltılarıyla ışıldar; Rabbanî hikmet ve tecellilerin kılavuzluğu ile her şeyi derinliğinden kavrar. Zira basiret sahibidir.

İbrahim Hakkı verdiği bu örnekler ve bilgilerle özet olarak şunları söylemek istiyor: Mesela diyor; kösenin boyu uzun olsa, o kösedir diye ta'n olunmaz.⁷⁸⁶ Zira uzun boy yanında köselik pek göze görünmez; ortalama bir hâl alır.

Hele yüzü de nurlu (aydınlık) ise o parlıltı, hemen göz alır. Gözü gönlü uyanık olun, onu derhal sezer ve tanır. Her yerini nûr içinde bulur. Çünkü bir kimsede hangi yönün tanıtıları baskın ise o kişi, o kılığın adamı bilinir.

İhtilac-ı aza-yı insana dair⁷⁸⁷ için de küçücük bir başlık yapmış.

Damarlarda dönen kanın birden bozulup tutulması veya dolaşım yetmezliğine uğraması, örnek ve görüntüleri ile anlatılırken bunun sonucu olarak, yüzde ve üst derideki ihtilaç izlerinin sebep ve hükümleri sıralanmış bulunuyor.

Nev-i samin⁷⁸⁸ bunun için yazılmış... Nazmın güzel dilini kaleminin tatlı ve sürükleyici âhenginden dinlerken, bunları da öğrenmiş olmanın zevkine varıyoruz:

*İhtilâc-ı fark-ı ser⁷⁸⁹
Câhtan⁷⁹⁰ verir haber*

*İhtilâc-ı pîş-i ser⁷⁹¹
Oldu devlete eser⁷⁹²*

⁷⁸⁶ Ayıplanmaz, kınanmaz.

⁷⁸⁷ İnsan uzuvlarındaki seğirme ve titremeler.

⁷⁸⁸ Sekizinci bölüm.

⁷⁸⁹ Başın tepesi.

⁷⁹⁰ Yüce kat.

⁷⁹¹ Başın ön yukarısı, alın.

⁷⁹² Delil.

*İhtilâc-ı cenb-i ser⁷⁹³
Sağ ve solu hayr ider*

*İhtilâc-ı cebhe ter⁷⁹⁴
Sağ ays⁷⁹⁵ ve sol haber*

*İhtilâc-ı hâcib⁷⁹⁶ ol
Dostluk oldu sağ ve sol*

*Evsatı⁷⁹⁷ iderse ger
Sağ zevk ve sol keder*

*İhtilâc itse zeneb⁷⁹⁸
Sağı hüzn ve sol tarab⁷⁹⁹*

*İhtilâc-ı zahr-i ayn⁸⁰⁰
Sağda levm⁸⁰¹ solda zeyn⁸⁰²*

*İhtilâc-ı beyt-i nûr⁸⁰³
Sağı renc⁸⁰⁴ ve sol sürur⁸⁰⁵*

*İhtilâc-ı dünba⁸⁰⁶
Sağda mihr⁸⁰⁷ ve solda mal*

-
- 793 Başın yan yüzü.
794 Genç ve körpe yüz.
795 Bolluk ve zevk içinde yaşama.
796 Kaş.
797 İki kaşın tam ortası.
798 Kuyruk sokumu.
799 Çok sevinç, neşe.
800 Göz kapağı, kapağın üstü.
801 Kötüleme, kınama, nefsinin aşağılama.
802 Süs.
803 Göz yuvası.
804 Ağır ve zahmetli iş.
805 Sevinme.
806 Kuyruk sokumu.
807 Dostluk ve içten sevgi.

İhtilâc-ı zîr-i çeşm⁸⁰⁸
Sağda mihr ve solda hışım⁸⁰⁹

İhtilâc-ı ruhde dâl⁸¹⁰
Sağda hayr ve solda mâl

İhtilâc-ı enfe râh⁸¹¹
Sağda kahr ve solda câh

İhtilâc-ı fevk-ı leb⁸¹²
Sağda rızık ve sol tarab

İhtilâc-ı künc-i leb⁸¹³
Sağda darı⁸¹⁴ ve sol tarab

İhtilâc-ı zîr-i leb⁸¹⁵
Sağ ve solda yahşi heb

İhtilâc iden zekan⁸¹⁶
Sağda ayş ve sol hasen⁸¹⁷

İhtilâc-ı gûş⁸¹⁸ ider
Sağda, solda, hoş haber

⁸⁰⁸ Zîr-i çeşm: Gözün altı.

⁸⁰⁹ Gazap, hırsı çıkma.
Dîde şehbâveş olur berrân (keskin)
Oldu şehbâli fil misl-i müjgân

Ger taaccüble vâki' olsa nazar
Mubsire (görücü, gösterici ve görünücü) göz diküb eyler eser
İshak Hocası, *Vahdetname*'den

⁸¹⁰ Yanakta iz, belirti.

⁸¹¹ Burun seğirmesine yol olursa.

⁸¹² Dudağın üstü.

⁸¹³ Dudak uçları.

⁸¹⁴ Zarar, ziyan, kötü haller.

⁸¹⁵ Dudağın alt ucu.

⁸¹⁶ Çene çukuru.

⁸¹⁷ Güzel.

⁸¹⁸ Kulak.

*İhtilâc-ı hulk⁸¹⁹ hem
Sağda mâl ve solda gam*

*İhtilâc-ı dûş⁸²⁰ ider
Sağda hüzn, sol keder*

*İhtilâc-ı bâzû, al
Sağda rızk ve solda mal*

*İhtilâc-ı zend⁸²¹ ider
Sağda, solda hoş haber*

*İhtilâc-ı saideyn⁸²²
Sağ lağv⁸²³ ve solda şeyn⁸²⁴*

*İhtilâc-ı rusg-i yed⁸²⁵
Sağda mal ve solda kedd⁸²⁶*

*İhtilâc-ı zahr-i keş⁸²⁷
Sağda hüzn ve sol şeref*

*İhtilâc-ı keften⁸²⁸ al
Sağ ve solda rızk u mal*

*İhtilâc-ı ibhâm⁸²⁹
Sağda haml⁸³⁰ ve solda kâm⁸³¹*

819 Boğaz ve gerdan.

820 Omuz.

821 Bilek, bilek kemiği.

822 Dirsek ile el arasında iki oynak, iki bilek.

823 Saçma söz, boş laf.

824 Ayıp, kusur, leke.

825 El ayası üstü veya bilek.

826 Çabalama, didinme, sıkıntı verici ağır iş.

827 Avuç içi üstü.

828 El ayası.

829 El ve ayağın başparmağı.

830 Gebelik.

831 Dilek ve istek.

*Titrer ise sebbabe⁸³²
Sağda, solda esbabe⁸³³*

*İhtilâc-ı vustâ⁸³⁴ heb
Sağda hüzün ve sol tarab*

*İhtilâc-ı bınsır⁸³⁵ hem
Sağda câh ve solda gamm*

*İhtilâc-ı hınsır⁸³⁶ al
Solda hayr ve sağda mal*

*İhtilâc-ı sadr⁸³⁷ olur
Sağı hüzün ve sol sürûr*

*İhtilâc-i sedy⁸³⁸ heb
Sağda câh ve sol tarab*

*İhtilâc-ı batna⁸³⁹ tâm
Sağda vasl⁸⁴⁰ ve solda kâm*

*İhtilâc-ı nâf⁸⁴¹ olur
Sağda hüzün ve sol sürûr*

*İhtilâc-ı pehlû⁸⁴² al
Sağı renc⁸⁴³ ve solu mal*

-
- 832 Şahadet parmağı.
833 Sebepler, vesileler, elverişli durumlar.
834 Orta parmak.
835 Yüzük parmağı, adsız parmak.
836 Serçe parmak.
837 Göğüs.
838 Meme.
839 Karın.
840 Ulaşma.
841 Göbek.
842 Koltuk ve kalça arası.
 Şimdi bürehne pehlû, şimdi küşâde sîne
 Arz eyleriz visâli Noel Baba'ya karşı
 Sıtkı Dursunoğlu Hoca
843 Ağır iş, sürekli üzgü.

İhtilâc-ı tehîgâh⁸⁴⁴
Solu rızık ve sağı câh

İhtilâc-ı uyluğ ol
Sağı mihr ve sol oğul⁸⁴⁵

İhtilâc-ı âne⁸⁴⁶ ber⁸⁴⁷
Sağ cimâ⁸⁴⁸ sol sefer⁸⁴⁹

İhtilâc-ı husye⁸⁵⁰ hem
Sağda tıfl⁸⁵¹ ve solda gam

İhtilâc-ı mak'ad⁸⁵² al
Solda rah, sağda mal

İhtilâc-ı fahz⁸⁵³ ider
Sağı ayş ve sol sefer

İhtilâc-ı rukbe⁸⁵⁴ olur
Sağda hüzn ve sol sürûr

Taht-ı rükbe⁸⁵⁵ kılsa ger
Sağda rah ve sol keder

İhtilâc-ı saka⁸⁵⁶ râh
Sağda mal ve solda câh

844 Boş böğür; insanın boş böğrü.

845 Oğlan çocuk.

846 Kasık, kasıkta biten kıllar.

847 Göğüs.

848 Çiftleşme.

849 Yolculuk.

850 Erkeklik bezi.

851 Çocuk, enik.

852 Oturak yeri.

853 Uyluk.

854 Diz.

855 Diz altı.

856 Baldır ve incik.

İhtilâc-ı vech-i sak⁸⁵⁷
Sağda rah ve sol erzak⁸⁵⁸

İhtilâc-ı batn-ı sak⁸⁵⁹
Sağda mal ve sol firak⁸⁶⁰

İhtilâc-ı kâ'b⁸⁶¹ ider
Sağda vasl ve sol sefer

İhtilâc-ı püşt-i pâ⁸⁶²
Sağda hüzün ve sol safâ

İhtilâc-ı kâ'b al
Sağda meşy⁸⁶³ ve solda mal

İhtilâc iderse kef
Sağda meşy ve sol şeref

İhtilâc-ı ibham⁸⁶⁴
Sağda mal ve solda kâm

İsbığ-ı sâni⁸⁶⁵ ider
Sağda solda hoş haber

İsbığ-ı vüstâdan⁸⁶⁶ al
Sağda ve solda cidâl⁸⁶⁷

857 İncik üstü.

858 Zahire, azıklar.

859 İnciğin içi.

860 Ayrılık.

861 Topuk kemiği.

862 Ayak tabanı.

863 Yürüme, yaya gitme.

864 El ve ayağın başparmağı.

865 İkinci parmak.

866 Orta parmak.

867 Uğraşma, savaşma.

İsbığ-ı bınsır⁸⁶⁸ bulur
Sağda cedel⁸⁶⁹ sol sürûr

İsbığ-ı hınsırda⁸⁷⁰ kal
Sağ ve solu rızk u mâl

En sonu yine ilahî hükümleri ve Allah'ın kudretini hatırlatarak, kuvvetli telkin, öğütlenme ve muştulama neşesiyle bitiyor:

Muhtelîc⁸⁷¹ olsa eğer
Bir yerin eyle nazar

Bunda kıl ahkâmı yâd
Şübhesiz et itimâd

Kim damar oynar neden
Hakk'tır anı depreden

Anla işârâtını⁸⁷²
Bekle beşârâtını⁸⁷³

İhtilaçları hakimane bir üslubun veciz ve nazif ifadesiyle canlandıran bu tablonun içinde, yine bir takım terimlere ve bugünkü hayat dilinin uzağında kalmış, anlamlara, eskimiş bazı sözlere rastlanılmaktadır. Bu itibarla “Kıyafetname” bahsinde yapıldığı gibi, bunların da öz Türkçe karşılıklarını vererek açıklanmasında faydalar gözetiyoruz:

⁸⁶⁸ Yüzük parmağı.

⁸⁶⁹ Bahiste çekime, kavga.

⁸⁷⁰ Serçe parmak.

⁸⁷¹ Seğiren.

⁸⁷² Anlamalı izler.

⁸⁷³ Muştulamalar.

Seğiren Uzuvarlar	Sağ Taraf	Sol Taraf
Tepe (baş)	Büyüklik hâli	Büyük görev katı
Başın önü	Devlet, baht ve talih	Nimet, iyi ergi
Şakaklar	Hayırlı haber	Hayırlı haber
Alın	Sevinç ve tadım (hoş vakit geçirme)	İyi haber (Faydalı salık)
Kaş	Dostluk, fayda	Dostluk, fayda
İki kaş ortası	Rızık (azık, doygu)	Keder, acı
Kaş ucu	Hüzün (gönül üzünlüğü)	Zevk ve sürur (hoş vakit geçirme ve sevinç)
Gözün üst kapağı	Fena (Kötü)	İyi, güzel
Göz bebeği	Kadar (acı)	Sevinç
Göz ucu	Sevgi	Mal
Gözün alt kapağı	Öfke, kızgınlık, keder (acı)	Aynı anlam
Yanak	Sevinç va hayır	Mal ve kâr
Burun	Dert edinme, içlenme (acı)	Büyük görev katı
Üst dudak	Duygu (azık)	Zevk u tarap (tadım, boş vakit ge- çirme, sevinç, şenlik, iç açıklığı)
Dudağın köşesi	Zarar	Kâr
Alt dudak	Hayırlı haber ve fayda	Aynı anlam
Çene	Zevk ü sürur	Aynı anlam
Kulak	İyi haber	Aynı anlam
Boğaz	Mal ve para	Gam ve keder (gönül üzünlüğü)
Omuz	Gam ve kasavet (tasa, kaygı, üzünrû)	Hüzün ve endişe (tasalı düşünce)
Pazu	Bol rızık	Çok mal
Dirsek	İyi haber	Aynı anlam
Kol	Zevk ve eğlence	Düşünce ve keder
Bilek	Mal ve kâr	Zarar, ziyan
El üstü	Hüzn ü melal (iç üzünlüğü, gönül bezginliği)	Şeref ve itibar (saygınlık)
Avuç içi (el ayası)	Mal ve rızık	Aynı anlam
Baş parmak	Yol ve yolculuk	Dilek, isteği olmak
Şahadet parmağı	Hoş haber, başarı	Aynı anlam
Orta parmak	Üzgünlük	Sevinç ve mutluluk
Adsız parmak (dördüncü)	Mansıp (büyüklik, büyük görev katı) ve fikir çatışması	Gam ve keder

Seğiren Uzuvarlar	Sağ Taraf	Sol Taraf
Küçük parmak (Serçe)	Mal ve rızık	Hoş haber
Göğüs	Hüzün ve keder	Zevk ve sürur (tadım, boş vakit geçirme, sevinç)
Meme	Büyük mevki, çok mal	Aynı anlam
Karın	Visal (kavuşma, birleşme)	Kıl ü ka'l (dedikodu)
Göbek	Keder ve kasavet (iç karartısı)	Zevk sürur
Böğür	Zahmet ve meşakkat (güçlük ve sıkıntı)	Mal zenginliği
Oyluk	Sevgi	Erkek çocuk doğumu
Kasık	Evlenme ve cinsi münasebet, gebelik	Haber, salık
Erkeklik aleti	Evlenme, çoluk çocuğa karışma	Gam ve keder
Makat (oturak yeri, kıç)	Malca zenginlik	Yol, yola çıkma
Kalça	İçki ve eğlence, aşırı zevk	Yola gidiş ve dönüş
Diz	Hüzün ve keder (acı ve üzüntü)	Neşe ve sürur (iç açıklığı ve sevinme)
Diz kapağı altı	Sefer (yol görünme)	İç üzüntüsü
Baldır	Bol rızık (doygusu) ve mal	Mansıp ve makam (yüksek iş katı)
Baldır önü, ön baldır	Yol	Rızık
Topuk	Bol para, bol mal	Aynılık
Ökçe	Yolculuk	Aynı anlam
Ayağın üstü	Hüzün ve elem (iç acısı)	Zevk ve safa
Taban	Yol	Şeref ve itibar (saygınlık)
Ayağın baş parmağı	Mal, mülk	Muradına erme
Ayağın ikinci parmağı	Hoş haber	Aynı anlam
Ayağın üçüncü parmağı	Cidal: Uğraşma, savaşıma, bozuşma, kavga	Aynı anlam
Ayağın dördüncü parmağı	Cedel: Konuda çekişme, kavga	Sevinme, muştulanma
Ayağın küçük parmağı	Bol mal ve azık	Aynı anlam

Özün Özü

Azret-i Hakkı; üç elif, bir beşte, yani: 1115 Muharrem'inin ilk cuma sabahında (18 Mayıs 1703) Hasan Kal'ası'ndaki baba evinde dünyaya geldi.

Babasının Siirt'e gidişinden bir yıl sonra kendisi de oraya vardı (H.1123/M. 1711).

İlk haccını H.1150/M.1737'de yaptı.

H. 1166/M. 1752'de İstanbul'a geldi.

İkinci haccını H. 1177/M. 1763; üçüncü haccını H. 1181/M. 1767'de tamamladı.

H. 1081/M. 1670 Şevval'inde babası Şeyh Osman Efendi doğdu. 1122'de Siirt'e geldi ve H. 1132/M. 1719 Recebi ortalarında orada göçtü.

Onun da babası Dursun Mehmed oğlu Molla Bekir (Ebubekr-i Kırîmî) H. 1110/M. 1698) yılında Azak seferinde vefat etmiş, orada Ulu Cami haziresine gömülmüştür.

İbrahim Hakkı'nın annesi Şerife Hanife Hatun, Kındığlı Şeyh oğullarından Pasinli Dede Mahmud'un kızı ve Şeyh Osman Efendi'nin ehlidir. H. 1122/M. 1710) tarihinde vefat eyledi.

İbrahim Hakkı'nın Vefatı

En doğru şekli ile 19 Cumâdel-âhire: 1194/22 Haziran 1780 perşembe günüdür.

Bir gün bir gece hasta yattıktan sonra, mahallî ve ezanî saatle: 9'u 15 geçe Allah'ın rahmetine kavuştu. Tillo'da şeyhinin ayakucunda yatıyor.

*Gelince âl-i abâ tâm olur bu târihim
Serây-i huld-i güzînest makâm-i İbrâhim*

H.1189+5=1194

1194 (Beş tamiyelidir.)

Şeyhin vefatı tarihi, hemen bütün kaynaklarda yanlış gösterilmiştir. Kayınbiraderi Şeyh Mustafa Fani Efendi'nin, dokuz gün sonra Erzurum'da Hazret-i Hakkı'nın ammisi oğlu Yusuf Nesim Efendi'ye göndermiş olduğu Arapça taziyetnamenin⁸⁷⁴ Türkçe karşılığını ve kaynakların birbirini tutmayan yanlış tarihlerini ikinci ciltte göreceğiz.

⁸⁷⁴ Taziye mektubu

Eserlerinin Yazılış Tarihleri

<i>İlahiname Divan'ı</i> (ilk eseridir)	H. 1168/M.1754
<i>Marifetname</i> (ana eseri)	H. 1170/M.1756
<i>İrfaniye</i>	H. 1174/M.1760
<i>İnsaniye</i>	H. 1176/M.1762
<i>Mecmuatü'l-Meanî</i>	H. 1178/M.1764
(Bu beş kitap, Erzurum'da yazıldı.)	

<i>Tuhfetü'l-Kelam</i>	H. 1180/M.1766
<i>Nuhbetü'l-Enam</i>	H. 1182/M.1768
<i>Meşarıkü'l-Yuh</i>	H. 1185/M.1771
<i>Sefine-i Nuh</i>	H. 1187/M.1773
<i>Kenzü'l-Fütuh</i>	H. 1188/M.1774
<i>Definetü'r-Ruh</i>	H. 1189/M.1775
<i>Ruhu's-Şuruh</i>	H. 1190/M.1776
<i>Ülfetü'l-Enam</i>	H. 1190/M.1776
<i>Urvetü'l-İslam</i>	H. 1191/M.1777
<i>Hey'etü'l-İslam</i> (son eseridir)	H. 1191/M.1777
(Bunlar da H. 1180/M. 1766-H. 1191/M. 1777 yılları arasında Siirt'te yazılmıştır.)	

Şükranlarımızla Birlikte Birinci Cildi Kaparken

Marifetname'den aldığım parçalar kendisinin; kendi konuştuklarıdır. Çağının dil karakterini aynen muhafaza etmek ve kendi üslûbunun güzel ahengini bozmamak için bunlara ilişmedim ve sadeleştirmek yoluna gitmedim. Ancak içlerinde lüzumlu gördüğüm bazı tabir, terkip ve ıstılahları, (deyim, bileşim ve terim) hemen yanında ve parantez içinde açıklamakla yetindim. Maksadım Hazret-i Hakki'yı okuyucularıyla, hemşehrileriyle baş başa bırakmak o konuşurken araya başka bir ses karıştırmamaktır.

Bu itibarla sanıyorum ve umuyorum ki, kitabı okuyanlar, hatta şöyle bir göz gezdirenler, kendilerini aynen şeyhimizin huzurunda bulacaklar ve onun ilahî sesini, kendisinden dinlemenin zevkine varacaklardır.

Cildin hazırlanmasında, müsveddelerden bir kısmının daktilo edilmesi, tertip, tanzim ve tashihlerine kadar icap eden her şeyi ile candan, gönülden ilgilenen Ercan Matbaası'nın kibar sahibi Galatasaray'ımızın irfanlı, asil çocuğu merhum Sadi Bey zade sevgili dostum Ercan-ı zîşanım (Arif Ercan Erksan) başta olmak üzere, matbaanın cidden himmetti, gayretli ve başarılı tertip ailesine, bu unutulmaz dostluk, yakınlık ve titizliklerinden dolayı hakikaten pek müteşekkîr ve mütehasşıs bulunmaktayım.

Keza birkaç formanın kontrol işini, -rahatsızlığım dolayısıyla- lütfen üzerine alan feragatli daire arkadaşımız Mustafa Ziya Kuruca'ya ve doğru yanlış cetvelinin düzenlenmesi için, kitabı sonuna kadar kelime kelime okumak zahmetine katlanan ve bunu bir gönül safası hâline getiren Hoca Fettah Efendizade, faziletli meşrep yoldaşım eczacı ve kitabeci Halit Bey'e (Mehmed Halit Örikli) minnet dolu gönlümün şükranlarını, şu satırların arasında arz etmek isterim.

Paragraf ve notlar arasında “Kitabın sonuna bakınız” şeklinde gösterilen kısımlar ve ek parçalar, 2. cildin sonuna bırakılmıştır.

Kitaptaki portreleri ibda ve ihsan eden pek değerli sanatkâr dostlarımız Halil Dikmen ile Elif Naci'ye, arka kapağı süsleyen motifli yazının sahibi eşsiz hattatımız Hamid [Aytaç]'a dernek ve müellifin şükranları payansızdır.

Dizin

A

A. İ. Opar 24
abdiyet makamı 150
Abdurrahman Rüşdi Bey 129
Acemce 118
Âdem 135, 136, 137, 141, 154,
161, 196, 206, 223, 259
adem-i mahz 192
Adnan Bey [Adivar] 140
Ahî Evren Tekkesi 210
Ahi Evrenler 212
Ahmed Kamil Matbaası 131
Ahmet Remzi Akyürek 9
Akşemseddinzade 257
alâimüssemâ 214
âlem-i cismanî 192
Âlem-i gayb 144
âlem-i imkân 192
âlem-i lahutî 192
âlem-i süflî 169, 184
âlem-i ulvî 183
Alfred Tennyson 176
Almanya 256
Amerika 24, 204, 280
Anadolu 13, 25, 145, 210, 212,
295
anasır-ı erbaa 122, 159, 169,
183, 184, 196
Ankara 13, 210, 212, 285, 292
Arap 54, 84, 106, 126
Arapça 22, 54, 92, 106, 115, 118,
125, 128, 129, 145, 315
araz 142, 178, 179
ârif-i billah 66, 150

Aristo 143, 167, 180, 182, 185,
213, 214, 279
asabî 222, 232, 244, 298
Asa-Musa 115
astronomi 143
atom 177, 179, 180, 181
Avrupa 54, 181, 280
Aylık Ansiklopedi 10, 31
ayn-ı sabit 179, 185
Azeri 52, 271
Aziz Mahmud Hüdayi 156

B

Bağdat 289
Bahaeddin Veled 25
Bahr-i Muhit 205, 206
Basın Yıllığı 10, 31
Basra Körfezi 291
Batı 118, 178, 181, 256, 279, 280,
282, 301
Batı Anadolu 14
Batlamyus 143, 185, 283
Baur 23
Bayezid 131
Benî Âdem 135, 259
Berat Gecesi 241
Bilgi nazariyesi 18
Biniş 289
bio-şimik 25
Bitlis 67, 68, 84
Boğaziçi 13
Bulak Matbaası 129
Bursalı Tahir Bey 103, 107
bünyevî 244
büyük âlem 144

C-Ç

Cafer Sadık 301
Cahiz Ebu Osman 176
Calinos 300
Calinos (Galien) 300
Cenab-ı Ali 210
cevahir 134, 172, 192
Cevat Dursunoğlu 281, 295
cevher 127, 142, 168, 178, 184,
185, 226, 227
cevher-i ferd 179
cevher-i mütefekkir 183
cevher-i mütehayyiz 180
Cihannüma 54
Cuğurcuk 209
Cumhuriyet 13, 14, 17, 36, 293
Cüneydî 213
Cüneydî destar 289
cüz-i lâyetecezzâ 179
Çandarlı Kara Halil Paşa Numune
Mektebi 8, 30
Çavuşoğlu Zeki Bey 133
Çekirge 209
Çerkez 8
Çobanoğlu İsmail Rumî 289

D

damar oynaması 298
Darwin 23, 55, 284
Darwincilik 23
Darwinizm 23, 55
Dauvillie 24
Davûd-i Antâkî 299
Debbağlar - Tabaklar Tekkesi 212
Definetü'r-Ruh 317
demevî 244
Demokrit 180
Dersaadet 17
Derviş Osman 58, 60, 61, 66, 67,
70, 71, 73, 74, 80, 95

Derviş Zekeriya 61
Descartes 180
Desguin 24
Dessendes Teorisi 22
Din-Tarih Dünyası 10, 31
Divan 26, 88, 100, 103, 200
Divan Edebiyatı 10, 29, 32, 85
Divan Edebiyatı Müzesi 10
Divan-ı İlahiyat (İlahiname) 107
Doğu 8, 13, 56, 279, 282
Dört unsur 143, 180
Dr. Fox 25

E

Ebemkuşağı 214
ecrâm-i esîriye 183
ecza 168, 169, 170, 171, 173,
192, 207, 215, 219
edille-i akliye 54
Edirne Vakası 58
Ediyye-i Mesure 112
Eflatun 143, 193, 213, 224
Ehl-i biat 123
ehl-i halvet 123
ehl-i heyet 17, 19, 123
ehl-i hikmet 17, 19, 123
Ehl-i Sünnet 56
ehl-i teşrih 19
ehl-i uzlet 123
Ehl-i vahdet 123
Ehlullah 19, 123
Einstein 176, 177
Ekber Şah 284
el-İnsaniye fî Marifeti'l-Vahdaniye
98
En Son Dakika 10, 31
Endülüs 204
Envar-ı Şarkîye 41
Erzurum 9, 10, 11, 14, 15, 17,
18, 20, 21, 22, 26, 27, 28, 29,

31, 33, 35, 36, 37, 39, 41, 42,
43, 44, 45, 46, 49, 50, 55, 57,
58, 63, 64, 69, 71, 74, 75, 78,
89, 91, 92, 97, 99, 104, 106,
133, 145, 146, 210, 211, 243,
282, 285, 287, 291, 293, 294,
295, 296

Erzurum Halkevi 39, 41, 46,
243, 287

Erzurum Tarihini Araştırma ve
Tanıtma Derneği 10, 11, 16,
18, 20, 21, 41

Eşariye 175

Eşrefî tacı 289

Eşrefoğlu 289

Evliya Çelebi 28, 81, 207

Evzan ve Gazeliyatü's-Şirazî fi Et-
vari Işk-ı Hakikî ve'l-Mecazî
115

Eyüp Efendi 70, 71

F

Fahr-i Kâinat 147, 152

Fakirullah 70, 71, 72, 74, 76, 78,
83, 92, 95, 96, 97, 99, 107,
130, 145, 286

Farisî 87, 109, 146

Farsça 115, 118

Fatih 8, 46, 47

felek-i-azam 122

felek-i-evvel 122

felekiyat 53, 122

Fenn-i Musikî 201

Ferace 289

Fethiye Spor Birliği 32

Feyzullah Efendi 58

fizyoloji 144, 147, 161

fizyonomi 245

Florida Eyalet Üniversitesi 24

Frenk 298

G

gaiyyet (=finalisme) 190

Gençler Mahfeli 32

Gıyaseddin Emre 133

Gustave Le Bon 54

gülbang 212

Gümüşhaneli Faik Bey 283

Güzel Sanatlar Akademisi 8,
30

H

Haber 9, 31, 312

Hace-i Kâinat 153

Hacı Mehmed Sunullah Ağa
96

hadisat-i cevviye 54

Hakkı Tarık Us 9, 31

Hâlık-ı Mutlak 157

Halifetullah 141

Halil Dikmen 281, 285, 287,
288, 320

Han Emiroğlu 133

hars 13, 19, 118

Hasankale 17, 21, 39, 75, 91, 94,
145, 283, 285

Hasankalesi 27, 57, 58, 60

havass-ı hamse 171

havasü'l-havas 151

Haydariye 289

Hazar Denizi 291

Hazık Efendi 85, 87

Hazret-i İnsan 122, 144, 258

hendese 101, 123, 159, 185

Heraklit 177

Hey'etü'l-İslam 317

heyet ilmi 157, 159

heyula 180

hıfzıssıhha 194

hikmet delili 178

Hind-i Cedid 206

Hind-i Garbî 206
Hindistan 92
Hint 133, 301
hudûs 192
Hüseyin Hüsnu Şarman 133
Hüseyin Kazım Kadri 9, 31
Hüseynî 213

I-İ

Irak 301
İbn-i Kemal 235
İbrahim Alaaddin Gövsa 114
İhtilaçname 297, 299
İkbalname 111
ilahî marifet 124, 149, 151
İlahiname 103, 105, 106, 107, 111, 121, 124, 317
ilm-i ahval-i ruh 147
ilm-i edvâr (=musikî) 200
İlm-i heyet (Astronomi) 18
İlm-i hikmet (Fizik) 18
İlm-i irfan 19
ilm-i nücum 193
İlm-i teşrih (Biyoloji - Ana-tomi) 18
İlmü kıyafeti'l-beşer 245
İmam-ı Ali 152, 226
İmam-ı Mehmed b. İdrisü's-Şafiî 161
İngiltere 256
insan-ı kâmil 53, 109, 117, 161
İnsaniye 103, 105, 106, 108, 317
İran 88, 146, 301
İrfaniye 98, 103, 105, 106, 107, 108, 317
İskender 300, 301
İslam 9, 10, 21, 31, 32, 35, 44, 50, 55, 56, 84, 85, 98, 99, 100, 104, 105, 106, 107, 110, 115,

117, 124, 125, 134, 136, 145, 148, 150, 151, 156, 172, 176, 180, 232, 290
İsmail Fenni Ertuğrul 9, 31
İsmail Saip Sencer 9
İspanya 204, 205, 206
İstanbul 7, 8, 9, 10, 13, 17, 30, 32, 33, 43, 44, 46, 47, 54, 96, 97, 115, 129, 131, 132, 133, 213, 285, 286, 289, 296, 313
İstanbul Belediyesi 9, 33
İstanbul Fetih Derneği 32
İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi 133
istifrag 194
İstihrac-ı A'mal-i Felekiyye 112
İstihraçname 298

J

jeoloji 144, 299
John Dalton 181

K

Kâbe 69, 70, 253
Kadirî 21, 52, 289
Kadirilik 52
Kaf Dağı 251
kamer 198, 199
Kant 55
Karabaş Tecvidi 108
Karadeniz 14, 291
Karahisarlı Osman Hilmi Efendi 131
Karaman 25
Kâtip Çelebi 54, 115, 299, 300
Kavaid-i Fursiyye 112
kavs-i kuzah 215
Kazak 248
Kazan 92, 132, 248
Kazan Türkleri 248

Kazan Üniversitesi 132
kehanet-i nücum 280
Kelamiyun 180
Kelimat-i Fakirullah 107
Kenzü'l-Fütuh 104, 106, 110, 317
Kepler 186
Kevkeb 197
Kıbrıs 133
kıdem 192
Kınalızade 214
Kırım 92, 248
Kırım Tatarları 248
Kırımlı Yusuf Ziyaüddin Efendi 131
Kırşehir 210, 212
Kıyafetname 97, 244, 246, 256, 257, 258, 278, 279, 280, 281, 297, 298, 310
Kızılây 10, 31
kimya 22, 133, 175
Kitab-ı Mukaddes 182
Kitab-ı Siyer-i Nebî 52
Kitab-i Âlem 110
Konya 25
Kopernik 143, 186, 187
kozmogرافya 22, 122, 143, 283
kriminolojist 278
krimonoloji 279
Kristof Kolomb 204
kudret-i külliyye 155
Kurban Bayramı 240
Kurun 9, 31
Kût-i Can 109
Kuvvet-i Ruhanî 201
küçük âlem 137, 144
Küçük Asya 15, 25
Kütüphane-i Hümayun 97

L

Lala Paşa Cami-i Şerifi 64

Lamarck 23
Lavoisier 176, 181, 189
lenfavî 244
Linné 23, 181
Litoğrafya (=taş basması) 129
Lombroso 279
Louies Pasteur 24
Lügatçe 112

M

M. Turhan Tan 116
Maarif Nezareti 131
maarif-i Rabbaniye (=marifetullah) 157
Maçka 97
madde-i leyyine 144
Makaletü'l-Urafa fi Mesaili'l-Hükema 192
Manzume-i Avamil 111
Marifet-i âlem 18, 19
Marifet-i Mevla 19
Marifet-i nefis 18, 157
Marifet-i Yezdan 19
Marifetname 317
marifetullah 122, 139, 145, 149, 157, 158, 162, 227
Matbaa-yı Âmire 129
Mecmua-i Mekâtib 110
Mecmuatü'l-Meanî 317
medd ü cezir 197
Mehdi Efendi (Mehdi Şeyh) Mes-cidi' 210
Mehmed Ali Aynî Bey 185, 189, 192
Mehmed Veli İbrahimhakkıoğlu 27
mekulat 194
Mendel 23
Merih 164
Mesnevi 26, 170, 171

Meşarıkü'l-Yuh 317
Meşhur Adamlar 114
meşrabat 194
Meşrutiyet 131, 132
metafizik 147, 159
mevalid-i selase 122, 144, 173,
184, 196
Mevlânâ Celaleddin 25
Mevlid 50, 145
Mısır 52, 92, 129, 132, 133,
289
Mihriye 290
mikrokozmos 181
Milliyet 9, 31
Molla Ali 74
Molla Mehmed-i Suhranî
73
Molla Muhammedü'l-Arvasî 67
Molla Suhranî 73, 83
Muallim Naci 30, 55
Muallim Rifat Bilge 9
Muaviye 253, 289
Mustafa Asım (Yörük) 8
Mustafa Darir 22, 52
Mustafa Fani Efendi 315
Mustafa Fevzi 156
Mustafa Mesti Efendi 129
Muş 133
mutasavvıf 103, 234
mutasyon 23
Mutezile 176, 180
Müntehabat-ı Manzume 109
Müşteri 164, 165
mütekellim 55
Mütenebbî 213

N

Nakşi 129
Nakşibendilik 52
Nakşibendiye 129

Nef'î 50, 146
nefs-i natıka 183, 219
Neodarwinistler 23
Nevâî 118
nevm 194, 216, 220, 237
Niyazi Akı 27, 43
Nuhbetü'l-Enam 317
Nuş-i Can 110
nutk-ı bâtnî 183
nücum (=yıldızlar) ilmi 159
nüh felek 101, 122
nüsha-i kübra 144, 173, 223

O-Ö

On İki İmam 301
Ord. Prof. Dr. Samuel Aysoy
242
Orta Anadolu 14, 118
Orta Asya 15, 25
Osmanlıca 8
Ömer Atalay 98, 115
Ömer Ferid Kam 9, 31
Ömer Nasuhi Bilmen 9, 31

P

Paris Umumi Kütüphanesi 133
Parmanides 177
Pasin 45, 57
Peygamber Süleyman 290
Posta Telgraf İstanbul Merkez
Muhabere Dairesi 7
psikoloji 144, 229
Pythagore 180

R

Rabb 149, 150, 157, 162, 246
Radyum 176
Ramazan 10, 31, 130
Ramazan Bayramı 240
rasat ilmi 159

Razname 110
Rıza Tevfik [Bölükbaşı] 62
Rifâî 79
Rindane 146
Risale-i Mir'at-i Kevneyn 112
Ruhu's-Şuruh 317
Rumeli 210, 212
Rumelihisarı 7, 30

S

safrâvî 244
Sarı Gümrükçü 63, 64, 96
Science 24
seba-i seyyare 122
Sefine-i Nuh 103, 104, 121, 317
Selçuk 14
Selefiye 174
Semerkantlı Şeyh Ali Baba 210
Septe Boğazi 204, 205
Server Emin (Üstünbaşoğlu) Bey 7
Servet-i Fünun-Uyanış 9, 31
Seyyid Ahmed Naimî 135
Sığircık 209
Sığircık Suyu 210
Sidney Fox 24
Siirt 69, 70, 83, 84, 98, 115, 313, 317
sofiye 142
Son Telgraf 10, 31
sosyoloji 256
Sultan I. Mahmud 96, 97, 98
Sultan III. Mustafa 98
Sultan III. Osman 98
Sultan Sekisi 212
sükûn-ı nefsanî 194
sükûn-i cismanî 194
Süleymaniye Kütüphanesi 10
Süluk-i Nakşibendî 112

Süluk-i Tarik-i Fena 115

Ş

Şabaniye (=Şabanilik) 213
Şair Mehmed Hakkı 133
Şakayık 125
Şark 15, 30, 51, 142, 171, 176, 213, 245, 280
Şazeli 290
Şems 164
Şerife Revnak Hanım 8, 30
Şeyh Alaeddin Faruki 133
Şeyh Eyüp Efendi 66, 67, 69, 70, 73, 74
Şeyh Hafız Mehmed Murad 129
Şeyh İsmail Fakirullah 52, 69, 109
Şeyh Mustafa Cemaleddin Efendi (Cemaleddin Çe-lebi) 8
Şimal Anadolu 14
Şirvanlı Ahmed Hamdi Efendi 192
Şükürname 111

T

tabakat-ı semaviye 53
Tabirname 298
Tahir Bey 113, 114, 115
Tarih Dünyası 36
Tarih Konuşuyor 10
Tarih Yıllığı 10, 31
Tarih Yolunda Erzurum 10, 31, 37
Tarih-Coğrafya Dünyası 10, 31
tarikât 21, 32, 52, 61, 84, 122, 123, 147, 156, 288, 290
Tasavvuf 10, 110, 149, 156
Taşköprülüoğlu 125
Tecvîd 108

Tedbir-i menzil 232
tefahhus 147, 152
Tefeülname 298
Temin-i nesil 232
Tepegöz 251
Terbiye-i evlat 232
Tertibü'l-Ulum 111, 119
teşrih 123, 136, 144, 148, 157, 159,
161, 163, 190, 213, 279
Tezkire 299
Thales 180
Tıbb-ı Ruhanî 201
tıp 245
Tillo 45, 46, 69, 70, 74, 76, 78,
84, 89, 97, 99, 104, 106, 107,
285, 286, 288, 315
Tosyalı 289
Trabzon 97
Tuhfetü'l-Kelam 317
Tuhfetü'l-Müluk 235
Tunca Nehri 58
Tunuslu Tıfaşî 235
Türk 9, 10, 11, 18, 22, 29, 31,
32, 35, 36, 44, 54, 114, 115,
116, 118, 125, 133, 230, 283,
284, 287, 291
Türk Edip ve Şairleri 36
Türk Meşhurları 114
Türk Tarih Kurumu 9, 32, 44
Türkçe 22, 52, 54, 92, 105, 106,
109, 110, 111, 115, 116, 133,
189, 235, 310, 315

U-Ü

Urvetü'l-İslam 317
Ülfetü'l-Enam 317
Üveysiye (=Veysiye) 130

V

Vakıdî 52
Vakit 9, 31
Veysel Karenî 10, 28, 32
Veysiye 52
Vilayet 41
Vuslatname 111

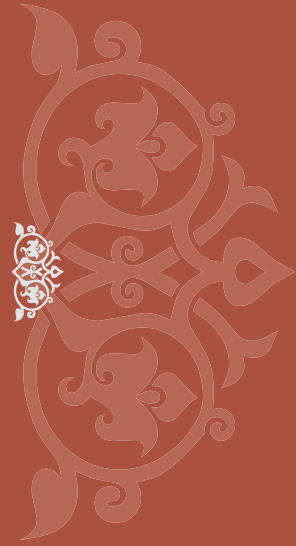
Y

yakaza 194
Yakın Şark 291
Yeğen Ağa Cami-i Şerifi 93
Yeni Dünya 206
Yeni Sabah 9, 31
Yenigün 9, 31
Yeraltı Suları 207
Yeşilay 10, 31
Yıldızname 298
Yukarı Habip Efendi Cami-i Şe-
rifi 92
Yunan 92, 142, 164, 178, 181,
183, 186, 245, 300
Yunus Emre 25, 85, 153, 154,
155, 167, 173
Yusuf Nesim Efendi 315

Z

Zaman 10, 31
Zat-ı Bârî 192
Zelzele 207
zerrat 181, 189
zerre 163, 172, 181
Zikrî 135
Zühâ 164
Zühre 57, 164
züreyre 181

RESİMLER

**Bu bölümde yer alan çizimler,
Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Halet Efendi
Koleksiyonu, 186 numarada kayıtlı yazma nüshadan
alınmıştır.**

Bütün feleklerin düzeysel şekli.

Âlem-i lahût la halâ vela melâ.

Âlem-i lahût la halâ vela melâ.

Ay ve güneş tutulmaları.

Yerin gölgesinin değişik zamanlarda aldığı biçimler ki, bunlar dünyanın yuvarlaklığını gösterir.

Gezegeñlerin ve dört keyfiyetin tesirlerini gösteren çizim.

Güneş ve ayın durumları.

On iki burçtan ayın yerlerini bildiren cetvel.

Yerkürenin beş daire ile beş kuşağa bölünmesini gösteren çizim.

Üst yarım küre toprak ve sudan ibaret olup, Batı Hint ve Afrika olarak tayin olunan yeni dünyanın şekil ve heyeti, karalardan ve denizlerden müştehil olduğu genişliği ve mesafesini; alt yarım küre ise Asya, Avrupa ve Afrika iklimlerini kuşatan eski dünyanın şekil ve heyetini, karalardan ve denizlerden müştehil olduğu mesafe ve genişliği gösterir.

Üst yarım küre toprak ve sudan ibaret olup, güney kutbundan ekvatora gelinceye değin bulunan küre yüzeyinin şekil ve heyeti, karalardan ve denizlerden müstemil olduğu genişliği ve mesafeyi güney kutbundan tahayyül olunmak için; alt yarım ise küre toprak ve sudan ibaret olup, kuzey kutbundan ekvatora gelinceye kadar bulunan kürenin şekil ve heyeti, karalardan ve denizlerden müstemil olduğu mesafe ve genişliği kuzey kutbundan tahayyül olunmak için yapılan çizimler.

*Eskilerin iddiasına göre dörtte bir mamur bölgenin ve eski filozofların
dörtte bir mamuru yedi iklime taksim ettiklerinin şekli.*